

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KADIN ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI
KADIN ÇALIŞMALARI PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ELIZABETH COSTELLO VE VEJETARYEN'DE
CİNSİYET VE ET YEME İLİŞKİSİ

Gizem AYDOST

Danışman

Doç. Dr. Nilsen GÖKÇEN ULUK

İZMİR – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “*Elizabeth Costello ve Vejetaryen*’de Cinsiyet ve Et Yeme İlişkisi” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Gizem AYDOST

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Elizabeth Costello ve Vejetaryen’de Cinsiyet ve Et Yeme İlişkisi

Gizem AYDOST

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı

Kadın Çalışmaları Programı

Batı felsefi geleneği hayvanlara insanlardan daha aşağıda bir yer uygun görmüştür. Dinsel olarak ruh yoksunu olarak görülen hayvanlar, Akıl Çağı ve Aydınlanma dönemi sonrasında akıl yoksunu, 20. yüzyıl başlarından itibaren de dil yoksunu olarak görülmüşlerdir. Ancak Batı düşüncesinin içinde her zaman hayvanların haklarını ve varlıklarını savunan düşünürler olmuştur. Bu düşünürlerin sesleri özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha güçlü bir şekilde çıkarak Hayvan Çalışmaları adı altında bir felsefi ekolü oluşturmaktadır. Ekoloji ve Feminizm sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan Ekofeminizm hem kadının hem de doğanın ataerki ve kapitalizm tarafından benzer baskılara maruz kaldığını ve her ikisinin üzerindeki ataerki kapitalist hâkimiyetin birbiriyle ilgili olduğunu savunur. Bu nedenledir ki, hiçbir feminist doğaya, hiçbir çevreci de kadına yapılan baskılara tepkisiz kalmaz.

Ekofeministlerin önemli bir bölümü Hayvan Çalışmalarına önemli katkılar vermişlerdir. Batı felsefesi tarihinde sesleri kısılmış ve şimdi keşfedilen kadınlar arasında önemli hayvan hakları savunucuları bulunmaktadır. Aslında bu şaşırtıcı olmamalıdır, çünkü kadınların hayvanlaştırılması ve hayvanların dişileştirilmesi çok yaygın bir pratiktir. Hayvanlarla olan bağları vejetaryen ve veganlığın da kadınlar arasında daha fazla rağbet görmesine ve etik bir durum olarak kabulüne neden olmaktadır. Kadınlar, hayvanları “companion” (yoldaş) olarak gördükleri için onları tüketmek birçok kadın için yanlıştır. Et ve diğer hayvansal ürünlerin tüketimi erkek egemen toplumlarda erkeklikle bağdaştırıldığı için et tüketmeyen erkeklerin üzerinde ayrı bir baskı oluşturulur.

Bu alışmada J. M. Coetzee'nin *Elizabeth Costello* ve Han Kang'ın *Vejetaryen* adlı romanlarında kadın başkahramanların et tüketmeyi reddetmeleriyle toplumsal yaşamlarında nelerle karşılaştıkları incelenmiştir. Bu çalışmanın amacı cinsiyet ve et yeme ilişkisi bağlamında kadına atfedilen rollerin bir eleştirisini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Doğa, Feminizm, Ekofeminizm, Ataerkillik, Veganlık, Vejetaryenlik.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Relationship between Gender and Eating Meat in Elizabeth Costello and The Vegetarian

Gizem AYDOST

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department Of Women Studies

Women Studies Program

Western philosophical tradition has placed animals in a lower place than humans. Animals, which are seen as devoid of soul religiously, have been seen as devoid of mind (reason) after the Age of Reason and Enlightenment, and as deprived of language since the beginning of the 20th century. However, in Western thought, there have always been thinkers who defended the rights and existence of animals. The voices of these thinkers have emerged more strongly, especially since the last quarter of the 20th century, forming a philosophical school called Animal Studies.

Ecofeminism, which is a combination of the words Ecology and Feminism, argues that both women and nature are subjected to similar oppression by patriarchy and capitalism, and that the patriarchal capitalist domination over both is related to each other. For this reason, no feminist can remain unresponsive to nature, and no environmentalist to the oppression of women.

A significant number of ecofeminists have made important contributions to Animal Studies. Among the women whose voices have been muted and now discovered in the History of Western philosophy are prominent animal rights activists. In fact, this should not be surprising, since the animalization of women and feminization of animals is a very common practice. Their ties with animals lead to vegetarianism and veganism to be more popular among women and to be accepted as an ethical case. Consuming animal meat (animals) is wrong for many women, as women see animals as “companions”. Since the consumption of meat

and other animal products is associated with masculinity in male-dominated societies, a strong pressure is created on men who do not consume meat.

In this study, it is going to be examined what the female protagonists in J. M. Coetzee's novel *Elizabeth Costello* and Han Kang's *Vegetarian* encounter in their social lives when they refuse to consume meat. The aim of this study is to present a critique of the roles attributed to women in the context of gender and meat-eating relationship.

Keywords: Women, Nature, Feminism, Ecofeminism, Patriarchy, Veganism, Vegetarianism.

ELIZABETH COSTELLO VE VEJETARYEN'DE CİNSİYET VE ET YEME İLİŞKİSİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM VEJETARYENLİK, VEGANLIK VE HAYVAN HAKLARI

1.1. VEJETARYENLİK (ETYEMEZLİK) VE VEGANLIK (VEGANİZM)	7
1.1.1. Vejetaryenlik, Veganlık ve Türleri	7
1.1.2. Vejetaryenliğin ve Veganlığın Tarihsel Süreci	8
1.1.3. Neden Vejetaryen/Vegan Oluruz?	11
1.1.3.1. Sağlık Açısından Vejetaryenlik/Veganlık	11
1.1.3.2. Etik Açısından Vejetaryenlik/Veganlık	13
1.1.3.3. Din Açısından Vejetaryenlik/Veganlık	14
1.1.3.4. Ekolojik Açısından Vejetaryenlik/Veganlık	16
1.2. HAYVAN HAKLARI VE BATI FELSEFESİ	18
1.2.1. Aristoteles (M.Ö.384-322)	18
1.2.2. René Descartes (1596-1650)	19
1.2.3. John Locke (1632-1704)	19
1.2.4. Immanuel Kant (1724-1804)	20
1.2.5. Jeremy Bentham (1748-1832)	21
1.2.6. Henry Stephens Salt (1851-1939)	21

1.3. 20 VE 21. YÜZYIL HAYVAN HAKLARININ ÖNDE GELEN

SAVUNUCULARI	23
1.3.1. Peter Singer (1946 -)	23
1.3.2. Tom Regan (1938-2017)	24
1.3.3. Gary L. Francione (1954 -)	26
1.3.4. Josephine Donovan (1941 -)	27
1.3.5. Carol J. Adams (1951 -)	27
1.3.6. Donna J. Haraway (1944 -)	27
1.3.7. Lisa Kemmerer	34
1.3.8. Jacques Derrida (1930-2004)	38
1.4. HAYVAN HAKLARINA FARKLI YAKLAŞIMLAR	47
1.4.1. Refahçılık	47
1.4.2. Yeni Refahçılık	48
1.4.3. Abolisyonist Veganlık	49

İKİNCİ BÖLÜM EKO FEMİNİZM

2.1. EKO FEMİNİZM	50
2.2. KADIN VE DOĞA İLİŞKİSİ	53
2.3. KADINLAR VE HAYVANLAR	54
2.4. ELEŞTİREL HAYVAN ÇALIŞMALARI VE ELEŞTİREL FEMİNİST ÇALIŞMALAR	56
2.5. KADINLAR VE ET YEME	58
2.6. NEDEN DAHA ÇOK KADINLAR VEGAN/VEJETARYENLER?	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ELİZABETH COSTELLO VE VEJETARYEN

3.1. ROMANCININ ROMANI ELİZABETH COSTELLO (J. M. COETZEE)	76
3.1.1. Giriş	76

3.1.2. Costello’nun Hayvan Haklarını Savunması: Çiftlik ve Deney	
Hayvanları	79
3.1.3. <i>Elizabeth Costello</i> ’da Kadın ve Vejetaryenlik/Veganlık	91
3.1.4. <i>Elizabeth Costello</i> ’da Hayvanların Edebiyat ve Felsefedeki Yeri	94
3.1.5. Sonuç	99
3.2. VEJETARYEN (HAN KANG)	104
3.2.1. Giriş	104
3.2.2. <i>Vejetaryen</i> ’de Yok Sayılan Bedenler: Kadınlar ve Hayvanlar	110
3.2.3. <i>Vejetaryen</i> ’de Ataerkillik (Patriarka) ve Et Yeme	113
3.2.4. Yonghe’nin Bitkiye Dönüşmesi	122
3.2.5. Sonuç	126
SONUÇ	130
KAYNAKÇA	134

GİRİŞ

Patriarkal toplumsal cinsiyet düzeni, “kadınlık”ı ve “erkeklik”i birbirinden ayırmakta ve onlara farklı roller yüklemektedir. Kadın; evinde oturup çocuklarına bakmak ve ev işleriyle ilgilenmekle yükümlüyken, erkek ise ev dışında çalışmalı ve evine para getirmelidir. Patriarka; kadınların, erkekler ve onların denetimi altındaki toplumsal ve siyasal kurumların uygulamaları sonucu uğradıkları ayrımcılık ve dışlamalar bütünüdür.¹ Patriarkanın olduğu bir düzende erkek, kadından önce gelir ve kadın ikincil konuma yerleştirilir. Kadın, erkeğin gözünde değersizleştirilir ve nesneleştirilir.

Ancak kadın, değersizleştirilip nesneleştirilmesi bakımından yalnız değildir çünkü hayvanlar da kadınlarla hemen hemen aynı konumdadırlar. Hayvan bedenleri de kadın bedenleri kadar sömürülmektedir. Özellikle evcilleştirilen hayvanlar insanın yapmakta zorlandığı ağır işleri yaparken diğer yandan da kendi üremesinin gerekleri olan süt, yumurta gibi ürünleriyle ve nihai olarak da kendi etiyle insanları besler. Görüldüğü gibi, hayvanların üzerinde kurulan egemenlikte dahi asıl yük, yumurtlayan ve süt veren dişi hayvanlar üzerinde odaklanır. Geleneksel olarak hayvan bakımı da kadının görevi olduğu için doğuran, süt veren, yumurta yapan dişi hayvanın bedensel deneyimleri ona bakım veren kadınla arasında özel bir bağ oluşturur.

Evcil hayvan sömürüsünün hemen yanında, vahşi kalan hayvanların avcılıkla ya da zararlı addedilerek yok edilmesi görülmektedir. Vahşi hayvanlara açılmış olan savaş, ataerkil kalıpların içine sığmayı reddeden kadınlara yapılan sindirme ve yok etme mücadelesini hatırlatır.

Hayvanların ve kadınların bedenleri üzerinde kontrol sağlanması, popüler imajlarla cinsel anlamda nesneleştirme, evde istismar, emek sömürüsü, dilde basmakalıplar ve üremenin kontrol edilmesi gibi belirli tahakküm araçlarıyla sürdürülmektedir.² Bu nedenle, kadınların erkeklerle eşit statü, eşit haklar ve özgürlükler için verdikleri mücadele olan feminizm ile hayvan sömürüsüne karşı mücadele arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, hayvan

¹ Zehra Yılmaz, Baba Zulmünden Piyasa Zulmüne Erkeklik Halleri, **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**, Cilt:2, Sayı:1, 2010, s. 64.

² Üreme Özerkliği: Tür Sınırlarını Aşmak, 19.09.2012, <http://hayvanozgurlugucevirileri.com/20-12/09/19/ureme-ozerkligi-tur-sinirlarini-asmak/> , (03.05.2022).

endüstrisi dışı üretim sisteminin sömürüsü üzerine kuruludur ve bu nedenle, Angel Flinn'in dediği gibi, hayvan haklarının savunulması, kadınların kendi bedenleri üzerinde kontrol hakkı için mücadele etmesine benzediği için, feminist bir konu olarak kabul edilmelidir.³

Bu noktada da, vejetaryenlik ve veganlık kavramları öne çıkmaktadır. Birçok ülkede giderek daha fazla insanın tercih ettiği vejetaryenlik ve veganlık, sadece bir beslenme şekli değil, aynı zamanda bir yaşam tarzı, bir yaşam felsefesi ve politik bir duruştur. Vejetaryenlikte et ürünleri hiç tüketilmezken, hayvansal kaynaklı diğer gıdalar sınırlı da olsa tüketilir. Ancak, veganlık vejetaryenlikten çok farklıdır çünkü et ve hayvansal ürünler hiçbir şekilde tüketilmez. İnsanların bu yaşam tarzlarını tercih etmesinde farklılıklar gözlemlenebilir çünkü bazı kişiler bunu sağlıklı olabilmek için tercih ederken, bazıları ise hayvanlara saygı gösterilmesi gerektiğini düşünerek etik nedenlerle tercih etmektedir.⁴ Hayvanlara yapılan eziyetlerin etik sorunlar arasında gün geçtikçe daha fazla öne çıkmasının ardında gündelikleşen ancak o derecede de görünmez hale gelen sistematik sömürü biçimleri vardır. Gittikçe artan insan nüfusuna protein kaynağı olarak hayvan üreten et endüstrisinde milyonlarca hayvan doğal yaşamlarından kopuk olarak dünyaya gelip en kısa zamanda üretici hale getirilmektedir. İnsanlığın sağlığını korumak, konforunu ve güvenliğini arttırmak için her gün binlercesi yapılan bilimsel deneyler de hayvan deneklerle yol almakta, bu şekilde sayısı bilinmeyen hayvan feda edilmektedir. Hayvanlar, kurumlaşmış bu sömürülerden dolayı çok fazla acı çekmektedir. Sırf insan zevki, alışkanlığı ve çıkarı için yılda 53 milyar insan-dışı hayvan öldürülmekte, çok daha fazla sayıda hayvan köleleştirilmektedir.⁵ Bunu önlemek için de vejetaryenliğin ötesinde veganlık tercih edilmelidir.

Cinsiyetlere göre kırmızı et tüketimine bakılan bir araştırmada, erkeklerin kadınlara nazaran daha fazla, kadınların ise erkeklerden daha az kırmızı et tükettiği

³ Angel Flinn, "Feminist Olmak Vegan Olmak Demektir", 16.12.2012, <http://hayvanozgurlug-ucevirileri.com/2012/12/16/feminist-olmak-vegan-olmak-demektir/> , (04.05.2022).

⁴ Güzin Yasemin Tunçay Son, **Biyoetik Çerçevesinde Vegan ve Vejetaryenlik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016, s. 1.

⁵ Umut Erdem, "Veganlık, İnsan Harici Hayvanların Hakkını Savunmaktır", 02.05.2018, <https://kaosgl.org/haber/veganlik-insan-harici-hayvanlari-hakini-savunmaktir> , (04.05.2022).

sonucuna ulaşılmıştır.⁶ Bunun nedeni ise erkeklerin daha fazla ete ihtiyacı olduğunun düşünülmesi ve kadınlara ise sebze tüketiminin yakıştırılmasıdır. Et tüketiminin bir erkeklik alanı olarak inşa edilmesinde et olarak tüketilen hayvanların seksi çağrıştıran imgelerle özdeşleştirilmesi önemli rol oynar. Erkek gözünde, kadın ve hayvan eş olarak tutulmuştur, yani ikisinin de eti cinselleştirilebilir. Bu nedenle erkeğin, kadına göre daha fazla et tüketmesinde herhangi bir yanlışlık olduğu düşünülmez. Ayrıca, özellikle patriarkal toplumlarda kadınların erkeklere göre daha uysal oldukları düşünüldüğü için “bitki” tüketimi kadınlara daha uygun görülür. Et yemek ise, erkek gücünün ve zenginliğin göstergesidir.

Etik çalışmalarının öncülerinden biri olan Peter Singer 1975 yılında yayımlanan *Hayvan Özgürleşmesi* adlı eseri ile hayvan hakları konusunda dikkatleri üzerine çekmiştir. Singer’ın hayvan özgürleşmesi hareketi, dünya çapında bir farkındalık oluşturmuş ve hayvan hakları konusunda yapılan çalışmaların artmasını sağlamıştır. Ancak, Singer bu anlamda sahneyi işgal ederken, ondan çok uzun zaman önce yaşamış bazı hayvan hakları aktivisti kadınlar hayvanlara yöneltilmiş şiddet konusunda duruş sergilemişlerdir. Tarihte çok daha geriye gittiğimizde kadınlar, hayvanlarla aralarında güçlü bir ilişki bulunduğunu fark etmişlerdir. Bu kadınların bazılarına örnek verecek olursak; hayvanlara yapılan zulümden derinden rahatsız olan Caroline Earle White, 1869’da Kadınların Pennysylvania Hayvanlara Karşı Zulüm Önleme Derneği’ni (Women’s Pennysylvania Society for the Prevention of Cruelty to Animals (WPSPCA) ve daha sonra ise Philadelphia’da ABD’deki ilk hayvan barınağını kurmuştur. 1800’lerin sonlarında ise Frances Power Cobbe hayvanların deneylerde kullanılmasından etkilenmiş ve onları savunmaya, bu konuyla ilgili gazetelerde makaleler yazmaya başlamıştır. 1875’te The Society for the Protection of Animals Liable to Vivisection (SPALV) ve 1898’de bugün hâlâ Cruelty Free International olarak faaliyet gösteren The British Union for the Abolition of Vivisection’ı kurmuştur.⁷

Bu örneklerde görüldüğü üzere, bu hayvan hakları savunucuları, Peter Singer’ın *Hayvan Özgürleşmesi*’nden çok önce hayvan haklarıyla ilgili birçok çalışma

⁶ Yaşar Akçay ve Öznur Vatansever, “Kırmızı Et Tüketimi Üzerine Bir Araştırma: Kocaeli İli Kentsel Alan Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 2013, Cilt:4, Sayı:1, ss. 43-60.

⁷ In Defense of Animals, “17 Women Making History for Animals, Past and Present”, <https://www.idausa.org/about/famous-female-animal-rights-activists/>, (15.06.2022).

yapmışlardır. Ancak, erkek egemen kültür, hayvan hakları savunucuları içinde kadınların önünü kesmiştir. Sonrasında ise, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren feminizmden aldıkları güç sayesinde ahlaki vejetaryenlik üzerine yapılan çalışmalar ve tartışmalar Carol J. Adams gibi, kadınlar ve hayvanlar arasındaki ilişkinin “arkadaşlığa” (companionship) dayandığını ele alan Josephine Donovan gibi yazarlar tarafından yapılmıştır.

Carol J. Adams, *Etin Cinsel Politikası (Sexual Politics of Meat)* adlı kitabında bazı hayvanların cinsel olarak metalaştırılması ve şiddet görmesi süreçlerini “kayıp gönderge”, “nesneleştirme” ve “parçalara ayırma” olarak kavramlaştırmıştır.⁸ Bu süreçler doğrudan şiddet ile ilgilidir. Adams, et yemenin hayvanlara uygulanan en baskıcı ve en kapsamlı kurumsallaşmış şiddet olduğuna inanmaktadır.⁹ Ancak, et yemeyi öylesine içselleştirmişizdir ki bu, bize herhangi bir şiddet türü olarak gelmez, onu normal bir hayat tarzı olarak düşünürüz. Fakat, bizim normalleştirdiğimiz hayat tarzının arkasında çok fazla şiddet bulunmaktadır. Örneğin; her yıl milyarlarca çiftlik hayvanı yetiştirilir ve birçoğu şehrin dış bölgelerindeki büyük komplekslerin içine girmeye zorlanmışlardır ve sonrasında ise bu hayvanlar insanların fark etmeyeceği bir şekilde kamyonlarla kesime götürülürler.¹⁰ Dahası, sofralara yiyecek olarak gelen bu hayvanların etlerine verilen isimler yaşayan hayvan bedenlerini çağrıştırmaz. Böylelikle bu hayvanlar hem kesime gönderilirken hem de dilsel olarak, Adams’ın deyimiyle, “kayıp gönderge” haline gelirler, yani eti yenen hayvanlar olurlar. Adams’a göre kayıp gönderge sistemi, kadına uygulanan şiddet ile hayvana uygulanan şiddeti ilişkili hale getirir ve ataerkil değerler kayıp gönderge sistemi ile meşrulaştırılır.¹¹ Nasıl et yerken ölü hayvandan bahsedilmiyorsa, toplumun ataerkil yapısından kaynaklanan durumlarda da kadınlar ön planda değildir. Kadınların veya hayvanların kayıp göndergelere dönüştürülmeleri, şiddeti ve bu şiddetin sorumlularının gizlenmesine de katkı sağlar. Kadınlara yönelik şiddet cinsellikle ilgilidir. Toplumda her gün kullanılan sembollerle kadın, cinsel bir obje olarak gösterilmektedir.¹² Ancak

⁸ Erdem, Veganlık, İnsan Harici Hayvanların Hakkını Savunmaktır.

⁹ Carol J. Adams, **Etin Cinsel Politikası (Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory)**, (çev. G. Tezcan & M. E. Boyacıoğlu), İletişim Yayınları, 2010, s. 148.

¹⁰ MelanieJoy, “Neokarnizmi Anlamak”, 13.04.2013, <https://hayvanozgurluguhareketi.wordpress.com/tag/karnizm/>, (04.05.2022).

¹¹ Adams, s. 102.

¹² Tunçay Son, s. 39.

birçok alanda süregelen toplumsal cinsiyet ayrımcılığı ve eşitsizliği, kadına yönelik hak ve özgürlüklerin ihlalinin gizlemekte ve meşrulaştırmaktadır.¹³ Hayvanlara yapılanlar ile cinsiyetçi, karnist ve türücü yaklaşımlar arasında benzerlikler olduğu dikkat çekmektedir. Bu noktada kadın ve hayvan ikincilleştirilip ötekileştirilmektedir. Bu yüzden Adams, kadınlar ve hayvanlar açısından bu tarz bir kesişimselliğin farkına varmıştır. Kayıp göndergeye ek olarak Adams, “cinsel kesim imgeleri”¹⁴ olarak adlandırdığı bir bağlantı noktasına daha dikkat çekmektedir. Kadın bedeninin ve hayvan bedeninin parçaları birbirinden koparılarak metalaştırılmaktadır. Örneğin, tavuk göğsü veya tavuk budu ne kadını ne hayvanı temsil etmektedir, aksine her iki bedenden de uzaklaştırılarak fetişleştirilmiştir.

Kadınlar ve hayvanlar arasında bir başka tür ilişki ile ilgili düşüncelerini dile getiren bir başka yazar ise Josephine Donovan’dır. “Feminist bakım etiği” kavramını bizlere sunarak insan olmayan canlılara bakmanın, onları dinlemenin, duygusal dikkatimizi onlara vermenin önemli olduğundan bahsetmiştir.¹⁵ Donovan’ın “Animal Rights and Feminist Theory” adlı çalışmasında belirttiği gibi, “Hayvanları öldürmemeli, yememeli, işkence yapmamalı, sömürmemeliyiz çünkü onlar kendilerine bu muamelenin yapılmasını istemiyorlar ve biz bunu gayet iyi biliyoruz.”¹⁶

Bu tez çalışması üç bölümden oluşmaktadır. Takip eden ilk bölümde vejetaryenlik ve veganlığın türleri, bu kelimelerin nereden geldiği, tarihsel süreci, neden vejetaryen/vegan olmamız gerektiği, hayvan hakları ve batı felsefesi, hayvan haklarının önde gelen savunucuları ve hayvan haklarına farklı yaklaşımlar hakkında incelemeler yapılmıştır.

Tezin ikinci bölümünde ise ekofeminizm hakkında genel bir bilgi verildikten sonra, kadın ve doğa ilişkisi, kadınlar ve hayvanlar, eleştirel hayvan çalışmaları ve eleştirel feminist çalışmalar, kadınların et yeme ile ilişkisi ve kadınların neden daha çok vejetaryen/vegan oldukları irdelenmiştir.

¹³ Çimen, D. 2011. **Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Televizyon Reklamlarında Kadın**. Uzmanlık Tezi. Ankara: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu; Nihan İlhan, Serpil Aygün Cengiz, Reklama Düş Olarak Bakmak, Psikanalitik Bir Okuma, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2015, s. 39.

¹⁴ Adams, s. 129.

¹⁵ Josephine Donovan, “Feminism and the Treatment of Animals: From Care to Dialogue”, **Signs**, Cilt:31, Sayı:2, TheUniversity of Chicago Press, 2006, s. 305.

¹⁶ Josephine Donovan, “Animal Rights and Feminist Theory”, **Signs**, Cilt:15, Sayı: 2, 1990, s. 375.

Tezin son bölümü, kadın—hayvan hakları ve vejetaryenlik/veganlık—et yeme arasındaki ilişkiyi iki farklı romanı analiz ederek tartışılmıştır. Bunlardan ilki J. M. Coetzee'nin 2003 yılında yayımladığı *Romancının Romanı: Elizabeth Costello*'dur. Elizabeth Costello adlı yazar, tüm gücünü işine vermek için sadece kendi ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda çocuklarını da ihmal ederek tüm hayatını yazmaya adanmış yaşlı bir kadındır. Hayvan haklarını savunduğu için vejetaryen bir hayat süren Costello, ailesi dâhil çevresindeki insanlar tarafından anlaşılmasa çünkü üniversitelerde verdiği konferanslarda hayvanlara insanlar tarafından uygulanan şiddet, hayvan hakları ve vejetaryenlik gibi insanların bilmek istemedikleri şeyler hakkında konuşur. Bu nedenle de kadının söyledikleri ve vejetaryenliği ailesinde ve akademik çevresinde tartışmalara neden olur.

İncelenen diğer eser ise Han Kang tarafından 2007 yılında yayımlanan *Vejetaryen* adlı romandır. Sıradan bir kadın ve et yiyen bir birey olan Yonghe, ani bir kararla veganlığa geçiş yaparak etrafındaki herkesi şoka uğratar ve herkese başkaldırır. Bu radikal değişim, ataerkil Kore toplumu ve aile yapısına çok ters bir davranıştır. Yonghe, rüyasında öldürülen, yenilen hayvanlar ve insanların onlara uyguladığı şiddeti görmüştür ve bu şekilde vegan olmuştur. Bu rüyaya kadar son derece sıradan ve tekdüze bir hayat süren Yonghe'nin sesi hikâyeye boyunca çok az duyulur; ona ilişkin bilgiler çevresindeki diğer önemli karakterlerin yorumları aracılığı ile dile getirilir. Kang'ın romanı Coetzee'nin romanından da radikal bir yerde durur, çünkü Yonghe, sadece hayvan sömürüsüne karşı vegan olmakla kalmaz, romanın sonunda hiçbir yiyecek türünü dahi tüketmeyerek bitkiyle özdeşleşir. Romanın sonunda karakterin ölümü bu nedenle bir yok oluştan ziyade hayatla kurulan daha güçlü bir bağa ve her türlü bağımlılık ve baskıdan kurtuluş ve özgürleşmeye işaret eder.

Öncelikle, bütün bu tartışmaların temelini oluşturan, günümüzde çok sayıda birey tarafından tercih edilen ve dünyada giderek artış gösteren veganlık ve vejetaryenlik konusu ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

VEJETARYENLİK, VEGANLIK VE HAYVAN HAKLARI

1.1. VEJETARYENLİK (ETYEMEZLİK) VE VEGANLIK (VEGANİZM)

1.1.1. Vejetaryenlik, Veganlık ve Türleri

Vejetaryenlik ya da etyemezlik çeşitli nedenlerle et, balık ve kümes hayvanlarını tüketmemektir. Kırmızı etin hiç tüketilmediği; balık, kümes hayvanları, süt, süt ürünleri ve yumurtanın ise tercihe bağlı olarak tüketildiği beslenme şekline vejetaryenlik; bu beslenme tarzını benimseyen kişilere ise vejetaryen denilmektedir.

Veganlık; et, hayvanlardan elde edilmiş gıdaları (bal, süt, yumurta, yoğurt, kefir vb.) ve hayvanlardan sağlanan diğer tüm yan ürünlerin (yün, ipek, deri kıyafetler vb.) kullanımlarını sebebi ne olursa olsun reddetmek ve kullanımlarını bırakmaktır.¹⁷ Ayrıca, beslenmenin yanı sıra veganlar, hayvanlar üzerinde test edilmiş ürünlerin (kozmetik ürünler, deterjan, diş macunu vb.) tüketimine de karşıdırlar. Hayvansal yağ içeren sabunları ve süt içeren çikolata, kek, pasta gibi ürünleri de tüketmeyen veganlar hayvanların kullanılması nedeniyle sirkelere gitmezler ve canlı hayvanların kullanıldığı filmleri izlemezler.¹⁸ Görüldüğü gibi, veganlık; sadece bir beslenme şekli değil, bir yaşam tarzı, bir yaşam felsefesi ve etik bir yaklaşım olarak kabul görmektedir. Veganlık; yaşama, canlıya ve doğaya bakış açısı ile doğrudan ilgilidir.

Vejetaryenliğin türlerine bakacak olursak; lakto-ovo vejetaryenlikte et, balık ve kümes hayvanları hariç tutulurken süt ve süt ürünlerinin tüketimi serbesttir. Yumurta ve süt tüketen vejetaryenlerdir. Lakto-vejetaryenlikte hayvan eti ve yumurta yenilmezken süt ve süt ürünleri tüketilebilir. Ovo-vejetaryenlikte hayvan eti ve süt ve süt ürünleri tüketilmez ama yumurta yenir. Semi-vejetaryenler, kırmızı et yemeyen vejetaryenlerdir. Sadece hayvansal gıda olarak kırmızı et yemezler ama süt ve süt ürünleri, yumurta, kümes hayvanları ve balık yiyebilirler. Pesketaryenler ya da pesko-vejetaryenler, balık tüketirken et ve kümes hayvanlarını yemezler. Aynı zamanda bu beslenme tarzını benimseyenlere yarı vejetaryen veya fleksitaryen denilmektedir.

¹⁷ Güzin Yasemin Tunçay, "Sağlık Yönüyle Vegan/Vejetaryenlik", **Eurasian Journal of Health Science**, Cilt:1, Sayı:1, 2018, s. 25.

¹⁸ Tunçay, s. 26.

Pollo-vejetaryenler ise balık tüketmeyen fakat kanatlı hayvanları ve onların yumurtalarını tüketen kişilerdir. Frutaryenlikte hiçbir hayvansal gıda ya da sebze tüketilmemekte, sadece bitkisel yağlar, kuru meyveler ve tohumlar tüketilmektedir.

Makrobiyotik diyet, Budist ve Batılı tarzda diyetlerin fiziksel ve zihinsel harmonisinden oluşmaktadır. Bu tanımı Hipokrat, Eski Yunan'da oluşturmuştur. Kelime anlamı olarak *makrobiyotik* uzun yaşam demektir. İlk olarak 20. yüzyılda George Ohsawa tarafından yazıya dökülmüştür. Bu beslenme tarzını benimseyenler doğal ve organik besinler tüketmekle beraber çok nadir olarak balık ve deniz ürünleri tüketmektedirler.¹⁹

İnsanlar 'vejetaryen' dendiğinde genellikle hepsinin aynı olduğu sanmaktadır ve hepsine aynı bakış açısıyla yaklaşılır. Oysaki vejetaryenlik kendi içinde görüldüğü gibi farklılıklar göstermektedir. Hepsinin beslenme düzenleri farklıdır.

1.1.2. Vejetaryenliğin ve Veganlığın Tarihsel Süreci

Vejetaryen kelimesinin kökeni Latince "vegetus" kelimesinden gelmektedir. Vegetus; hayat dolu, sağlıklı ve canlı anlamındadır.²⁰ Vejetaryenliğe ilişkin en eski belgeler Avrupa'da M.Ö. 6. yüzyıla kadar dayanmaktadır.²¹ Yunan filozof ve matematikçi Pisagor, et tüketimini şiddetin göstergesi olarak düşündüğü için vejetaryenliğin temelindeki kişi olarak kabul edilir. "Et ve kandan oluşan canlılar, et ve kanla beslenmemeli; bu, kendini zehirlemekten başka bir şey değildir." sözleriyle vejetaryenliği desteklemektedir.²² Etin sürdürülemez bir topluma götüren bir lüks olarak değerlendirilmesi gerektiğini, çekişme ve eşitsizliklere sebep olduğunu, daha fazla toprak kullanılması gerektiği için savaşımlara yol açtığını düşünen Pisagor, ayrıca hayvanların da insanlar gibi bir ruha sahip olduğuna inandığı için onların yenmesine karşı bir tutum sergilemektedir.

¹⁹ Güzin Yasemin Tunçay Son ve Meryem Bulut, "Yaşam Tarzı Olarak Vegan ve Vejetaryenlik", **International Journal of Human Sciences**, Cilt:13, No:1, 2016, ss. 831-832.

²⁰ Vejetaryenlik Nedir?, **Vejetaryen Kulübü**, 25.04.2015, <http://www.vejetaryenkulubu.com/hizmetdetay.asp?ustmg=283&ustsubg=756&varLang=T>, (*Encyclopedia Britannica*), (05.12.2020)

²¹ Tülay Özcan ve Serap Baysal, "Vejetaryen Beslenme ve Sağlık Üzerine Etkileri", **U.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt:30, Sayı:2, 2016, s. 103.

²² David Hurwitz, "Leonardo da Vinci's Ethical Vegetarianism", 19.07.2020, <http://www.ivu.org/history/davinci/hurwitz.html>, (22.12.2020).

Avrupa’da 13. yüzyıla kadar Ortaçağ dönemi boyunca vejetaryen beslenme azalmış ama 15. yüzyılda Rönesans ve Aydınlanma Çağı ile Avrupalılar tarafından vejetaryenlik yeniden keşfedilmiş ve bu döneme ait en iyi bilinen sanatçılardan Leonardo Da Vinci gençliğinden beri et yenilmesine karşı bir vejetaryen olarak tarihe geçmiştir.²³ Vejetaryenlik ile ilgili düşüncelerini “İnsan, hayvanların şahıdır. Yabanilikte hiçbir hayvan insanın eline su dökemez. Hayvanları öldürerek yaşarız biz, birer mezarlıgız biz.” olarak ifade etmiştir.²⁴ Vejetaryen beslenmeye geçişinin Pisagor’un hayatını okuduktan sonra gerçekleşen Da Vinci, mektuplarında da hayvanların etleri için öldürülmesine karşı olduğunu aktarmaktadır.

Vegan kelimesinin kökeni ise aynı Latince temellere dayanmaktadır. Kelime, ilk olarak 1944 yılında The Vegan Society’nin kurucularından olan Donald Watson tarafından kullanılmıştır. Donald Watson veganlığı şu şekilde tanımlamaktadır: “Veganlık hayvanlar âlemine dair sömürü ve zulmün tüm biçimlerini dışlamanın ve yaşamı gözetmenin yoludur. Et, balık, kümes hayvanı, yumurta, bal, hayvansal süt ve türevlerini dışlayıp bitkiler âleminin ürünleriyle yaşamayı ve tamamen ya da kısmen hayvanlardan üretilen tüm ticari malların alternatiflerini kullanmak şeklinde pratiğe dökülür.”²⁵ Özet olarak, veganlık insan dışı hayvanları gıda, yiyecek veya herhangi bir amaç için sömüren, onlara zulmeden bütün eylemleri reddeden ve engellemeye çalışan bir yaşam biçimidir. Ayrıca; hayvanların, insanların ve gezegenin iyiliği için insan dışı hayvanların kullanılmadığı, doğaya dost etik seçeneklerin gelişmesine destek vermektedir.

Vejetaryenliğin tarihi insanın yeryüzünde varoluşu ile beraber başlamıştır. Avrupa’da vejetaryenlik ile ilgili ilk yazılara Antik Yunan’da Orfeciler’de rastlanmıştır.²⁶ Orfizim, eski Yunan’da gizemli bir dindir. Orpheus tarafından

²³ Hurwitz, Leonardo da Vinci’s Ethical Vegetarianism.

²⁴ Hurwitz, Leonardo da Vinci’s Ethical Vegetarianism.

²⁵ History, The Vegan Society, 22.01.2016, <https://www.vegansociety.com/about-us/history>, (18.12.2020).

²⁶ Son, s. 832.

kurulduğu söylenen bu inanç Trakya'da doğmuştur ve oradan VI. yüzyılda Yunanistan'a ve İtalya'ya geçmiştir. Orphikdionysik-mistik bir kurtuluş dinidir. Bu inanca göre insandaki tanrısal ruh, bedende bir mezardaki gibi hapsolmuştur ve öte dünyada kavuşmak için uğraşır. Dionysik taraf, Titanik unsurlardan* temizlenmek ister. Bu amaçla da ruh, günahından temizlenmek için birçok vücutta dolaşır. Arınma; dürüst bir yaşam sürmek, et yememek, kan akıtmamak, yumurta ve baklagillerden kaçınmak, yünlü elbise giymemek gibi öğretiler sayesinde gerçekleşecektir. İyiler, mutlu bir öte dünyada yaşarken, kötüler ise ölümler hâkiminin karşısına çıkacak ve Tartarus bataklığına götürüleceklerdir.²⁷ Özetle; Orfeciler hayvanları kesmeden ve et yemeden uzak bir yaşam sürdüklerinden dolayı ilk vejetaryenler olarak kabul edilebilir.

İnsan, tropikal ormanlarda yaşamış ve sadece meyve yiyerek milyonlarca yıl besinini karşılamıştır. Deprem gibi bazı doğal afetler nedeniyle başka bölgelere göç etmiş iklim değişikliği sebebiyle meyve bulamayıp aç kalınca kendini savunmak için öldürdüğü hayvanların etinden yararlanmak zorunda kalmış ve ateşi bulmasıyla bu alışkanlık süregelmiştir.²⁸

Sadık Hidayet, *Vejetaryenliğin Tarihi* adlı eserinde vejetaryen beslenen birtakım kişilerin bu yaşam tarzı hakkında düşüncelerini aktarmaktadır. İlk insanların meyve yiyip günlerinin mutluluk içinde geçtiği bilinmektedir. Profesör Foye de ilk insanların etobur değil, meyve yiyen varlıklar olduğunu söylemiştir.²⁹ Profesör Bunge'a göre, insanların et yemeyi başlaması sonucunda insan bedeni zehir üretti ve hastalıklar meydana geldi.³⁰ Günümüzde, aşına olduğumuz gut, ishal, romatizma, kanser, apandisit vs. hastalıklar özellikle et tüketimi ile meydana gelmektedir. Özetle; insan için kaçınılmaz ve yararlı olduğu düşünülen et, hastalık oluşumunun nedenidir.

Her devirde vejetaryen olarak yaşayan bilginler, peygamberler, inanç önderleri, insanlığın zihinsel ilerlemesine ve makamının yücelmesi için çalışan kişiler bulunmaktadır. Et tüketmekten kaçınmışlar ve kendileri ve insanlığın gelişimi için vejetaryenliği benimsemişlerdir. Tarihteki birçok kişi ve gruplardan bazıları ise

*Titanlar, Yunan Mitolojisi'ne göre efsanevi Altın Çağı'nda dünyayı yönetmiş olan güçlü bir ırktır. Titanlar; yaşamı meydana getiren, zaman, okyanus, hava gibi çeşitli kavramlarla özdeşleştirilmiştir.

²⁷ Fatih Mehmet Berk, "Düalist bir Öğreti Olarak Orfizm", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2010, Sayı:3, s. 113.

²⁸ Sadık Hidayet, *Vejetaryenliğin Yararları*, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 29.

²⁹ Hidayet, s. 30.

³⁰ Hidayet, s. 29.

Buda, Zerdüşt, Pisagor, İran ateşperest rahipleri, Hint bilginleri, Mısır kâhinleri, Homeros, Sokrat, Eflatun, Aristoteles, Plutark, Epikur, Seneca, Markorol, Virgil, Hz. Ali, Ebu Ali Sina, Nasır-ı Husrev, Şeyh Necmettin-i Razi, Mevlâna, Gaybiler, Yezidiler, Bacon, Milton, Paskal, Fenelon, Jean Jacques Rousseau, Wagner, Tolstoy, Edison'dur.³¹ Görüldüğü gibi, tarihte birçok ünlü, vejetaryenliği beslenme modeli olarak hayatına almıştır.

Dinlerin çoğunda et tüketiminden kaçınma vurgulanmaktadır. Örneğin Buda ve Brahma Hinduları, dinlerinin et tüketimini kesin olarak yasaklamasından dolayı hayvansal besinlerden uzak durmaktadırlar. Eski Mısırlılar da hayvanları kutsal görmelerinden dolayı et tüketmezler. Sonuç olarak dünyadaki dinlerin birçoğunun et tüketimini yasaklaması dolayısıyla o dinin mensubu olan kişiler et yemeyi bırakmıştır.

İlk vejetaryen dernek The Vegetarian Society adıyla 1847 yılında İngiltere'de kurulmuştur. Daha sonrasında 1860 yılında Amerika Vejetaryen Derneği ve 1867 yılında Alman Vejetaryen Derneği kurulmuştur. Diğer yıllarda birçok ülkede vejetaryen dernekleri kurulmuştur.³² 20. yüzyıla kadar artmaya devam eden vejetaryen dernekleri Mahatma Gandhi gibi vejetaryen destekçileri sayesinde popüler bir hale gelmiştir. 21. yüzyıla gelindiğinde ise bu tarz beslenme modeline ilişkin ön yargılar azalmış ve vejetaryenlik ilgi kazanmıştır.

1.1.3. Neden Vejetaryen/Vegan Oluruz?

Vegan/vejetaryen beslenme modelinin çok farklı seçilme nedeni bulunmaktadır. Bazı insanlar etik, duygusal veya sağlık nedenleriyle bu beslenmeyi tercih ederken, bazı insanlar ise dini inançları sebebiyle tercih etmektedirler. Ancak, asıl olarak tercih sebeplerinde sağlık ve etik olmak üzere iki ana unsur bulunmaktadır.

1.1.3.1. Sağlık Açısından Vejetaryanlık/Veganlık

Sağlık, insanların veganlığı/vejetaryenliği tercih etmelerinin bir sebebidir. Vegan/vejetaryen kişiler ile ilgili yapılan bir araştırmada bu şekilde beslenen kişilerin

³¹ Hidayet, s. 31.

³² Claus Leitzmann, "Vegetarian Nutrition: Past, Present, Future", **American Society for Nutrition**, Cilt:100, Sayı:1, 2014, s. 497.

et yiyen kişilere göre daha sağlıklı oldukları gözlemlenmiştir.³³ Clarys ve ark. tarafından yapılan bir araştırmada vegan, vejetaryen, pesketaryen ve omnivor (hem et hem ot yiyenler) bireylerin beslenme kaliteleri karşılaştırılmış ve veganların beslenme şeklinin en sağlıklı olduğu sonucu elde edilmiştir.³⁴ Başka bir araştırmanın sonucu ise vejetaryen bireylerin ağız ve diş sağlıklarının daha iyi olduğunu göstermiştir.³⁵ Bu araştırmalar, vegan/vejetaryen beslenme modelinin sağlık açısından pozitif yanları olduğunu açıklamaktadır.

İnsanların sağlığı neden olarak göstererek vejetaryenliği/veganlığı seçmeleri bu beslenme şekillerine son yıllarda moda akımı olarak bakılması ile de ilgilidir. Özellikle veganlığın akım olarak görülmesiyle sağlık ve çevre farkındalığı açısından birçok kişi bu yönde ilerlemektedir. Örneğin; 2000 yılında veganlık popülerlikten uzaktı. Dünya, gitgide vejetaryenliğin/veganlığın yükselişini gördü ve denemeye başladı.³⁶ Günümüzde hem gazetelerde hem de sosyal medyada sağlık açısından bu tarz beslenen kişilerin yükselişte olduğu görülmektedir. Mintel'e göre, İngiltere'de vegan sayısı son on yılda %350 artarken, etsiz gıda satışları 2013 ve 2018 yıllarında %22 artış göstermiştir.³⁷ İngiltere, son yıllarda veganlığa giderek daha fazla ilgi gösterilen ülkelerden biri olmaktadır.

Hatta et tüketimini azaltmak amacıyla “Etsiz Pazartesi” (Meatless Monday/Meat Free Monday) ve “Veganuary” (insanları her yılın Ocak ayında ve sonrasında vegan olmaya teşvik eden kampanya) adlı farklı kampanyalar yapılmaktadır.

“Etsiz Pazartesi”, 2013 yılında SidLerner tarafından Amerika'da kurulan ve The Beatles grubunun üyelerinden Paul McCartney ve ailesi tarafından desteklenen bir harekettir. Çevre, sağlık ve hayvanlar üzerindeki farkındalığı arttırmayı hedefleyen kampanyaya bu adın verilmesinin nedeni aktivistlere göre bu gün edinilen davranışların haftanın kalan diğer günlerinde devam ettirilmesinin ihtimalinin yüksek

³³ Tunçay, s. 26.

³⁴ Peter Clarys ve diğerleri, “Comparison of Nutritional Quality of the Vegan, Vegetarian, Semi-Vegetarian, Pesco Vegetarian and Omnivorous Diet”, **Nutrients**, Cilt:6, Sayı:3, 2014, s. 1329.

³⁵ I. Staufienbiel ve diğerleri, “Periodontal Conditions in Vegetarians: A Clinical Study”, **European Journal of Clinical Nutrition**, Sayı:67, 2013, s. 839.

³⁶ Priyadarshini Patwa, “An Investigation on the Trends, Rise and Evolution of Veganism”, 17.03.2020, <https://www.entrepreneur.com/article/347687>, (12.12.2020).

³⁷ Mintel, “More Than Half of All Meat-Free New Product Launches In The UK Carried A Vegan Claim in 2017”, 02.11.2018, <https://bit.ly/30qQREg>, (13.12.2020).

olmasıdır. Aslında bu isim, ilk olarak İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerika’da büyük miktarda et tüketimi olmasından dolayı ülkede gıdaları hesaplı kullanabilmek için yapılan kısıtlamalar ile anılmaktadır.³⁸ Bu hareket; sağlık, daha az bütçe ile doyurucu yemekler, hayvanlar, dünyadaki açlık ve türlerin nesillerini koruma gibi amaçlara dikkat çekmek içindir.

Vegan ve January (Ocak) kelimelerinin birleşimiyle oluşturulmuş olan Veganuary, Ocak ayını vegan geçirmek amacıyla başlatılan bir harekettir. Yeni yıl geldiğinde insanlar kendileri için genellikle hedefler belirlerler ve Veganuary bu hedeflerden biri olarak gösterilebilir. Vegan tüketicilerin ve organizasyonların başlattığı bu kampanya kısa bir süre içinde büyümüş ve bu şekilde talepler artmıştır. Bu kampanyaya katılanların oranı da her yıl artmaktadır. 2016 yılında yapılan bir araştırmaya göre, İngiltere’nin vegan nüfusu 10 yılda 150 binden 542 bine kadar yükselmiştir.³⁹ İngiltere’de bu hareketin destekçileri çok fazla olduğundan dolayı vegan nüfus oranında belli bir artış bulunmaktadır.

1.1.3.2. Etik Açıdan Vejetaryenlik/Veganlık

Hayvan eti ve diğer hayvansal ürünler arasında etik açıdan önemi olan herhangi bir farklılık bulunmaz. Vejetaryenliği ahlaki nedenlerle seçenler hayvan eti tüketmezler, ancak süt ürünleri ve yumurta tüketirler. Fakat sorun, bu ürünler için kullanılan hayvanların da acı çekmesi ve tıpkı et için kullanılan hayvanlar gibi bu hayvanların da katledilmesidir. Ahlaki nedenlerle vejetaryen olanlar bile genellikle buradaki soruna dikkat çekmezler. Oysa süt ve yumurta üretimi için kullanılan bu hayvanlar aşırı kalabalık hücrelerde ve fabrika çiftliklerinde korkunç koşullarda yaşarlar.

Hem vejetaryenlikte hem veganlıkta hayvanların yaşam hakkı savunulmaktadır. Ancak veganlığın önemle savunduğu ilke salt yaşam hakkının ötesinde şiddetsiz yaşam şeklidir. Etik nedenlerle veganlığı tercih edenler hayvanları yaşarken sevmek ve onların hayatını korumanın insani bir ödev olduğu bilinciyle

³⁸ Keith Belk, “The Meat Behind Meatless Monday”, 06.04.2020, <https://bit.ly/3ueeVf9>, (20.12.2020).bkz.<https://on.natgeo.com/3QzAwbb>

³⁹ Sertaç Aktan, “İngiltere’de Veganların Sayısı 3.5 Milyona Yükseldi: Nüfusun Yüzde 7’si Artık Hayvansal Ürün Tüketmiyor”, 18.02.2019, <https://bit.ly/3HG6nTv>, (21.12.2020).

hareket etmektedirler. Etik nedenlerle vegan olan biri için veganlık sadece gıda ile ilgili değil, tıbbi deneylerde kullanılan hayvanların yaşadığı acılarla elde edilen ilaçları, kozmetik deneyler yapılarak hayvanların acılarıyla elde edilen makyaj malzemelerini, hayvanların kullanıldığı aksesuar ve giysileri de reddetmeyle de ilgilidir.

Et ve diğer hayvansal ürünler arasında etik açıdan tutarlı bir ayrım bulunmamakta, süt ürünleri ve yumurta da ölüme ve acıya neden olmaktadır. Et, süt ürünleri ve yumurta endüstrileri ayrılmaz bir şekilde beraberlerdir. Hepsi bir yandan acıya sebep olurken, öteki yandan ölüme yol açmaktadır. Et yemeyi bırakıp, süt ürünleri ve yumurta tüketmeye devam etmek, siyah beyaz inekleri yemeyip kahverengi olanları yemeye devam etmek gibidir. Yiyecek amacıyla kullanılan hayvanlara çektilen acı hiçbir şekilde meşrulaştırılmaz.⁴⁰

1.1.3.3. Din Açısından Vejetaryenlik/Veganlık

Din, toplumun beslenme alışkanlıklarının oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir. Hayvanların kurban edilmesi, dini pratiklerin yerine getirilmesinde yapılan bir eylem çeşididir. İnsanlar inandıkları dinin gereği olarak her zaman kurban sunma eyleminde bulunmuş ve kurban ibadeti insanlar ile var olmuştur. Kurbanın bir ibadet olarak yerine getirilmesinin beş nedeni vardır: hayranlık, şükran, gönül alma, pazarlık(adak), kefarete.

İnsanlar çeşitli nedenlerle gök, ay, güneş, hayvan vb. varlıklara hayranlıklarını kurban sunarak dile getirmişlerdir. Yeryüzünde çeşitli nimetlere sahip olma şansına erişen kişiler şükranlarını ifade etmek için Tanrı'ya/tanrılara kurban sunmuşlardır. İlkel dinlerde insanlar yaptıkları yanlış, işlemiş olduğu bir suçun veya günahın cezasından kurtulmak için gönül alma amacıyla Tanrı'ya/tanrılara kurban vermişlerdir. İnsanlar bazı isteklerinin tanrılar tarafından kabul olmasını dilemişler ve bu istekleri gerçekleşince tanrıların bu lütfunun karşılığı olarak kurban sunulmuştur

⁴⁰ Gary L. Francione ve Anna Charlton, **İnsan Neden Vegan Olur?**, çev. Cansen Mavituna, Metropolis Yayıncılık, 2016, s. 124.

(pazarlık [adak]). İnsanlar tarafından yaptıkları kötülüklerin karşılığı olarak kurban eylemi gerçekleştirilmiştir (kefarete).⁴¹

Yahudi ve Hristiyan geleneği için kutsal olan *Eski Ahit*'in ilk kitabı *Yaratılış*'ta Tanrı'nın dünyayı yarattıktan sonra hayvanların kontrolünü insanlara verdiği ifade edilmektedir. Fakat başlangıçta insanlar hayvanları yemiyordu. Tanrı insanlara: "İşte yeryüzünde tohum veren her otu, tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını size veriyorum. Bunlar size yiyecek olacak."⁴² Hayvanlara da "Size yiyecek olarak yeşil otları veriyorum: ve öyle oldu"⁴³ demektedir. Bunun anlamı, başlangıçta insanların ve hayvanların sadece bitkisel besin tükettiğidir.

İnsan, cennetten kovulduktan sonra hayvan öldürmek açık bir şekilde serbest hale gelmiştir. Âdem ve Havva, Tanrı tarafından Aden Bahçesi'nden atılmadan önce hayvan derisiyle giydirilmiştir. Âdem ve Havva'nın oğulları Habil koyun çobanlığı yapmaktadır ve sürüsünden seçtiği hayvanları Tanrı'ya sunmuştur. Tufan geldikten sonra insanın kötülükleri sebebiyle diğer canlıların neredeyse tamamı öldürülmüştür. Sular çekilince Nuh Tanrı'ya şükretmiş ve ona "bütün temiz sayılan hayvanlarla kuşlardan yakmalık sunular" sunmuştur. Bunun karşılığı olarak Tanrı Nuh'u kutsamış ve ona insanın hükümrânlığının son mührünü vermiştir⁴⁴:

Tanrı, Nuh'u ve oğullarını kutsayarak, "Verimli olun, çoğalıp yeryüzünü doldurun" dedi.

*Yerdeki hayvanların, gökteki kuşların bütünü sizden korkup ürkecek. Yeryüzündeki bütün canlılar, denizdeki bütün balıklar sizin yönetiminize verilmiştir.*⁴⁵

Antik metinlerin hayvanlara yaklaşımı bu şekilde olmuştur. Başlangıçta herkesin vejetaryen/vegan olduğu, sadece "yeşil bitkiler" yenildiği ama cennetten kovulduktan, bunun sonrasında gelen günahkârlık döneminden ve tufandan sonra hayvanların etinin yenmeye başlamasıyla ilgili bir anlatım bulunmaktadır.

⁴¹ Selahaddin Bekki, "Türk Mitolojisi'nde Kurban", *Akademik Araştırmalar*, Cilt:1, Sayı:3, İstanbul, 1996, s. 25.

⁴² Yaratılış 1:29.

⁴³ Yaratılış 1:30.

⁴⁴ Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan, Ayrıntı Yayınları, 2005, s. 289.

⁴⁵ Yaratılış 9:1.

1.1.3.4. Ekolojik Açıdan Vejetaryenlik/Veganlık

Ekoloji kavramı ilk kez 1866 yılında Alman biyolog Ernst Haeckel tarafından kullanılmış olup canlı varlıkların yaşam ortamlarıyla olan ilişkilerini inceleyen bir alan olarak tanımlanmıştır.⁴⁶ İnsan; önceleri doğada barış halinde yaşamaktayken sonraki zamanlarda doğaya zarar vermeye ve doğal kaynakları istediği gibi tüketmeye başlamıştır. Bu sebeplerle bazı doğal kaynaklar yok olmuş ve birçok hayvanın nesli tükenmiştir.

İnsan-doğa ilişkisini derinlemesine inceleyen William Leiss gibi düşünürler, insanın doğaya egemen olmasının 17. yüzyıl başlarına ve özellikle de Bacon’a kadar gittiğini aktarmıştır.⁴⁷ Aşağıda daha derinlemesine anlatılacak olan Lynn White’ın izinden giden William Ruekert ise insanın doğaya egemen olma düşüncesinin Hristiyanlık’ın ortaya çıkışına kadar gittiğini belirterek bu dinin yeryüzünün en fazla “insan merkezli” dini olduğunu söylemiştir.⁴⁸ Buna göre, insanın doğayı istediği kadar sömürme hakkı vardır ve bu hak Tanrı tarafından verilmiştir. Yani, insanın doğanın tümünün kıyımını düşünsel ve bedensel olarak desteklediği sonucu çıkarılabilir.

Bu konu hakkında ilk fikrini söyleyenlerden biri Lynn White adlı bir tarihçidir. White, 1967 yılında “The Historical Roots of Our Ecologic Crisis” (Ekolojik Krizimizin Tarihsel Kökenleri) adlı makalesinde Hristiyanlığın Batı’nın yüzyıllardır meşgul olduğu doğanın tahribatı için büyük bir suçluluk yükü taşıdığını iddia etmiştir. Ona göre, modern Batı’nın karakteristik özelliği olan, bilimsel bilgiyle doğa üzerindeki egemenliğin birliğinden rahatsız edici bir çevresel bir kriz doğmuştur. White şu şekilde aktarır: “Ekolojik krizimiz, ortaya çıkmakta olan, tamamen yeni, demokratik bir kültürün ürünüdür. Sorun, demokratikleşmiş bir dünyanın kendi sonuçlarından sağ çıkıp çıkamayacağıdır. Muhtemelen aksiyomlarımızı yeniden düşünmedikçe yapamayız.”⁴⁹ Bu krizi, gelişimine izin veren veya teşvik eden temel

⁴⁶ Frank N. Egerton, “History of Ecological Sciences, Part:47 Ernst Haeckel’s Ecology”, **Bulletin of the Ecological Society of America**, Temmuz 2013, s. 229.

⁴⁷ William Leiss, “Ütopya ve Teknoloji: İnsanın doğaya egemen olması konusunda düşünceler”, **Yerleşim ve Çevre Bilim Sorunları: Kuram ve Uygulama (Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisinden Seçmeler)**, Sayı:2, 1984, s. 32.

⁴⁸ William Ruekert, **Literature and Ecology**, Cheryll Glotfelty ve H. Fromm (Ed.), *The Ecocriticism Reader*, London: University of Georgia Press, 1996.

⁴⁹ Lynn White, “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, **Science**, Cilt:155, Sayı:3767, 1967, s. 1205.

inançları ve varsayımları araştırarak anlamaya çalışmış ve Hristiyan dünya görüşünün etkisine odaklanmıştır. White, Hristiyanlığın paganizm üzerindeki ideolojik zaferinin insanın doğayla ilişkisini değiştirdiğini savunmuştur. Animist paganizmde insan doğanın bir parçasıyken, Hristiyanlık insanı aşkın olarak görmüştür. Kutsal Kitabın Yaradılış bölümü insana tüm hayvanlar ve doğa üzerinde hâkimiyet vermek olarak yorumlanabilir. Bu, insan ve doğa arasında daha önce ortaya çıkmayan bir ikilik oluşturmuş ve doğayı kutsallıktan arındırarak yıkımını ideolojik olarak haklı çıkarmıştır.⁵⁰

Yapılan çeşitli araştırmalar ve sunulan veriler, vegan/vejetaryen beslenmenin et ağırlıklı beslenmeye göre ekolojiye daha az zarar verdiği sonucunu göstermektedir.⁵¹ ABD merkezli kar amacı gütmeyen bir bilim savunma örgütü olan ve acil çevresel ve sosyal sorunların çözümüne destek olan Endişeli Bilimciler Birliği (The Union of Concerned Scientists) tarafından yapılan bir çalışmada ise çevresel kirliliğin, otomotiv sanayinden sonraki ikinci büyük nedeninin et endüstrisi olduğu sonucuna varılmıştır.⁵² Hayvancılık; çevre kirliliğinin önde gelen nedenlerinden biridir. Hayvancılık ne kadar çok artarsa daha çok hayvanı besleme gereği doğacağından daha fazla tarım arazisine ihtiyaç duyulacak, daha fazla çayır ve orman yok edilecektir.⁵³ Hayvansal ürünlerin tüketiminin çevreye ve iklim değişikliğine yol açması hayvanların yaşamları üzerinde olumsuz etki yaratmasına, yaşam alanlarını yok etmesine ve pek çok hayvan türünün yok olmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla bu tür sorunlarla ve iklim değişikliği ile mücadele edebilmenin yöntemlerinden biri vegan/vejetaryen olmaktır.

⁵⁰ Emily Warde, “Christianity and The Environment: The Lynn White Controversy”, **Ex Post Facto**, Cilt: 20, 2021, ss. 46-47.

⁵¹ Joan Sabatéve Sam Soret, “Sustainability of Plant-Based Diets: Back to the Future”, **The American Journal of Clinical Nutrition**, Sayı:100, Haziran 2014, s. 481.

⁵² Gamze Kaçar Bozkurt, **Vegan Diyeti**, Urzeni Yayıncılık, 2019, s. 17.

⁵³ Jonathan Foley, “Beş Adımda Dünyayı Doyurma Planı”, **National Geographic Türkiye**, Sayı:157, Mayıs 2015, s. 45.

1.2. HAYVAN HAKLARI VE BATI FELSEFESİ

Düşünce tarihine bakıldığında insanın kendisini ve doğayı anlamlandırmasını insan-merkezli bir bakış açısıyla gerçekleştirdiği görülmektedir. İnsanın varlıkları ve düzeni kendi bakış açısıyla ve kendini merkeze alarak açıklaması olarak ifade edilebilen insan-merkezcilik felsefi açıdan ele alınabilir. Etik bir görüş kapsamında insan-merkezcilik sadece insanın varlığının içsel bir değeri olduğunu, diğer tüm varlıkların ve bedenlerin sadece araçsal değere sahip olduğunu savunmaktadır. İnsan-merkezci bakış açısı, insanın değerli olduğunu varsayarken diğer canlıları insan açısından değerlendirmektedir.

İnsan-merkezci bakış açısı insanları doğrudan ahlaki statü sahibi yapar. Genel olarak, ahlaki statüye sahip olma ile hak sahibi olma eşit düşünülmektedir. Böylelikle, insan dışı hayvanlar ahlaki statüye sahip olamadığından dolayı hak sahibi de olamamaktadırlar. Felsefe tarihinde Aristoteles'ten Locke'a, Descartes'dan Kant'a kadar birçok filozof diğer canlıları (insan dışı hayvanları) hak sahibi olarak görmemişlerdir. Onlara göre, bu canlılar insanların kendi amaçlarına ulaşmak ve daha fazla üretmek/tüketmek amacıyla dünyada varlıklarını devam ettirirler.

Bu filozoflardan ayrı olarak Jeremy Bentham, Jacques Derrida, Henry S. Salt gibi filozoflar insanın akıllı bir varlık olmasından dolayı elde ettiği üstünlüğü sorgulamışlar ve hayvanların da acı çekebildiğini, acıyı hissedebildiğini ve insanlar nasıl hak sahibi oluyorlarsa hayvanların da hak sahibi olmaları gerektiğini dile getirmişlerdir.

1.2.1. Aristoteles (M.Ö.384-322)

Aristoteles, hayvanların insanların çıkarlarına hizmet etmek için var olduğuna inanmaktadır. İnsanın bir hayvan olduğunu inkâr etmeyen filozofa göre, insan rasyonel bir hayvandır. Köleliği açıkça desteklediği bilinen Aristoteles, doğası itibarıyla köle olan bir kişi de insandır ve diğer insanlar gibi haz ve acı hissetme kapasitesine sahiptir fakat akıl yürütme yetileri bakımından özgür insandan aşağı bir konumda sayıldığından dolayı onun “canlı bir araç” olduğunu ileri sürmektedir. Yani, köle hem

bir insan hem de bir maldır. Aristoteles, doğayı ise akıl yürütme yetisi düşük olan varlıkların yüksek olan varlıklar uğruna var olduğu bir hiyerarşi olarak açıklar. Bitkilerin hayvanlar için, hayvanların da insanlar için, evcil hayvanlar, insanın kullanması ve beslenmesi için, vahşi hayvanlar (hepsi değilse de çoğu) beslenmek için ve yiyecekler ve çeşitli araçlar üretmek için var olmuşlardır. Filozofun bu düşüncelerinden hayvanların insanların çıkarlarına hizmet etmek için var olduğuna inandığı çıkarılabilir. Doğanın hiçbir şeyi amaçsızca veya boşuna yapmayacağına, bütün hayvanları da insan için yaratmış olduğu fikrinin inkâr edilemeyecek bir gerçek olduğuna inanmaktadır.⁵⁴ Hayvanlar arasında sadece insanın konuşma yetisine sahip olduğunu söyleyen filozofa göre, insan ‘logos’a sahip olduğu için insan olmayan hayvan ikincil konumdadır.

1.2.2. René Descartes (1596-1650)

Modern bir düşünür olan Descartes’ın hayvanlar hakkındaki düşünceleri zulmedici ve acı vericidir. Ona göre hayvanlar sadece birer makinedir, otomattır. Haz, acı veya başka bir şey hissetmezler. Görebilir, duyabilir, dokunabilir, bıçakla bir yerleri kesildiğinde çığlık atıyor ya da kızgın bir demirden kaçmak için çırpınırlar fakat bu davranışlar bu tür durumlarda acı çektiklerini göstermez. Hayvanların çıkardıkları sesdili teşkil etmez, sadece dış uyarıcılara otomatik cevaplardır. İnsanlar bilinçli varlıklardır ve sadece insanlar ruha sahiptir.⁵⁵ Bu durumda Descartes’a göre hayvanlarölümsüz ruha ve bilince sahip değildirler.

1.2.3. John Locke (1632-1704)

17. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olan John Locke, mülkiyet hakları kuramının başlıca mimarıdır. Mülkiyet haklarının önemi ve hayvanların mal olma rolü John Locke tarafından ortaya konmuştur. Ona göre, Tanrı’nın insanlara hayvanlar üzerinde hâkimiyet bahşetmesi nedeniyle, hayvanlar sahip olunabilecek diğer herhangi bir kaynaktan veya nesneden farklı değildir. İnsanlar, hayvanlar üzerinde tıpkı

⁵⁴ Aristoteles, **Politics [Politika]**, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993, s. 16.

⁵⁵ Stanford Encyclopedia of Philosophy, “Animal Consciousness”, 23.12.1995, <https://plato.stanford-d.edu/entries/consciousness-animal/>, (06.12.2020).

herhangi başka bir kaynak üzerinde olduğu gibi mülkiyet hakları elde edebilirler.⁵⁶ Ayrıca, düşünür hayvanların “aşağı sınıflardan Mahlûklar”⁵⁷ olduğunu ve onlara karşı ahlaki bir yükümlülüğümüz olmadığını da savunmaktadır.

Locke’un etik sistemindeki “doğa durumu” (the state of nature) tüm insanların Tanrı ve birbirinin önünde eşit ve özgür olduğu toplum öncesi/hükümet öncesi bir durumdur. Hayvanların davranışları John Locke için büyük bir ilgi odağı değildi, filozof mülkiyet haklarıyla ilgilenmekteydi. Hayvanların sahiplenilebileceği gerçeği onun felsefesinde hayvan sahiplerinin bazı haklar elde etmelerine yol açtı, yani bunlar insan çıkarlarıyla ilgiliydi. *Concerning Education* (1693)’da Locke, Descartes’ın aksine hayvanların acı çekebildiğini, zarar görebildiğini ve bunun onlara gereksiz yere zarar verdiğini ahlaki olarak yanlış olduğunu gerekçelendirir. Locke, birçok çocuğun küçük kuşlara, kelebeklere ve ellerindeki diğer zararlı hayvanlara eziyet ettiğini ve çok kaba davrandıklarını belirtir. Bu davranışın düzeltilmesi gerektiğini çünkü bunun, çocukların zihinlerini diğer insanlara karşı bile duygusuzlaştıracağını düşünmektedir. Locke, sadece geleneksel olarak faydalı olduğu düşünülen sığır ve at gibi hayvanlara iyi davranılmaması gerektiği; aynı zamanda sincap, kuş, böcek gibi “yaşayan herhangi bir yaratık”a da iyi davranılması gerektiğini düşünür.⁵⁸ Böylelikle Locke’un hayvanların sahip olabileceğimiz varlıklar olduğunu fakat onlara zulmetmenin yanlış olduğunu savunmaktadır.

1.2.4. Immanuel Kant (1724-1804)

Aydınlanma felsefesinin başkarakteri Immanuel Kant, insan ve hayvan arasında “özbilinç” üzerinden bir ayrım bulunduğunu öne sürmektedir. Bu yolla; insanı bir “amaç”, hayvanı ise insan amacına ulaşmak için bir “araç” olarak görmekte ve hayvanlara karşı ahlaki ödevlerimizin olmadığı sonucuna varmaktadır.⁵⁹ Kant, etik derslerinde öğrencilere şunları söylemektedir: “Hayvanlara karşı hiçbir dolaysız görevimiz yoktur. Hayvanlar kendi varlıklarının bilincinde değildir. Onlar sadece bir

⁵⁶ Stanford Encyclopedia of Philosophy, “John Locke”, 02.09.2001, <https://plato.stanford.edu/entries-/locke/>, (12.12.2020).

⁵⁷ John Locke, *Two Treatises of Government*, Londra, 1823, s. 21.

⁵⁸ Roderick Frazier Nash, *The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics*, The University of Wisconsin Press, 1989, s. 19.

⁵⁹ Immanuel Kant, *Etik Üzerine Dersler*, çev. Oğuz Özügöl, Pencere Yayınları, 2003, s. 45.

amaç uğruna araç olarak kullanılmak için vardır. Bu amaç insandır.”⁶⁰ Böylelikle Kant, hayvanların tek başına özel bir varlık muamelesi görmemesi gerektiğini düşünmüştür.

1.2.5. Jeremy Bentham (1748-1832)

Hayvan haklarının ilk savunucularından olan Jeremy Bentham, İngiliz filozof hukukçu ve toplum reformcusudur.⁶¹ Bentham’ın ortaya attığı kuram hayvan haklarına yönelik ilk olumlu gelişmedir. Bu kurama göre, krizin temel sebebi Batı metafiziği boyunca süregelen insanın akıllı bir varlık olmasından dolayı elde ettiği üstünlüktür.⁶² Bentham,

*Gün gelir insan dışındaki canlılar bazı haklar elde edebilir, o zaman bu haklar onlardan despot bir el dışında hiçbir şekilde geri alınamaz. Fransızlar derinin siyahlığının bir insanın kendisine eziyet edilmesinin bir nedeni olmadığını çoktan keşfettiler. Bir gün bacakların sayısı, derinin ne ile kaplandığı ya da kuyruk sokumu kemiğinin yok olması gibi şeylerin duyarlı bir varlığı aynı kadere terk etmek için eşit derecede yeterli bir neden olmadığının kabul edilmesi gerekebilir. Başka nasıl aşılamaz sınır aşılabılır? Bu sınırı aşabilmek belki de, akıl veya konuşma yetisine mi bağlıdır? Fakat yetişkin bir at veya köpek her ne kadar sosyal olsalar da akla sahip olan bir günlük, bir haftalık veya bir aylık bebek ile karşılaştırılmaz. Fakat tersi durumu farz ettiğimizde ne yararı olurdu? Soru, onlar akıllı davranabilir mi ya da konuşabilir mi sorusu değil, temel soru onlar acı çekebilirler mi sorusudur.*⁶³

diyerek haklar açısından veya ahlaki açıdan temel sorunun diğer canlıların akıllı olup olmaması veya konuşabiliyor olup olmaması değil, sorulması gereken sorunun canlıların acı çekebiliyor olup olmadıklarını sormak olduğunun gerekliliğini açıklar.

1.2.6. Henry Stephens Salt (1851-1939)

İngiliz yazar, sosyal reform ve hayvan hakları mücadelecisidir. Etik vejetaryen, sosyalist ve barış yanlısı olan Salt, aynı zamanda edebi eleştirmen, biyografi yazarı ve natüralist olarak da tanınmaktadır.⁶⁴ Mahatma Gandhi’nin vejetaryanlık çalışmalarını

⁶⁰ Kant, s. 46.

⁶¹ Stanford Encyclopedia of Philosophy, Jeremy Bentham, 17.03.2015, <https://plato.stanford.edu/entries/bentham/>, (12.12.2020).

⁶² Haluk Aşar, “Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları”, **Kaygı**, Sayı:30, 2018, s. 243.

⁶³ Singer, s. 54.

⁶⁴ Henry s. Salt, <https://www.henrysalt.co.uk/life/biography/>, (10.12.2020).

etkileyen kişi de Salt'dur. Yazarın eseri *A Plea for Vegetarianism* (1886) Gandhi'yi Londra'daki öğrencilik zamanlarında derinden etkilemiştir. Gandhi, vejetaryenliği çok doğru bulmuş ve hayatının geri kalan kısmını bu şekilde geçirmiştir.⁶⁵ Bir kuzunun hayatının bir insanın hayatından daha değersiz olmadığını ve bir safhaya geldiğimizde, manevi ilerlememizin; fiziksel tatminimizden vazgeçerek, hayvan dostlarımızı öldürmemekle sağlanacağını düşünmektedir.⁶⁶ Gandhi, Salt sayesinde vejetaryenliğin neden bir ahlaki vazife olduğunu anlamış ve ona övgülerini 1931 yılında Vejetaryen Derneği'nde yapılan bir buluşmada sunmuştur.⁶⁷ Salt, Gandhi'nin vejetaryenliği savunmasında çok önemli bir karakter olmuştur.

Yunan ve Roma filozoflarının insan yapımı hukukun aksine açık bir doğal anlayışları bulunmaktaydı. "Haklar" üzerine konuşulmasa da insanların devlet veya herhangi bir sivil düzen karşısında var olduğu biliniyordu. Bu durum varoluş ve hayatta kalma açısından gerçeklere odaklanan belirli biyolojik ilkelere göre organize edilmekteydi. Latince'de bu ilkelere 'jusnaturae' veya 'jusnaturale' deniliyordu. Buna karşılık, insanlığın bu temelin üzerine kurulan adalet fikri ise 'juscommune' olarak adlandırılıyordu. 'Juscommune', halka uygulanan ve devletlerin yasalarında yer alan örf ve âdete dayanan hukuk demektir. Fakat insan olmayan varlıklar neredeydi? Klasik düşünürlere göre insanın vahşi doğada veya Cennet'te (Eden) yalnız olmadığı aşıldı. Hayvanlar da çevrenin cansız bileşenleri ile birlikte çok yönlü yaşam biçimleri ile hayattaydılar. Öyleyse, insanların bu arkadaşlar ile doğru ilişkisi nasıldı? Bu sorularla ilgilenen Romalılar 'jusanimalium' olarak tanımlanan başka bir ahlaki ilkenin varlığını kabul ettiler. Hayvanların, daha sonraki filozofların insan uygarlığından ve hükümetten bağımsız içsel veya doğal haklar olarak adlandıracakları haklara sahip oldukları ima edildi. Üçüncü yüzyıl Romalı hukukçu Ulpian'ın anladığı üzere, jusanimalium, jusnaturale'nin bir parçasıydı çünkü ikincisi "doğanın tüm hayvanlara öğrettiği şeyi içeriyor; bu yasa gerçekten de sadece insan ırkına özgü değil, tüm hayvanlara aittir."⁶⁸ Ulpian'ın adalet kavramına yalnızca hayvanları dâhil ettiği, ancak

⁶⁵ Brett Clark ve John Bellamy Foster, "Henry S. Salt, Socialist Animal Rights Activist", **Organization & Environment**, Cilt:13, Sayı:4, Aralık 2000, s. 471.

⁶⁶ Mahatma K. Gandhi, **An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth**, Navajivan Publishing House, 1983, s. 124.

⁶⁷ Henry S. Salt, "Henry Salt and Gandhi: A Notable Occasion", <https://bit.ly/3Oxzyu6>, (10.12.2020).

⁶⁸ Nash, ss. 16-17.

doğanın bir bütün olarak insanlığın saygı duyması gereken bir düzen oluşturduğu fikrinden kaynaklandığı kabul edildi.

Henry Salt, “jusanimalium” kavramına dikkat çeker ve eğer insanların hayat ve özgürlükleri var ise hayvanların da bu hakları vardır iddiasında bulunmakta ve demokrasinin bütün insanları ve insan olmayan varlıkları kapsamaması için genişlediğine inanmaktadır.⁶⁹ Eğer insanlar yaşam ve özgürlük haklarına sahiplerse hayvanlar da sahiptir düşüncesi Salt’ın sonuna kadar desteklediği bir düşüncedir. “Bütün yaşayan şeylerin aynı kapsamda” olduğunu söyleyen düşünür hayvanları haklarını şu şekilde dile getirmektedir: “İnsanlar ve hayvanlar karşılıklı etik ve politik ilişkilere sahiplerdir.”⁷⁰ Ona göre demokrasi, bütün insanları ve hayvanları (insan olmayan canlıları) içine almayı öngörmelidir çünkü insan olmayan canlılara yapılan haksızlık genel sosyal problemlerin bir parçasıdır.⁷¹ Salt, 19. yüzyılda hayvanların özgürleşmeleriyle ilgili argümanlarıyla dikkat çeken bir örnek haline gelmiştir.

1.3. 20 ve 21. YÜZYIL HAYVAN HAKLARININ ÖNDE GELEN SAVUNUCULARI

1.3.1. Peter Singer (1946 -)

1946’da Avustralya’da doğan Peter Singer, etik alanında yaklaşık otuz kitap yazmış ve en çok *Hayvan Özgürleşmesi (Animal Liberation)* ile tanınmıştır. Hayvan hakları ve refahı görüşleri içinde en etkili isimlerden biridir.⁷² Genel olarak faydacı düşünürler arasında yer aldığı söylenebilir. Singer, sadece insanların değil hissetme yetisi olan bütün canlıların mutluluklarını merkeze alan faydacı bir görüş ortaya atarak diğer faydacı düşünürlerden ayrılır. Singer’ın faydacılık kuramı, menfaatlerin eşit şekilde dağıtılması ile düşünülmektedir. Singer, menfaatlerin eşit önemsenmesi ilkesini benimserken, hayvanlara faydacı bir şekilde yaklaşılması gerektiğini ve eşitlik ilkesinin hayvanlara da uygulanması gerektiğini söylemektedir.⁷³ Eşit değerlendirme fikri önem kazanmaktadır. “Darwinci bakış açısını kabul ettiğimizde, yani bizlerin özel

⁶⁹ Nash, ss. 27-28.

⁷⁰ Nash, s. 29.

⁷¹ Nash, s. 31.

⁷² Peter Singer, <https://petersinger.info/about-me-cv> , (15.12.2020).

⁷³ Singer, <https://petersinger.info/about-me-cv>.

olarak yaratılmış bir tür olmadığımızı ve Tanrı tarafından verilmiş, diğer canlılara hükmetme hakkımızın bulunmadığını kabul ettiğimizde, hayvanlardan gelen ve onların çektiği acıları somutlaştıran tüm bu ürünleri satın almamız gerekecektir.”⁷⁴ “Vejetaryen olmak hayvan bedenlerini yemekten daha fazla zaman gerektirmez... Vejetaryen olmayanlar “insanların sorunları önce gelir” dediklerinde, insanlar için tam olarak ne yapıyorlar da çiftlik hayvanlarının müsrif bir acımasızlıkla sömürülmelerine destek olmaya devam ediyorlar diye merak etmekten kendimi alamıyorum”⁷⁵ diyen Singer, 1971 yılından beri vejetaryen olduğunu, yavaş yavaş vegan yaşama alıştığını fakat esnek bir vegan olduğunu aktarmaktadır.⁷⁶

1.3.2. Tom Regan (1938-2017)

1938 yılında ABD’de dünyaya gelen Tom Regan, ahlak felsefecisi ve hayvan hakları aktivistidir. Kuzey Karolina Üniversitesi’nin fahri profesörü olan yazar, 1967 yılından 2001 yılında emekli oluncaya kadar görev yapmıştır. Kendi kuramıyla tutarlı bir şekilde hayvan haklarını savunan bir kişidir.⁷⁷ Regan, hayvanların özelliklerini incelemiş ve çevremizdeki pek çok hayvanın (özellikle memelilerin) belli bir otonomi seviyesine sahip olduğunu dile getirmektedir. Ona göre bütün hayvanlar olmasa da en azından memeli hayvanlar bir hayatın öznesidir. Yaşamın öznesi olma durumu sadece insanlara değil, aynı zamanda hayvanlara da aittir. Hayvanlar hayatın birer öznesi olduklarına göre buna saygı gösterilmelidir, hayvanlar içkin değerlere sahiptir. İnsan ve hayvan eşit içkin değere sahiptir çünkü ikisinde de benzer özellikler bulunur. İçkin değer, başka bir kimse değeri vermese bile kişinin kendine verdiği değere denir, birinin içkin değeri vardır ya da yoktur. Hayvanı sadece amaçların aracı olarak değil, değeri olan ve saygı duyulması gereken canlılar olan gören Regan, hak temelli yaklaşımı benimsemektedir. Bir yaşamın öznesi olanlar içkin değere sahiptir, onlar başkasının malı olarak görülmemeli ve bu yönde bir muamele yapılmamalıdır.⁷⁸ Onlara saygı

⁷⁴ Richard Dawkins, “Peter Singer—The Genius of Darwin: The Uncut Interviews”, 15.06.2009, <https://bit.ly/3xMxdVo>, (10.12.2020).

⁷⁵ Singer, <https://petersinger.info/about-me-cv>.

⁷⁶ Brainy Quote, https://www.brainyquote.com/quotes/peter_singer_649365, (22.06.2022).

⁷⁷ Even Interview with Tom Regan, 05.05.2018, https://eugeneveg.org/pdf/Interviews/Interview-Tom_Regan.pdf (10.09.2022).

⁷⁸ Serkan Köybaşı, “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan-II”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, Cilt:7, Sayı:14, 2018, s. 373.

duyulması gerekiyorsa, araç olarak kullanılmaması gerekir. Hayvanların içkin değerinin olmadığı varsayılsa, insan merkezci düşünüşte var olan ‘türcülük’ten farkı olmadığı sonucuna varılır. Regan, daha ‘yüksek’ ya da ‘üstün’ olmadığını, diğer türlerin de daha ‘alçak’ ya da daha ‘altta’ olmadığını belirtip, hepimizin içsel değeri açısından eşit olduğunu dile getirmektedir.⁷⁹ Özetle Regan’ın felsefi görüşü, hayvanların da tıpkı insanlar gibi olduğu ve insanlarda var olan arzu, hissediş, inançlar ve hafızanın da hayvanlarda bulunduğu ile ilgilidir. Ayrıca yazar, içkin değere sahip olanın sadece insan olmadığını, hayvanın da eşit şekilde bu değere sahip olduğunu belirtir.

Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek adlı eserinde Regan, hayvan hakları savunucularını zorlu bir görevin beklediğini ve kafeslerin boşaltılmasını, genişlememesinin gerektiğini⁸⁰ söylerken sırf para kazanmak amacıyla hayvanlara ne kadar büyük eziyetler edildiğini, hayvanlara nasıl istismar edildiğini, hayvan haklarına tam saygı gösterilmeden hayvanların yetiştirme ve bakım koşullarında yapılacak iyileştirmelerin anlamının olmayacağına dikkat çekmektedir.

Regan, Singer’in faydacılık kuramını yetersiz bulunduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “Başkalarına fayda sağlamak için masum bir canlıyı katletmek yanlıştır. Faydacılık bunun neden yanlış olduğunu açıklayamaz durumdadır. Dolayısıyla faydacılık yetersizdir.”⁸¹ Bu düşüncesi ile yazar, Singer’a kıyasla radikal bir şekilde hayvan hakları savunuculuğu yapmaktadır.

Tom Regan’ın *Hayvan Hakları (The Case for Animal Rights)* (1983) ve Peter Singer’in *Hayvan Özgürleşmesi (Animal Liberation)* (1975) adlı eserlerinin hayvan çalışmalarının başlamasına etkisi bulunmaktadır. İki yazarın da hayvanlar hakkında farklı görüşleri bulunmaktadır. Regan, her canlı varlığın ahlaki değerine önem verilmesini gerektiğini söylerken aynı zamanda hayvanların ihlal edilemez içkin değere ve hayatın kutsallığına sahip olduğunu dile getirmektedir. Hayvanların bizden az içkin değere sahip olmadığını düşünen yazara göre içkin değer hayatın öznelere olan herkeste eşit derecede bulunur. Refahçıların düşündüğü gibi hayvanlar için daha fazla yaşam alanı sağlamak ve daha iyi davranmak yeterli olmayacaktır.

⁷⁹ Tom Regan, **Animal Rights, Human Wrongs**, Oxford: Rowman&Littlefield Publishers Inc, 2003, s. 94.

⁸⁰ Tom Regan, **Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, çev. Serpil Çağlayan, İletişim Yayıncılık, 2007, s. 94.

⁸¹ Regan, **Animal Rights**, s. 85.

Peter Singer’a göre hayvanlara karşı olan davranışlarımızda akli değişikliğe ihtiyacımız bulunmaktadır. Yazar, ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe nasıl karşı isek türçülüğe de aynı şekilde karşı olmamız gerektiğini söylemektedir.⁸² Türçülük terimi Singer ile anlam kazanmıştır. İnsan türünün üstünlüğü varsayımına dayanarak belli hayvan türlerinin sömürülmesi ya da ayrımcılığa uğratılması olarak tanımlanabilir. Kavram ilk olarak 1970’de Richard D. Ryder tarafından kullanılmıştır. Genelde hayvan hakları savunucuları insan merkezli modern toplumu eleştirmek için kullanırlar.⁸³ *Hayvan Özgürleşmesi*’nde Singer bu önyargıyı ortaya koymaya çalışırken kavramı şu şekilde tanımlar: “Bir türün kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranılmasıdır.”⁸⁴ İnsan dışı canlıların sömürülmesi ve ayrımcılığa maruz kalmasını meşrulaştıran ‘insan üstünlüğü’ iddiası olarak özetlenebilen türçülük, ‘öteki’ (insan dışı) hayvanları insandan aşağı olarak görür.

1.3.3. Gary L. Francione (1954 -)

Hukuk alanında çalışan Amerikalı akademisyen, hayvan hakları üzerine “Hayvan Haklarına Abolisyonist Yaklaşım” kuramını geliştirmiştir. Hayvan menfaatlerini ciddiye almanın tek yolunun eşit gözetilme prensibini (herkesin bir etmesi ve kimsenin birden fazla etmemesi) hayvanlara da uygulamak ve onlara insanın malı olarak muamele görmeme hakkını tanımak olduğunu ifade eder. Hayvanlar, insanlar gibi hissetme yeteneğine sahip ve acı çekmemekte menfaati olan varlıklardır.⁸⁵ Francione’a göre bir hayvan hakları teorisi makul ve tutarlı şekilde böyle olmalıdır. Hayvanların, insanların istek ve ihtiyaçlarına yönelik kullanılması yanlıştır ve etik değildir.⁸⁶ Hayvanların mal olma statüsüne dikkat çeken profesör, bu statü değişmedikçe hayvanların hukuksal öznelliklerinden söz etmenin mümkün olmadığını ifade etmektedir.

⁸² Tom Regan ve Gary L. Francione, “A Movement’s Means Create Its Ends”, **The Animals’ Agenda**, Cilt:12, Sayı:1, ss. 40-43.

⁸³ Brian Duignan, “Speciesism”, <https://www.britannica.com/topic/speciesism>, (25.12.2020).

⁸⁴ Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, s. 43.

⁸⁵ Gary L. Francione, *One Right For All*, New Scientist, 2005, s. 24.

⁸⁶ Gary L. Francione, **Animals as Persons: Essays on the Abolition of Animal Exploitation**, New York: Columbia University Press, 2008, s. 25.

1.3.4. Josephine Donovan (1941 -)

Orono Maine Üniversitesi İngilizce bölümünde profesör olan Donovan'ın araştırmaları ve uzmanlığı feminist teori, feminist eleştiri, hayvan etiği ve hem erken modern hem de Amerikan (özellikle 19. yüzyıl) edebiyatı konularını kapsar. Donovan, Carol J. Adams ve başka uzmanlarla birlikte kültürel feminizme dayanan ekofeminist bakım teorisini hayvan etiği alanına tanıtmıştır. Yayımlanmış külliyatında 10 kitap, 50'den fazla makale ve 7 kısa öykü bulunmaktadır. Donovan'ın ilk kez 1985 yılında yayımladığı *Feminist Teori (Feminist Theory: The Intellectual Traditions)* adlı kitabı şimdi 4. baskısındadır. Bu kitap, feminist teorinin köklerine ve gelişimine dair klasik bir araştırma ve analiz olarak kendini tanımlamıştır.⁸⁷

1.3.5. Carol J. Adams (1951 -)

Amerikalı yazar Carol J. Adams, feminizm ve hayvan hakları savunucusudur. Dünya çapında tanınmasını sağlayan 1990 yılındaki *Etin Cinsel Politikası: Feminist-Vejetaryen Eleştirel Kuram (The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory)* ve *The Pornography of Meat* adlı yapıtlarında kadınların ve insan dışı varlıkların aşağılanmasına yol açtığını düşündüğü etmenleri incelemiştir. *Etin Cinsel Politikası* kitabında 'kayıp gönderge' olarak adlandırdığı et, süt, yumurta ürünleri yoluyla hayvanların kayıp hale getiriliyor oluşu algısı çığır açıcıdır. Bazı yemeklerin dişi, bazı yemeklerin eril olduğu, bazı yemeklerin cinselliği çağrıştırdığı, et erkeklere ait bir yemek olduğu için etin eril gücü simgeleyen bir gösterge olduğunu tartışmıştır.⁸⁸

1.3.6. Donna J. Haraway (1944 -)

Donna J. Haraway, 6 Eylül 1944 Denver, Colorado (Kolorado), ABD doğumlu bir profesördür. Kaliforniya Üniversitesi'nde Bilinç Tarihi ve Feminist Çalışmalar Bölümü'nde araştırmalarına devam eden bir akademisyendir. Aynı zamanda *Siborg*

⁸⁷ TheUniversity of Maine, "Josephine Donovan" <https://english.umaine.edu/people/josephine-donovan/>, (09.04.2022).

⁸⁸ Carol J. Adams, <https://caroljadams.com/cja-bio/>, (09.04.2022).

Manifestosu (1985)'nın yazarı feminist düşünür, bilim tarihçisi ve bilim kurgu meraklısıdır. 1980'lerde toplumsal cinsiyet, kimlik ve teknoloji üzerine sıra dışı çalışmaları ile tanınan Haraway insanlar, hayvanlar ve makineler arasındaki sınırları yıkar. Feminist teori ve metodolojide çok önemli yollar açmıştır. Kendisi, feminist düşünürlerin hem fen bilimleri hem de sosyal bilimler alanlarının yerleşik kavramlarını, üslubunu ve gidişatını nasıl yerinden oynattığına verilecek en güzel örneklerden biridir. Bilim ve teknoloji alanında çalışmaları, edebiyat eleştirisi, biyoloji, siyaset, antropoloji, feminizm, post-kolonyal çalışmalar, sibernetik gibi görünürde birbiriyle ilişkisiz alanları birbirine bağlayan çok yönlü bir feminist düşünürdür.⁸⁹ Haraway, 2003 yılında *The Companion Species Manifesto* adlı bir manifesto kaleme almış, bu manifestoda köpekler ve insanlar arasındaki yoldaşlık ve karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ilişkisinden yola çıkarak tüm dünya halkları arasında bir kardeşliğin nasıl formüle edilebileceğine dair bir alternatif geliştirmeye çalışmıştır. Haraway köpeklere bize eşlik eden türlerin en önemli örneği olarak bakmaktadır. Kitabın başlığında ve içeriğinde, yoldaş hayvan (companion animal) yerine yoldaş tür (companion species) terimi kullanılmaktadır. Çünkü insanlar, tarihsel ve sosyal organizmalar olarak, böcekler ve bakteriler gibi hayvan kategorisinin sınırlarında dolaşan birçok türden etkilenmiştir. Haraway, bununla birlikte argümanına odaklanmak için manifestosunu en çok önemseydiği yoldaş türler olan köpeklere dayandırmaktadır. Köpek-insan ilişkilerini ciddiye alarak “önemli/anamlı öteki”liği keşfetmeyi ve köpek-insan dünyalarını inceleyerek “doğakültürler”i içinde tarihin önemini göstermeyi ummaktadır. Haraway, özellikle “doğakültür” terimini tek sözcük olarak yazmıştır çünkü bütün sınırlara karşı çıktığı gibi doğa ve kültür arasındaki karşıtlığı da reddeder ve doğanın ve kültürün birbirinden ayrılamayacağını belirtir. Temel amacı, teknoloji bilimi çalışmalarına olumlu ya da olumsuz yaklaşımlarımızı daha iyi anlamak için insan-hayvan ilişkileri ve diğer doğakültürleri üzerine düşünmektir. Yardımcılarımız, işçilerimiz, tehditlerimiz/düşmanlarımız ve yoldaşlarımız/arkadaşlarımız olarak bizimle birlikte büyüyen diğer türleri inceleyerek evrimsel biyolojinin tarihini bir tür olarak incelemek istemektedir. Buradaki amaç, bu türlerin tarihsel olarak sosyal, biyolojik ve

⁸⁹ Denise Handlarski, “Pro-Creation – Haraway’s “Regeneration” and the Postcolonial Cyborg Body”, *Women’s Studies*, Cilt:39, Sayı:2, 2010, s. 73.

davranışsal düzeyde bizimle nasıl bağlantılı olduğuna bakmaktır.

Haraway, yazısını iki tür üzerine yoğunlaştırmaktadır: Büyük Pireneler (Great Pyrenees) ve Avustralya Çoban Köpeği (Australian Shepherds). Hikâyelerin ideolojilerden daha büyük olduğu iddiasıyla bize köpek dünyasından hikâyeler anlatmaya, onların önemini anlamamızı sağlayacak umuduyla yola çıkmaktadır. Haraway'e göre, türün tarihini, kökenlerini, çalışma kullanımlarını, onları yetiştiren eğitmenleri ve onları gösteren şovları anlatmak, onu çevreleyen geçmişle nasıl yaşayacağını bilmektir. Büyük Pireneler, koyun sürülerini yırtıcı hayvanlardan korumak için yetiştirilmiş bir koruma köpeğidir. Bu köpekler, ithal ayılar ve kurtların yeni vahşi doğayı doldurduğu ve Amerika'nın batısının yeniden yapılandırılmış ekolojisinde silahlı bir adamın işini yapmaları için gönderilmiştir. Haraway, bir köpeğin işini yapmak için bir köpek yavrusunun kullanılmasına karşıdır, ancak aynı zamanda hayatını vahşi ve evcil arasındaki ölümcül sınırları devriye gezerek geçiren bir köpeğin gerçekten inanmamızı istediği kadar pastoral bir ortamda yaşayıp yaşamadığını da sorgulamak gerekir.⁹⁰ Haraway, çocuk işçiler gibi yavru köpeklerin de büyük köpeklerin işlerini yapmamaları gerektiğini savunmaktadır.

Haraway'in ilgi gösterdiği ikinci cins ise Avustralya Çoban Köpeği (The Australian Shepherds)'dır. Aynı zamanda bu cins Haraway'in kendi yoldaşı olan köpeğin cinsidir. Bu cins, İngiltere'den ve Avrupa'nın başka yerlerinden Amerika Birleşik Devletleri'ne getirilen çoban köpeklerinin kombinasyonlarının sonucudur.

Üçüncü ve son cins hikâyesi, Porto Riko'da terk edilmiş melez köpeklerin Kuzey Amerikalılar tarafından evlat edinilmesine adanmıştır. Bu durumda Haraway, böyle bir değiş tokuşu tetikleyebilecek olan “sömürgeci duygusallık”⁹¹ (colonialist sentimentality) konusunda rahatsızdır, ancak nihayetinde, “tüm bunların nereden geldiğini fark etmeye karşı duyulan hazımsızlığın (dispepsi – dyspepsia) rahatlatılmasından ziyade tahammül edilmesi gereken bir durum olduğunu savunarak bu köpeklerin evlat edinilmeleri gerektiğini savunur.”⁹²

Sevgiyle yazılan bir eser olduğu okunduğunda hemen anlaşılan bu manifesto, köpeklerle yoldaş olmamız gerektiğini teşvik eder. Haraway'in üzerinde durduğu şey,

⁹⁰ Rebecca Cassidy, **I Want to Know about the Dogs**, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003, s. 68.

⁹¹ Cassidy, s. 89.

⁹² Cassidy, s. 94.

duygusal ilişkiselliği görünür ve bütünsel hale getirmektir. Burada, felsefenin öncüllüğünü sınırlara kadar getirir ve insan ve insan olmayan başkalarıyla nasıl her zaman birlikte var olduğumuzu görebileceğimiz perspektifi öne sürer.⁹³

Okumasının, araştırmasının arkasındaki düşüncenin köpeklerle yoldaş olmasının/bağ kurmasının olduğu gayet açık olan Haraway'ın çalışmaları ciddi anlamda disiplinler arasıdır; biyolojik ve zoolojik teori ve bilimsel yöntem bilgisi dâhil olmak üzere etnolojiyi ve hayvan sosyalliği çalışmalarını (etoloji) sosyal felsefe, feminizm ve feminist epistemoloji, antropoloji ve kültürel çalışmalarla bir araya getirir.⁹⁴

Haraway, bu önemli manifestoda kendi yol arkadaşı Ms. Cayenne Pepper'dan da söz etmektedir. Manifestonun başında Haraway, bu arkadaşı için “Yasak konuşmalar yaptık; sözlü ilişkiler yaşadık; gerçekler dışında hiçbir şey olmadan hikâye üzerine hikâye anlatmakla yükümlüyüz. Birbirimizi zar zor anladığımız iletişim konusunda eğitiyoruz. Biz, temel olarak, yoldaş türleriz.”⁹⁵ Haraway ve yoldaşı Ms. Cayenne Paper, iletişim yönünden zorlanmış olsalar da çok güçlü bir iletişim kurmuşlardır. Bu sayede birbirlerini öğretirken eğitmişlerdir. Bu ilişki, bir evcil hayvan ve onun sahibi veya hayvan ve “efendi”den çok daha fazlasıdır. Bu örnek, bizlere Haraway ve Cayenne'in özel bir tür işbirliği içinde olduklarını gösterir. Yoldaş türler ortak bir biçimde/karşılıklı oluşturulur ve ilişkiye karşılıklı olarak dâhil edilir. Onların arasındaki ilişki, temelde “önemli/anlamlı” ötekiliktir. Haraway, belirli bir köpeğe olan sevgiyi kavramsallaştırmak için ne bir anne ile çocuğu arasındaki sevgiyi ne de omların arasındaki arkadaşlığı kullanır. Haraway'ın anlatısında insan olmayan bir arkadaşla duyulan sevgi, romantik bir ilişkiye benzeyen fiziksel yakınlığı içerir: öpücükler, tatlı sözcükler, âşık olma gibi. Bu ilişki, farklı türlerden iki yetişkin arasındadır. Haraway ve Cayenne bedensel ve temel olarak yoldaş türlerdir. Yazar, “Cayenne gibi gerçek yaratıklara” “âşık” olduğunu söyler.⁹⁶

⁹³ Joanna Latimer, “Review: Donna J. Haraway, Manifestly Haraway: The Cyborg Manifesto, The Companion Species Manifesto, Companions in Conversation (with Cary Wolfe)”, **Theory, Culture & Society**, Cilt:34, Sayı:7-8, 2017, s. 249.

⁹⁴ Latimer, s. 250.

⁹⁵ Donna Haraway, *The Companion Species Manifesto: Dogs, People and Significant Otherness*, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2004, s. 2.

⁹⁶ Kuura Irni, “Queering Multispecies Bonding: Reading Donna Haraway's Dogs Stories as Queer Feminism”, **Humanimalia**, Cilt:12, Sayı:1, Sonbahar 2020, <https://www.depauw.edu/humanimalia/issue%2023/irni.html>, (22.03.2021).

Yoldaş türler insanların birlikte yaşadığı ve amacı insanların ihtiyaçlarını karşılamak için olan evcil hayvanlar değildir ve görsel rehberlik sağlamak için kullanılan “rehber köpek” gibi “hizmet” hayvanlarına indirgenemez. Aksine, insanlarla ilişkilerinde kendi talepleri ve çıkarları bulunan ve önceden belirlenmiş kategorilere yerleştirilmelere meydan okuyan varlıklardır.⁹⁷

Haraway bu çalışmada bir insanın bir köpekle türler arası “yoldaş” ilişkisinin, farklılığın olgusallığını fark etmenin önemi ve dolayısıyla “önemli/anlamli ötekilik” ile nasıl ilişki kurulacağı hakkında derin şeyler anlatıp öğretebileceğini savunmaktadır: “Batı dünyasındaki evcil köpekleri tüylü çocuklara dönüştüren birçok tehlikeli ve etik olmayan öngörünün aksine, köpekler kendimiz ile ilgili değildir... Köpeklerin güzelliği budur. Onlar bir izdüşüm, bir niyetin gerçekleşmesi ya da herhangi bir şeyin telosu değildir. Onlar sadece köpektir...”⁹⁸ Köpekler, sadece kendileri için var olmaktadır ve bizim karşımıza da kendi iradeleri ile gelmektedir. İnsanların mutlu olması, kendilerini tatmin etmesi, çocuklarının yerine konması, bize hizmet etmeleri amacıyla yoktur. Haraway’e göre, türler arası arkadaşlık, her biri farklı deneyimler, kültürel/türsel değerler, yetenekler, materyaller ve tarih yörüngesinde doğan tüm varlıkların karmaşıklığını tanımayı içerir. Hem insanlar hem köpekleri “özneler” olarak görmeyi içerir ve süreçsel olarak birbirlerinin ‘özneler arası’ farkına varmayı, güven dolu, anlamlı bir yakınlığa yol açacak şekilde almayı gerektirir. Türler arasındaki farklılıkları böylesine takdir etmek ve onlarla dikkatli bir şekilde çalışmak, köpeklerle insan ilişkilerinde ve özellikle de belirli işlevsel amaçlarla (yani eğlence yerine iş) yetiştirilen köpeklerde daha kolay anlaşılabilen bir şeydir.⁹⁹

Haraway, köpeklerden “tüylü çocuklar” olarak bahsetmek konusunda son derece eleştireldir. Haraway, hayvanlarla arkadaşlığın, aile bağları çerçevesinde düşünülmesine şiddetle karşı çıkmaktadır: Batı dünyasında evcil köpekleri tüylü çocuklara dönüştüren birçok tehlikeli ve etik olmayan projeksiyonun aksine, köpekler insanlarla ilgili değildir. Bu, insanlar ve diğer hayvanlar arasındaki ilişkilerde bulunan insan olmayan hayvanların güç ilişkilerine, sömürülmesine ve tahakkümüne dikkat çeken eleştirel hayvan çalışmaları bilimiyle ilgilidir. Bu eleştiri, aynı zamanda yoldaş

⁹⁷ Kuura Irni, “Queering Multispecies Bonding: Reading Donna Haraway’s Dogs Stories as Queer Feminism”, **Humanimalia**, Cilt:12, Sayı:1, Sonbahar 2020, <https://www.depauw.edu/humanimalia/issue%2023/irni.html>, (22.03.2021).

⁹⁸ Haraway, s. 11.

⁹⁹ Irni, “Queering Multispecies Bonding: Reading Donna Haraway’s Dogs Stories as Queer Feminism”.

denilen hayvanların, insan zevki ve eğlencesi için salt meta olarak kullanılmasına (Francione) ve üzerlerindeki insan gücünü göstermeleri için onları eğitmeye ve yetiştirmeye de değinmektedir. Dahası, yoldaş hayvanların insan “sahiplerinin” mülkü olarak yasal sınıflandırılmasına, örneğin; “sahibinin isteğiyle ötenazi yapılmasına” olanak tanır.¹⁰⁰

Haraway, 2003 yılında yayınladığı çalışmasında “türler arası sosyallikten”¹⁰¹ (cross-species sociality) ve “bir köpek ve eğiticinin birlikte mutluluğu nasıl keşfettiğinden”¹⁰² bahsetmektedir. Köpek/insan ilişkilerinde yaratılan duygusal bağ hakkında ikna edici bir şekilde konuşmaktadır. 1970’lerin ortalarında Amerika Birleşik Devletleri’ndeki veteriner okullarında kullanılan “yoldaş hayvan/tür” (companion species) terimini, daha eski ve daha duygusal olarak yüklü “evcil hayvan” teriminin yerine kullandığını açıklamıştır.¹⁰³ Keith Thomas’a göre evcil hayvanlar (diğer hayvanlara karşılık) evde yaşayan ve asla yenilmeyen canlılardır. Thomas’ın tanımına göre evcil hayvanlar ile ilişkilerimizi karakterize eden dört önemli element bulunur: onları severiz/kucaklarız, onlar için yas tutarız; onlarla konuşuruz ve onların iyilikleri için özen gösteririz. Tıbbi araştırmalar insanlar ve diğer evcil hayvanlar arasındaki temasın kalitesinin, bireyler ve diğer birçok insan arasında olduğundan daha yüksek bir seviyede olduğunu göstermektedir. Kısaca; evcil hayvanları bireyler olarak görüyoruz ve her zaman olmasa da, onlara insanlara davranmamız gerektiği gibi davranıyoruz. Genellikle evcil hayvanlara özne olarak saygı duyuyoruz.¹⁰⁴

Haraway genellikle evcil hayvan kavramıyla değil, yoldaş türler kavramıyla çalışır ve bu aynı zamanda köpekleri de ilgilendirir. Haraway, köpekleri “çocuk” olarak kavramsallaştırmadaki sorunu daha geniş bir çocuklaştırma ve metalaştırma sorununun parçası olarak görmektedir. *When Species Meet*’te açıkladığı gibi yoldaş türler, geç dönem imparatorluk toplumlarında “kürklü çocuklar” gibi davranılan ufak tefek hayvanlar (insanlardan daha küçük boyutta olanlar) anlamına gelmiyordu. Haraway, köpeklerin o dönemlerde henüz evcilleştirilmediklerinden ve bu

¹⁰⁰ Irni, “Queering Multispecies Bonding: Reading Donna Haraway’s Dogs Stories as Queer Feminism”.

¹⁰¹ Haraway, s. 4.

¹⁰² Haraway, s. 52.

¹⁰³ June Dwyer, A Non-companion Species Manifesto: Humans, Wild Animals and “The Pain of Anthropomorphism”, *South Atlantic Review*, Cilt:72, Sayı:3, 2007, s. 76.

¹⁰⁴ Dwyer, s. 76.

evcilleştirmenin yeni bir kavram olduğundan bahsetmektedir. Yoldaş türler kavramı insan istisnacılığını sorgulamayı, ontoloji ve ilişkiselliğe odaklanmayı içerir, bu yüzden de kalıcı olarak karar verilemeyen bir kategoridir. “Köpek ne bir çocukla ne de yaşlı bir ebeveynle aynı şeydir” derken, Haraway’ın köpek varlığına ayrı bir önem attığı görülmektedir.¹⁰⁵ Köpekler, insanın evrim sürecinde birlikte yaşamak üzere uzun zamandır yanımızda olmuşlardır ve köpekleri evcil hayvanlar olarak değil de yoldaş hayvanlar olarak görmek önemlidir. Köpeklerle etik bir ilişki içerisinde olmamız gerekmektedir.

Haraway’ın yoldaş türler üzerine geliştirdiği yaklaşıma eleştiriler de yapılmıştır. Örneğini Carol J. Adams, Haraway’i sirkleri, hamburger restoranlarını ve köpek yetiştiricilerini kınamakta başarısız olduğu ve yemek yememe ilişkilerinden (veganizm) ziyade eğitim ilişkilerine odaklandığı için eleştirir.¹⁰⁶ Haraway, hayvanları öldürmenin doğru veya yanlış olduğuyla ilgilenmediği gibi hayvan kullanımıyla ilgili etik tartışmalara da girmez ancak bu tartışmaların ortaya nasıl çıktıklarını incelemek için araştırmalar yapar. Haraway, sirkteki hayvanlara ‘birlikte çalıştıkları hayvanlar’ olarak atıfta bulunarak ‘sirk eğitmenlerini savunur. Hayvan haklarına gelince, yazar bu hakları küçümseyerek onları “hak sarhoşluğu” (“rights besotted”) olarak adlandırır. ‘Safkan’ üretmeye devam eden köpek yetiştiricilerini kınamaktadır ama bu, Adams’a göre yeterli değildir. İnsanların tükettiği hayvanlar konusunda konuşmakta tereddütlü görünür çünkü yazısında Burger King’de ‘hamburger, kola ve patates kızartması’ almak için durduğunu dile getirmektedir. Kitabı, Burger King sebzeli hamburger satmaya başladıktan sonra yayınlanmış ancak bize hangi tür hamburger aldığını söyleyememiştir. Haraway, tıpkı övdüğü çoban köpeklerini koruduğu kadar, hayvanları yenilebilir hale getiren egemenliği de korumaktadır ve çiftlik hayvanlarının yoldaş türler olma olasılığını kabul etmemektedir. Haraway’ın sadece ‘ilişkisel eğitim modeli’ni (‘relational model of training’) bulması ve insanların ve hayvanların ‘doğakültür’leri ile ilgilenmesi¹⁰⁷ hayvan hakları aktivisti olan Adams’ın kabul edemeyeceği bir durumdur ve Haraway veganizm hakkında konuşmadığı ve ev hayvanları dışında kalanları yoldaş tür olarak görmediği için eleştirilir.

¹⁰⁵ Irni, “Queering Multispecies Bonding: Reading Donna Haraway’s Dogs Stories as Queer Feminism”.

¹⁰⁶ Cassidy, s. 326.

¹⁰⁷ “An interview with Carol J. Adams An Animal Manifesto Gender, Identity, and Vegan-Feminism in the Twenty-First Century”, **Parallax**, Cilt:12, Sayı:1, 2006, ss. 124-126.

1.3.7. Lisa Kemmerer

Amerikalı bir akademisyen olan Lisa Kemmerer, Montana Eyalet Üniversitesi'nde felsefe ve din alanında çalışmaktadır. İnsan olmayan canlılar, çevre ve korunmaya muhtaç insanlar adına çalışan bir filozof-aktivisttir. 2012'de Kenya ve Peru'da yaban hayatını korumayı araştırmıştır. Reed, Harvard ve Glasgow Üniversitesi mezunu Kemmerer toplamda dokuz kitabın yazarı veya editörüdür.¹⁰⁸

2011 yılında Carol J. Adams ile birlikte yayımladığı “Sister Species: Women, Animal and Social Justice” adlı antolojiyi köklü bir değişim getirmek için yaşanmış bilgilerini ortaya koyanlara, veganlara, feministlere, ırkçılığa karşı sesini yükseltenlere ve birden fazla cephede zulmü sona erdirmeye yardım eden diğer kararlı aktivistlere adanır.¹⁰⁹

Adams, kitabın önsözüne katkıda bulunmuştur ve okuyucunun kendi farkındalık ve katılım hikâyelerini keşfetmesi amacıyla bu kadın hikâyelerini bir araya getirmenin önemine değinmiştir. Giriş bölümünde Kemmerer kadınlar için “hayvan savunuculuğunun kalbi ve ruhu”¹¹⁰ demektedir. Kemmerer'in bu eseri, hayvanlar üzerindeki politikalarını şekillendiren deneyimleri ve hayvan savunuculuğuyla yaptıkları çalışmaları yansıtan çeşitli kadın deneyimlerini bir araya getirmektedir. Yazarlar, anlatı ve teoriyi birleştirmek için hayatlarının çeşitli unsurlarından (iş, aile, aşk, eğitim, teoloji vb.) örnekler vermektedirler ve ırkçılık, cinsiyetçilik, heteroseksizm, sınıf ayrımcılığı, türçülük ve inşa edilmiş diğer ayrımcılık biçimlerinden söz ederken öznelliklerinin gücüne dayanmaktadırlar.

Kemmerer, Giriş bölümünde birbirine bağlılık, türçülük, empati ve değişimi tesis etme ve sürdürme hakkındaki ekofeminist söylemi genişleterek kavramlara genel bir bakış sunmaktadır. Kitap bizi eşsiz bir düşünce ve kendini keşfetme yolculuğuna çıkarmaktadır. Eleştirel hayvan çalışmaları ve eleştirel feminist çalışmalar alanlarını daha da geliştirmek ve bir araya getirmek için zengin açıklamalar ve çeşitli kişisel anlatılar sağlayan, hayvan savunuculuğu hareketinden kadınların seslerinin ve

¹⁰⁸ Lisa Kemmerer, Biography, <https://bit.ly/3OcmC8I>, (09.04.2021).

¹⁰⁹ Genevieve Cottraux, “Book Review Sister Species: Women, Animals and Social Justice”, 23.12.2017, <https://bit.ly/39K3fcS>, (22.03.2021).

¹¹⁰ Lisa Kemmerer ve Carol J. Adams, **Sister Species: Women, Animals and Social Justice**, University of Illinois Press, 2011, s. 1.

deneyimlerinin bir antolojisi. Yazarlar, bir horoz rehabilitasyon merkezi kurucusundan çiftlik hayvanlarına yapılan zulmü araştıranlara ve oyun yazarına kadar aktivizm içindeki farklı çalışmaları temsil etmektedirler. Bu sesleri birleştiren, “insan istisnacılığının yirmi birinci yüzyılın en büyük sorunu olduğuna” olan inançları ve bu problemle doğrudan yüzleşmek için son derece tutkulu çabalarıdır.¹¹¹

Kemmerer’in kitabında amaçladıkları şunlardır:

1) Cinsiyetçilik, ırkçılık, homofobi, sınıfçılık ve türçülük üzerine odaklanarak sosyal adalet arasındaki kritik bağlantıları ortaya çıkarmak.

2) Türçülüğü tüm sosyal adalet aktivistleri için temel bir endişe olarak kabul etmek.

3) Tüm sosyal adalet aktivistlerinin neden vegan bir yaşam tarzı benimsemeleri gerektiğini ana hatlarıyla belirtmek.

4) Hayvan savunucularını, her türlü baskıyı açığa çıkarmak ve ortadan kaldırmak için diğer sosyal adalet savunucularıyla ağ kurmaya teşvik etmektir.¹¹²

Kitap 4 farklı bölümden oluşur ve her bölüm bir diğer bölüme hazırlıktır. Bölüm I, 1960’larda ve 1970’lerde feminizmin doğuşundan başlar, sanayileşmiş Batı uluslarında ataerkillik açıklamaları yapılır ve ekofeminizmi keşfederek ve sonucunda türçülüğün ortaya çıktığı sosyal adalet evrimine kısa bir genel bakış sunar. Bu bölümde özellikle ilgi çekici olan kadınlıkla ilişkilendirilen her şeyin (duygu, hayvanlar, doğa ve beden) değersizleştirilerek bunların istisnai bir şekilde kadınlarla özdeşleştirilmesini sorgulamaktadır. Bölüm II’de Kemmerer, denemelerde karşımıza çıkan anahtar fikirleri açıklar: Empati, sessizlik, travma ve sessizliği bozmak. Bu fikirler, hayvan hakları aktivistlerinin tanık oldukları adaletsizlikleri ortaya çıkarmak için temel teşkil etmektedir. Bölüm III, farklılık yaratmakla ilgilidir ve okuyucuyu bilgilendirmeye ve hayvanlara yönelik baskının sunduğu artan farkındalıkla tutarlı seçimler yapmaya teşvik etmektedir. Bu bölümde hayvanları savunmak için vegan olmanın gerekli olup olmadığı konusunda ilginç bir tartışma bulunmaktadır, denemecilerin tamamı olmasa da çoğu politik bir karar olarak vegan olmayı seçmiştir. Bölüm IV ise denemecilerin birbirinden farklı hikâyelerine ayrılmıştır.

¹¹¹ Kemmerer, s. xi.

¹¹² Kemmerer, s. 6.

Bu hikâyelerin bazılarından söz edecek olursak; Patrice Jones, horoz rehabilitasyonundaki çalışmasından bahsederek başlamaktadır. Hayvanların çektiği acıyı, dünyanın her yerinde kadınların karşılaştıkları günlük şiddet ile ilişkilendirmektedir. “[Feminist] Aktivizmime diğer hayvanları dâhil etmeme neden olan şey nedir? sorusundan daha ziyade “Aktivizmime diğer hayvanları dahil etmem neden bu kadar uzun sürdü?” sorusu hakkında düşündüğünü söylemektedir.¹¹³ Twyla Fronçois’in makalesi, kadınların nasıl hayvan hakları hareketinin kalbi ve ruhu olduğundan bahsetmektedir.¹¹⁴ Miyun Park, bireysel hayvanların önemli olduğunu ve her bir hayvanın ahlaki değerlendirmeye layık olduğunu hatırlatmaktadır.¹¹⁵ Hope Ferdowsian, şempanzelerle yaptığı çalışmalarla ilgili hikâyeleriyle bize hayvanların gerçekten duyguları olduğunu ve empati ifade ettiğini aktarmaktadır.¹¹⁶ Elizabeth Jane Farians, teoloji ve hayvanlarla yaptığı çalışmaları ve konuyla ilgili üniversitede dersler verdiğini anlatmaktadır.¹¹⁷ Profesyonel bir sanatçı ve hayvan aktivisti olarak hayatının çoğunu tutsak papağanların durumu hakkında toplumu eğitmeye adanmış Linda Fisher, küçük bir muhabbet kuşunun bir mağazada acı çekip öldüğünü görünce, 11 yaşında hayvan hakları eylemciliğine girdiğinden, çok geçmeden insan olmayan hayvanlarla iletişim kurmaya başlamasından ve onların duyguları olduğunu hissetmesinden söz etmektedir.¹¹⁸ Son olarak Christine Garcia, bir avukat ve insan olmayan hayvanların savunucusu olarak yaptığı zorlu ama ödüllendirici işinden bahsetmektedir.¹¹⁹

Kemmerer, makalelerde geçen bir dizi ana temayı vurgulamaktadır: Empati, sessizlik, travma ve sessizliği bozma. Empati kavramı, neredeyse bir yüzyıldır felsefi bir tartışma konusu olmuştur ve göreceli, öznel bir terim olarak, farklı insanlar için farklı şeyler ifade edebilir. Empati ve bakım etiği, uzun süredir feminist teorilerin ve epistemolojilerin bileşenleri olarak ifade edilmiştir. Hayvan çalışmalarıyla ilgilenen birkaç bilim insanı, insanlarla insan olmayanlar arasındaki ilişkilerde empati bulgularını sunmaktadır. Örneğin; Nicola Taylor ve Tania D. Signal 2005 yılında

¹¹³ Kemmerer, ss. 45-56.

¹¹⁴ Kemmerer, ss. 57-64.

¹¹⁵ Kemmerer, ss. 79-86.

¹¹⁶ Kemmerer, ss. 97-101.

¹¹⁷ Kemmerer, ss. 102-109.

¹¹⁸ Kemmerer, ss. 110-116.

¹¹⁹ Kemmerer, ss. 141-151.

yaptıkları araştırmada, insanlardaki empati ile hayvanlardaki empati arasında bir bağlantı bulmuştur.¹²⁰ Daha genel olarak bu süreç “empatiye dayalı merhamet” olarak bilinir. Bu, kendi türüne olduğu kadar tür dışı hayvanlara da uygulanabilen bir şeydir çünkü “hayvanlar âleminin ortak yaşamına katılımımız, diğer hayvanların çektiği acıların bizim için olduğu kadar onlar için de tatsız olduğundan emin olmamızı sağlar.”¹²¹ Empati, diğer hayvanlarla olan bağımızı görmemizi gerektirir. Bu kavram, insan olmayan varlıklara doğru genişletilerek “kayıp gönderge” (Carol J. Adams) kavramına götürür. Ancak, kayıp göndergeyi su yüzüne çıkararak çok ihtiyaç duyulan değişikliği gerçekleştirmeye ve ahlaki etkinliği sürdürmeye başlayabiliriz.

Kemmerer’ın tanımladığı diğer tema ‘sessizlik’tir: “Şiddet, konuşacak olanları sessizliğe zorlama eğilimindedir.”¹²² Anlatılar, sessizliğe mahkûm edilmenin geçmiş yaşamlarda nasıl baskıcı bir rol oynadığına dikkat çeker. A. Breeze Harper, tamamen beyaz bir işçi sınıfı okul sistemindeki tek siyahî çocuk (ikiziyle birlikte) olmaktan “rahatsız” olduğunu anlatır. Sessizlik üçüncü tema olan bir ‘sessizliği bozma’ temasıyla bütünsel olarak bağlantılıdır. A. Breeze Harper, bir hayvan hakları aktivisti olarak motivasyonlarını şekillendirmek, “sınırları zorlamak, sosyal adalet aktivistlerinin şiddet ve istismar arasındaki bağlantıları görmelerini” sağlamak amacıyla; ırkçılık, beyaz ırkın hegemonyası ve türçülükle ilgili travmatik geçmiş deneyimlerinden faydalanmaktadır.¹²³ Hikâyelerini anlatanlar, kişinin hareket etme yeteneğini ciddi şekilde sınırlandırabilecek koşullar içinde bile güç ve ses bulmak için kapsam sunmaktadırlar. Belki, baskı nedeniyle cesareti kırılmış, kızgın ve üzgün hissetmek bile aktivizmi ve katılımı sağlayabilir. Marjinal sesler pasif veya itaatkâr kılınmak yerine yerel direnişler sergileyebilir ve bu da sistem genelinde değişim dalgalanmalarına yol açabilir. Bu nedenle, veganlığı teşvik etmek açısından özgürleştirici bir potansiyel bulunmaktadır.¹²⁴ Nihayetinde, empati, sessizlik, travma ve sessizliği bozma gibi temel fikirler, her yazarın kişisel mücadele ve şiddet

¹²⁰ Nicola Taylor ve Tania D. Signal, “Empathy and Attitudes Toward Animals”, **Anthrozoös**, Cilt:18, Sayı:1, ss. 18-27.

¹²¹ Lindsey McCarthy ve Lisa Kemmerer (Ed.) *Sister Species: Women, Animals, and Social Justice*. University of Illinois Press, **Journal for Critical Animal Studies**, Cilt:10, Sayı:1, 2012, s. 238.

¹²² Kemmerer, s. 25.

¹²³ Kemmerer, s. 75.

¹²⁴ Kemmerer, s. 70.

deneyimlerinden ortaya çıkarken genellikle etik olarak zulüm ve acıya kör bir dünyada bu mücadeleden tutku, bilinç ve bilgelik gelişir.

Kitaptaki her makale, insan olmayan hayvanlara bakış açımızı nasıl değiştireceğimizi analiz etmek ve onlar üzerine derinlemesine düşünmek için önem arz eder. Kitap toplu olarak, insan ve insan olmayan tüm türleri korumamızı ve saygımızı hak ettiğini gösteren değerli bir eserdir. Hayvan hakları aktivizmi ile uğraşan yazarlar, gündelik yaşam içinde maruz kaldığımız baskıyı ortaya koyarken, hikâyeleri aracılığıyla türçülük, cinsiyetçilik, ırkçılık ve homofobinin karmaşık bağlantılarını açıklamaktadır. Özetle; Kemmerer'in bu önemli eseri, neden her kadının hayvan hakları aktivizmini desteklemesi gerektiğini, neden her türden eylemcinin feminist olması gerektiğini ve neden tüm sosyal adalet savunucularının vegan olması gerektiğini açık bir şekilde belirtmektedir.

1.3.8. Jacques Derrida (1930-2004)

Jacques Derrida, insan-hayvan ilişkilerinin ontolojik, etik ve politik yönlerini açığa çıkaran hayvan kuramıyla çağının düşünürleri arasında fark yaratmıştır. Derrida'nın ortaya attığı yapı söküme göre, geniş bir canlı kümesini kapsayan "hayvan" göstereni, karşısındaki hiçbir gösterene karşılık gelmezken, nedendir bilinmez, tek bir canlı türü olan insanın "göstereni" karşısında apaçık durur.

Derrida, hayvan sorusuna son derece bilinçli bir şekilde yaklaşmıştır. Bu yaklaşım, onun felsefe tarihinde bir eksikliği tespit etmesini sağlamıştır. Düşünür, daha önce bir hayvan felsefesi yapılmamış olduğunu belirtmiştir ve hayvan sorusuyla fazlasıyla ilgilenir, ancak esasen felsefenin hayvanları normalde yoksun bıraktığı şeyleri hayvanlara geri getirmekle ilgilenmez ve bu temelden insanların hayvanlara daha iyi davranması gerektiğini savunmaz çünkü filozofa göre bu yaklaşım, dil gibi bazı şeylerin insana özgü olduğu varsayımını el değmeden bırakmaktadır.

Derrida, hayvan üzerine olan kuramsal söylemi ikiye ayırır. İlk söylem filozoflara aittir. Filozoflar hayvanları incelerken ve hayvanlara bakarken, hayvanların onlara baktıklarının, yani onların öznelliklerinin farkında değildirler. Hayvanın bakışının farkında olmayan bu kavrayışın Descartes ile başladığı bilinse de, Derrida

Descartes'ın bir başlangıç olduğunu çok da söyleyemez.¹²⁵ Çünkü Descartes'dan önce de buna benzer kavrayışlar felsefe tarihinde bulunmaktadır. Örneğin; Aristoteles, canlılık çalışmalarında hayvanlara bakar fakat hayvanların ona baktığının farkında değildir.

İkinci söylem ise şiirsel ve peygamberce olan, yani edebi söylemdir. Derrida kendisinin bu söylem içerisinde yer aldığını iddia etmektedir. Ona göre bu söylem kategorisindeki hayvanlar hakkında daha önce hiç felsefe yapılmamıştır. Bu sebeple Derrida, kendisini bu söylemin ilk filozofu olarak tanımlar.¹²⁶ İnsan hem bakandır çünkü hayvana bakar; hem de bakılındır çünkü hayvanın bakışına maruz kalır.

Derrida'nın adı ve çalışmaları, son yıllarda genel olarak ilerici siyasi söylemler ve hareketlerle ilişkilirken, hayvanlarla ilgili konularda düşüncelerinin önemi nadiren kabul edilmiştir. Derrida'nın hayvan üzerine çalışmaları, diğer çalışmalarına göre henüz yeterince ilgi görmemiştir. Nitekim son otuz yılda Derrida üzerine yayınlanan tam anlamıyla on binlerce çalışma arasında yalnızca hayvan sorusuna adanmış parçaların sayısı on, belki de daha az parmak sayılabilir. Derrida, yazmaya başladığından beri hayvan meselesinden endişe duyduğunu ve “teorik ve felsefi türden veya yapı sökümcü bir tarz diyebileceğimiz türden argümanlar” yaptığını dile getirmektedir.¹²⁷ İnsan-hayvan ayrımının indirgemeci bir anlayışıyla ilgili olarak, Derrida'nın hayvan sorusu değişmez temalarından biridir. Derrida'nın hayvanlar konusunda yazdıklarının büyük çoğunluğu, filozofların ve kuramcılarının insanları hayvanlardan net bir şekilde ayırmaya çalıştıkları çok sayıda yollara değinmektedir. Derrida, insan-hayvan ayrımının klasik formülasyonlarından oldukça şüphelidir ve insanlarla hayvanlar arasındaki farklılıkları hiyerarşik olmayan ve ikili olmayan bir şekilde yeniden düşünmeye çalışır.

Derrida, çağdaş toplumda milyarlarca hayvanın maruz kaldığı şiddet ve adaletsizliğe karşı son derece karşı çıkar. Filozofun bu konuya ilişkin en belirgin açıklaması *Öyleyse Olduğum Hayvan (The Animal That Therefore I Am-L'Animal quedonc je suis)* eserinde hayvan sorusuna dair hipotezlerinde yer almaktadır. Bu çalışmada Derrida, son iki yüzyılda hayvanların muamelesinde ve

¹²⁵ Jacques Derrida, “The Animal That Therefore I Am (More to Follow)”, (Çev. David Willis), **Critical Inquiry**, The University of Chicago Press, Cilt:28, Sayı:2, Kış 2002, Derrida, s. 13.

¹²⁶ Derrida, s. 14.

¹²⁷ Matthew Calarco, **Zoographies: The Question of the Animal from Heidegger to Derrida**, New York: Colombia University Press, 2008, s. 104.

hayvanlarla ilgili düşüncelerinde meydana gelen eşi benzeri görülmemiş iki yönlü bir dönüşümden söz etmektedir: İnsanın hayvanların üzerinde artan egemenliği ve şefkati.¹²⁸ Derrida, hayvanların insanın kontrolünde olmasını, insanlar tarafından hayvanlara karşı şiddetli muameleyi, insan refahının iyileştirilmesi için hayvanların yetiştirilmesi, kesilmesi ve kullanılmasını bilimsel ve teknolojik gelişmelerle ilişkilendirmektedir.

“Hayvan” sözcüğü tek başına bir yutma olayıdır. “Gösteren” karşısında o kadar büyük bir “gösterilen” topluluğu vardır ki bir “gösteren”, bitkiler ve insan dışındaki tüm canlı çeşitlerini kapsamaktadır. İnsanlar, dünyada en ufak ayrıntıları bile önemseyecek bir dil oluşturmuşlardır fakat hayvanlar hep ikincil plana atılmıştır. Hayvanın ve insanın var edilmesinde, hayvanın önce dilde yok edilmesiyle insan var olmuştur. İnsanın felsefi olarak var edilmesi ancak hayvanın dilde yok edilmesiyle mümkündür. Derrida, yapı sökücü olduğundan dolayı ikiliklere karşıdır. İnsan/hayvan karşıtlığının yapı sökümünü yapmaktadır. Bu karşıtlığın temellerinin felsefede ve dilde olduğunu söyleyen Derrida, “hayvan” sözcüğünün başlı başına sorunlu olduğundan söz etmektedir. Ona göre bu sözcük, farklılıkları yok etme üzerine kuruludur.

Derrida’nın eleştirisinin hedefinde Rene Descartes, Emmanuel Levinas, Heidegger ve Lacan bulunmaktadır. Hayvanın insanla olan benzerliğinden şüphe eden Descartes’ın hayvana dair sunmuş olduğu iki ölçüt, felsefenin bütün geleneksel söylemine dayanır: 1) hayvanın cevap vermektan yoksun olması 2) hayvana atfedilen eksiklik.¹²⁹ Derrida’ya göre Heidegger, Levinas ve Lacan da hayvan konusunda Descartes ile aynı düşünceleri paylaşmaktadır. Hiçbirisi hayvanlar tarafından bakıldıklarının farkında değildir ve hayvanlar arasındaki yapısal farkları göstermeye çalışmazlar.

Derrida, Descartes dışındaki üç filozofu şu şekilde eleştirmektedir: Heidegger; genel tekillik olarak hayvandan bahsetmiş, atfedilmesi imkânsız olanı insana atfederken, hayvana atfedilmesi gerekeni atfetmemiştir. Levinas; özdeşlik mantığından kaçınmaya çalışmış fakat hayvanı bir öteki olarak görme konusunda çekimser kalmış, bu nedenle ötekilik argümanını istediği kadar radikallememiştir.

¹²⁸ Calarco, s. 108.

¹²⁹ Derrida, ss. 81-82.

Lacan; hayvanı cevaptan yoksun kılmış, cevap verebilme yetisini sadece insana atfetmiş, ayrıca insanın erken doğmuşluğuna vurgu yaparak insanın konumunu bu eksikliğe dayandırmıştır.

Batı felsefesinde Aristoteles'ten Martin Heidegger'e, Rene Descartes'tan Kant'a, Emmanuel Levinas ve Lacan'a kadar "insan"ın tanımı, her zaman "hayvan"ın eksik olduğu varsayılan nitelikleri üzerinden yapılmıştır. Bu filozoflar doğrudan veya dolaylı bir biçimde hayvanların konuşabilme, akıl yürütebilme yetkisine sahip olmasını sorgulamış ve bu özellikleri insanı hayvandan ayıran birer norm olarak benimsemişlerdir. Ayrıca, insan-hayvan ayrımını dil, konuşma, akıl, insan biçimlilik ve ruh gibi güç ve kapasiteler üzerinden tanımlamışlar ve hayvanları dilden yoksun varlıklar olarak görmüşlerdir.¹³⁰

Derrida'ya göre, bu düşünürler bilerek ya da farkında olmadan kavramları ikili karşıtlıklar üzerinde kurgulamaktadırlar fakat hayvan sorununa farkındalık kazandırmak adına indirgemeci ayrımlar terk edilmelidir. Düşünür, insan-hayvan ayrımına farklı bir şekilde yaklaşıp insan üstünlüğüne yer vermez. Derrida, insan-hayvan ayrımının bir kurmaca olduğunu şu sözlerle dile getirir: "Evet, hayvan, ne sözcük [ama] !" ¹³¹ Felsefe tarihi boyunca hayvanlar konusunda farklı düşünme biçimlerinin ortaya çıkmasının nedeni "hayvan" sözcüğünden kaynaklanır. Hayvan, insanların kendilerine yetki vermek için kullandıkları bir isimdir. Bir tarafta insan, diğer tarafta ise hayvanlar topluluğu bulunmaktadır. Derrida "hayvan" sözcüğünün yarattığı yanılgıdan dolayı hayvanlar için öne sürülen tanımın zorunlu olarak insan-hayvan ikili karşıtlığını derinleştireceğini bildirir. Derrida'ya göre insanın "otobiyografisi" insan-hayvan ikiliği üzerinde kurgulandığından dolayı insanın sosyal, siyasi ve kültürel bir tarihi vardır.¹³² Felsefedeki varlık tanımları hayvanların kültürel kodlar içindeki aşağı konumunu sabitleyip toplumsal üretim-tüketim ilişkilerindeki işlevini belirlemekte ve bu anlam tabakası kültürel kodlar içinde yayıldığı için insan istemeden olsa bile hayvanlara karşı gerçek ve sembolik anlamlarda şiddet uygulamaktadır.¹³³ Bu ilişkiden ötürü de hayvan sorunu doğmaktadır.

¹³⁰ Derrida, s. 74.

¹³¹ Derrida, s. 392.

¹³² Derrida, s. 416.

¹³³ Derrida, ss. 394-395.

Derrida, kedisiyle bakışmasını anlatır. Bu bakışma esnasında düşünür çıplaktır ve kedinin bakışı karşısında çıplaklığından utanır. Kedinin bakışı karşısında çıplaklığından utanmasının sebebi ise onun bir öteki olmasıdır. Derrida'ya göre bu kedi öyle bir ötekidir ki düşünür onun gözlerine baktığında karanlıkta bir uçurum gördüğünü, uçurumun kenarına geldiğini, başının döndüğünü ve daha fazla bakmaya tahammül edemeyeceği için geri çekildiğini ifade etmektedir. Bu durumu şu şekilde aktarır: “Kedinin gözlerinden bir öteki bana bakar. Hayvanın bir öteki olması onun beni ahlaken yargılayabileceği anlamına mı gelir?”¹³⁴ Hayvanla göz göze gelme anı, hayvanla kurulan bedensel ilişkinin anahtarıdır. Bir hayvanın bedensel hareketlerinden ve yüz ifadesinden onun üzgün, mutlu veya endişeli olduğu, nasıl hissettiği anlaşılabilmekte ve hayvanlar da bizim halimizi bedensel ifadelerimizden sezmektedirler. Bu iletişim de onları “hak öznesi” konumuna getirir.

Derrida, kedisinin bakışları tarafından banyoda “çıplak, sessizce yakalanmış” bulunduğu çıplaklığından utanmaktadır. Ancak kedi çıplak olduğu halde çıplaklığından utanmamaktadır. Burada çıplaklıklarından utanan Âdem ve Havva hikâyesine gönderme yapılmıştır. Derrida, bu hikâyeyi ters düz ederek bu sefer hayvandan utanmaktadır. Giyinmediği, giyinmek zorunda kaldığı için utanmasının yanında, çıplaklığından utanmayan bir varlığın karşısında neden kendisinin çıplaklığından utandığını sorgulamaktadır. Derrida, kedisinin kendisine baktığının farkındadır; bu farkındalık – hayvanın karşısındaki çıplaklığı – onu hayvan sorusu üzerinde ciddi bir şekilde düşündürür.

Bilindiği üzere, genelde insanlar hayvanlara bakar. Derrida, hayvanın ona bakışının ardında ne olduğunu sorgulamaktadır. Örnek verecek olursak; sanat eserlerinin büyük çoğunluğu hayvanları tasvir eder, ilk mağara resimlerinde de hayvanlar bulunmaktadır. İnsan ‘bakış’ın (gaze) öznesi, hayvan da nesnesi olarak kurgulanmıştır. Derrida, ilk defa karşı taraftan bakan bir hayvanın da bakışın öznesi olabileceğini düşünmüştür. Hayvanların da bir özne olarak tanınması, onların bir bilince veya ruha sahip olmaması gibi argümanları çürütmektedir.

Derrida, Yaratılış ve Prometheus anlatısını inceler. Yaratılış hikâyesinin iki farklı şekilde anlatımı olduğundan bahseder. İlk anlatıda, Tanrı erkeği kendi imgesinde yaratır ama kadınla erkeği “tek bir fırça darbesiyle” aynı anda dünyaya getirmiştir.

¹³⁴ Derrida, s. 374.

İkinci anlatıda ise, erkek kadından önce yaratılmıştır ve hayvanları kendi başına adlandırmak zorundadır. Derrida ikinci anlatıya odaklanır çünkü bu anlatıda erkek zamansal olarak kadından önce hayvandan sonra yaratılmıştır, erkekle kadın ve erkekle hayvan birbirleriyle zıt bir konumdadırlar. Derrida bu çifte konumu sorunsallaştırır. Hayvandan sonra gelen insan sonralığına rağmen üstünlük elde etmiştir. İnsan düzene dâhil olurken düzeni bozmuş ve doğal olan şey yapaylaşmıştır. Sorun, insanın hayvana muamele şeklidir. İnsan, hayvana eklenti olarak eklenir ancak hayvanı yerinden ederek merkeze geçer fakat aynı şey erkekten sonra gelen kadın için geçerli değildir. Erkeğin sonra veya önce gelmesi fark etmez, onun üstünlüğü her durumda bulunmaktadır. Erkek kendisine eklenti olan kadından önce mevcut olduğundan “üstün” konumdadır. Ancak, aynı kural hayvan söz konusu olduğunda ihlal edilir. Erkek, hayvandan sonra olmasıyla “üstün”dür. Özet olarak, Derrida Yaratılış anlatısında insanın hayvana karşı üstünlüğünün insanın bir eksikliği ve kusurundan kaynaklandığını ileri sürer. Eğer insan söz konusuysa eksikliği veya kusuru olsa bile bu, üstünlüğe dönüşmektedir. Oysa ki hayvanda aynı şey geçerli değildir. Eksiklikler ve kusurlar hayvanın ikincil konumunu meşrulaştırmak için kullanılmıştır.¹³⁵

İnsan, diğer varlıklar üzerinde egemenliğini kurunca pek çok olgunun zemini inşa edilmiş ve insan dışı varlıklar sömürüye açık hale gelmiştir. Derrida’nın ele aldığı filozofların düşüncelerinin merkezinde insan ve hayvanlar hakkında dogmatik tanımlamalar bulunmaktadır. Derrida’ya göre, Batı felsefesi geleneğindeki dogmatik düşünme sebeplerinden biri insan-hayvan ikili karşıtlığının temel referans olarak ele alınmasıdır. Örneğin; Aristoteles hayvanların sadece sese sahip olduğundan dolayı rasyonaliteden yoksun olduğunu düşünürken Descartes, hayvanların canlı olduğunu kabul etmesine rağmen onları öz farkındalık sahibi olmadıkları için karmaşık otomatlar olarak görür.¹³⁶ Bu sebeple filozofa göre hayvanları deneylerde kullanmak ve yemek için öldürmek doğaldır, etik bir sorun değildir.

Diğer yandan dil, dünyayı algılamamızı biçimlendiren en güçlü zeminlerden birisi olmuştur. Dilin, hayvanların “öteki”liğini pekiştirmesi ve hayvanı bir eksiklik

¹³⁵ Derrida, s. 387.

¹³⁶ Calarco, ss. 8-9.

olarak anlatması insan ve hayvanlar arasındaki gerçek karşılaşmaların önünde engeldir.

Derrida, dilin, hayvanları “olduğu” gibi yansıtamadığını vurgulamış ve hayvanların varlığını örtük hale getiren alanlardan birinin edebiyat olduğunu düşünmüştür. Özellikle masal ve şiir türlerinde çokça karşılaşılan metaforik ve sembolik anlatımlar hayvanları başka bir şeyin temsili haline getirir. Felsefi anlamda hayvanlar yutulmuşlar ve yok sayılmışlardır fakat edebiyat hayvanları farklı bir yere koymaktadır. Edebiyat, hayvanlara felsefeden daha iyi davranmıştır. Derrida, felsefenin önemsiz olarak gördüğü hayvanların edebiyatta çok önemli olduğunu anlatır. Derrida, banyoda çıplakken kedisi ile yüz yüze geldiği anı üzerinden gerçek bir hayvan ile temsilleri arasındaki büyük farka şu ironik anlatım ile dikkat çeker:

Hemen açıklığa kavuşturmalıyım ki bahsettiğim kedi gerçek bir kedi; gerçekten, inanın bana, küçük bir kedi. Bir kedi figürü değil. Yatak odama, yeryüzündeki kedilerin alegorisi ya da mitler, dinler, yazın ve masallardaki kediler gibi “sessizce” girmiyor. Hakkında konuştuğum kedi, Kafka’nın muazzam zoopoetikasına da ait değil [...].¹³⁷

Derrida; hayvanların masallarda, mitlerde, şiirlerde ve Kafka’nın öykülerinde bile birer metafor olarak karşımıza çıktığını belirtir ve edebi metinlerin merkezinde bulunan bu metafor gerçek hayvanların varlığının üstünü çizerek onları bir “eksiklik” ve “ötekilik” ile karşı karşıya bırakır.

Derrida, hayatının dörtte üçünde farklı sorunlara yaklaşmaktadır. Hayvan sorusuyla ilgilenmesi hayatının sonlarına doğrudur. Karşıtlıkların en temelinde insan-hayvan karşıtlığını bulur. Derrida, “hayvan sorunu”nu insan-merkezli düşüncenin “yapı sökümlü” için ele almaktadır ve insan-hayvan karşıtlığını sorunsallaştırır. Bu sorun ona göre bütün ikiliklerin temelindedir. Derrida’nın amacı, hayvanlar ve canlılık konusunda tüm sorunların çıkış noktası olan “insan” tanımını yeniden kavramsallaştırmaktır. Derrida, hayvan sorununa önemle yaklaşır ve hayvanlara karşı şiddeti aşma yollarını aramaktadır.

Derrida, Batı geleneksel felsefesinde insan ayrıcalığının öne çıkmasının nedeninin “logosantrizm” (söz merkezilik) olduğunu belirtmektedir. Düşünüre göre “logosantrizm”, ‘logos’a (söz, anlam, bilinç) sahip olabilen ve olamayanlar arasındaki

¹³⁷ Derrida, s. 375.

farkı merkeze koyan bir algılama biçimine işaret eder. ‘Logos’, insan-merkezciliğin çıkış noktası olmasıyla dil, bilinç, öznellik, kavrama gibi insana ait özelliklerin altını çizer, bunun sonucunda da insan-hayvan arasındaki ilişkilerin kavramsal zemini zayıflar.¹³⁸

İnsan-merkezli metafizik özne üzerinden ortaya konan etik düşünce şekli, hayvanları insanın dünyasına indirgemekte ve onları benzeştirmektedir. Öte yandan, Tom Regan’a göre, bu yaklaşım bütün hayvanları içine alamaması sebebiyle etik bir zemin oluşturamamaktadır. Örneğin; hayvan hakları savunucusu Tom Regan, bazı hayvanların insanlar gibi ahlaki haklara sahip olması gerektiğini düşünmekte ve insanlarla birlikte hayvanları da yaşamın öznesi kabul etmektedir. Hayvanlar da insanlar gibi hissetmekte, acı çekmekte ve çevreyle anlamlı ilişkiler kurmaktadır ancak Regan’ın bu yaklaşımında insana yakın olan bazı hayvanları içerdiği ve bir yaşına ulaşmamış memeli hayvanları etik çerçevenin içine almadığı görülmektedir.

Derrida’ya göre, hayvanların nesne olarak tasarlandığı etik düşünceler değişmelidir. Tarihsel olarak incelendiğinde “özne” kavramı insan üzerinden oluşmuş ve bu nedenle “logos-merkezli”dir. Derrida, insan-hayvan ayırımından kaynak alan öznenin “logos” ve “fallus” merkezli olduğunu söylerken aynı zamanda “etobur” olduğunu da belirtir. Böylelikle, bu ikili yapıya “karno” (etobur) ön eki eklenince öznenin “karnofallogosantrik” (etobur-fallus logos merkezli) olarak yeniden tanımı yapılır. Düşünür, bu öznellik tasarısına göre “ben” ve “öteki” arasında şiddetsiz bir etik ilişkisinin mümkün olamayacağını; öznenin hayvanları doğrudan ve örtük bir şekilde tahrip etmek üzerine kurulu olduğunu belirtir.¹³⁹ Derrida, bu öznenin hem hayvanlara hem de kadın, çocuk ve azınlık gruplarına karşı şiddet eğiliminde olduğunu düşünür. Bu sebeple, legal alanda hayvanlar ve belirtilen insan alt grupları “tam özne” değildirler.

Derrida’ya göre, “etobur özne”deki asıl nokta onun sadece etik ya da yasal olarak et tüketmesi değildir. Tarihsel bir yapıya sahip olan öznellik kavramı, varoluşunu insan-hayvan ayırımı üzerinden temellendirmiştir. İnsan-hayvan ayırımı, özne-dışı olarak kabul edilen kadının, eşcinselin, siyahînin, çocuğun ötekileştirildiği

¹³⁸ Derrida, s. 396.

¹³⁹ Jacques Derrida, “Eating Well”, or the Calculation of the Subject: An interview with Jacques Derrida, E. Cadava, P. Connor ve J-L Nancy (Ed.), **Who Comes After the Subject?**, New York and London: Routledge, 1991, s. 114.

kavramsallaştırma işlevini görmekle birlikte bu ayrımlardan yararlanarak varlığını sonsuz bir döngüde devam ettirme fırsatı bulmaktadır. Bu varoluş üzerinden kurgulanan etobur özne hayvanları yasal ve etik alanın dışında bırakır; böylelikle hem fiziksel hem de sembolik şiddet ile karşı karşıya getirir.¹⁴⁰ Buna göre hayvanlarla kurulan her türlü ilişki şiddete yatkındır ve bu şiddet neredeyse kaçınılmazdır. Derrida, özne olarak insanın et yeme ve hayvanı kurban etme üzerine kurulu olduğuna ve bu sebeple hayvanlarla şiddetsiz ilişkinin aşılabilir olduğuna dikkat çeker.

Hayvan konusuna getirilen bütün yaklaşımların insan-merkezci olduğunu düşünen filozofa göre hayvan sorusu yeniden yapılandırılarak insan-hayvan diye ikiye bölünmüş bir canlı grubu tanımlamasından vazgeçilmelidir.

Derrida, hayvan sorununun en temel konusu olan “özne” kavramına açıklık getirerek hayvanların özne olarak tanımlanamayacağını açıklar. Ona göre hayvanlar özne olarak tanımlanamazlar çünkü “özne” insan otobiyografisine dayanan dil, konuşma, akıl gibi birçok ontolojiyle ilgilidir ve sosyolojik, hukuki, siyasi ve ekonomik kökenleri olan bir kavramdır. Bu kavram hayvanlara atfedildiğinde insan merkezli olan legal alanda karşılığı olmayacaktır. Bu konudaki görüşlerini şu şekilde açıklar: “Hayvanlarla olan ilişkilerimizde ‘hak’ meselesi üzerinden mi yaklaşacağız? Bu ne anlama geliyor? Ayrıca kişilerin hakları tanıyıp tanımlayamayacağı sorunu burada çözemeyiz. Böyle bir sorun hukuk tarihinden çıkarılamaz. Bu dikenli bir sorundur.”¹⁴¹ Hak söylemi, hayvan meselesinin sınırlılığını gösteren bir sorun olarak tartışılabilir.

Derrida, “hayvan sorusu”nu merkeze aldığı bu çalışmasında Batı felsefe geleneğinin ortaya koyduğu insan merkezli hayvan temsili politikalarının basit bir şekilde ortadan kalkmayacağı yönünde bir bakış açısına sahiptir. Bu düşünce sisteminde kültür, hayvanlar karşısında konumu belirginleşmiş ve sürekli hale getiren bir dinamik haline gelmiştir.

¹⁴⁰ Calarco, s. 131.

¹⁴¹ Derrida, “The Animal That Therefore I Am (More to Follow)”, s. 396.

1.4. HAYVAN HAKLARINA FARKLI YAKLAŞIMLAR

Tüm duyarlı canlıların yaşam haklarına saygı, hayvan köleliğini reddetme ve hayvan özgürlüğü kavramları insanlığın günümüze ulaştığı düşünsel gelişimde bir evrime işaret etmektedir. İnsan ihtiyaçları için hayvan kullanımını, bunun için kitleler halinde hayvanın katledilmesini normal bulan ve tüm yaşamı bunun üzerine temellendiren türcü bir insanlıktan, bilimsel çalışmaların ortaya koyduğu gibi hayvanların da bilinç sahibi, sosyalleşebilen ve duyguları olduğu gerçeğini kabul eden bir insanlığa geçiş etik açıdan büyük bir devrimdir. Bu süreçte, hayvan haklarına farklı yaklaşımlar bulunmaktadır.

1.4.1. Refahçılık

Bunlardan ele alacağımız ilk kavram refahçılık olacaktır. Bundan yaklaşık 200 yıl önce Britanya’da Jeremy Bentham’ın faydacı (utilitarian) görüşleri çerçevesinde ortaya çıkmış ve temel argümanı hayvanların acı çekmemekten çıkarları olduğu yönündedir. Refahçı görüşü savunanlar da hayvanların hissedebilir canlılar olduğunu, tıpkı insanlar gibi acı çekmekte olduklarını kabul ederler ve buradan yola çıkarak hayvanları kullanırken çektikleri acıları azaltmanın yolları aranmasının gerektiğini öne sürerler. Ancak refahçılar hayvanların acı çekmemenin ötesinde başka çıkarları ve hakları olduğunu kabul etmezler. Bu görüşe göre, hayvanlar sonsuz bir şimdiki zamanda yaşarlar, kavramsal düşünme kapasiteleri olmadığı için geçmişe dair hatıralara sahip olmadıkları gibi geleceğe dair planları da bulunmamaktadır. Yani insan-harici bir hayvanın geleceğe dair planlara ve kavramsal düşünceden kaynaklanan bir kendilik algısına sahip olmadığı için ölmekten zarar görmediğine inanırlar. Bu sebeple hayvanları acısız bir şekilde öldürmenin ya da acı duymayacakları biçimde kullanmanın etik bir problem oluşturmadığı sonucuna varırlar.¹⁴² Hayvanların kullanılmasına karşı olmayan ama hayvanlar kullanılırken fazla acı çekiyor olmasını yanlış bulan ve bunu engellemeye çalışan bir perspektiftir.

¹⁴² Berk Efe Altınal, “Yükselen Yeni Refahçılık”, 15.11.2014, <https://abolisyonistveganhareket.org/p-ost/102697398606/y%C3%BCkselen-yeni-refah%C3%A7%C4%B1%C4%B1k>, (14.02.2021).

1.4.2. Yeni Refahçılık

İkinci ele alacağımız kavram ise yeni refahçılıktır. Refahçı düşüncenin üzerine kurulu olsa ve pratikte benzer yöntemlere sahip olsa da refahçı düşünceden farklı bir alandır. Yeni refahçılık, hayvan kullanımının sona ermesini isteyen ve hayvan refahı reformlarını ya da tek konulu kampanyaları bunun için kullanılabilecek birer araç olarak gören pek çok büyük örgütlenmenin görüşüdür. Bu görüşü savunanların amaçları ve araçları birbiriyle uyumlu değildir. Tüm hayvanlar için ‘özgürlük’ istediklerini söylerler ancak sürekli belli hayvan kullanım biçimlerini ya da belli hayvan türlerinin kullanımını hedef alan kampanyalar yaparlar. Yeni refahçılık denildiğinde akla ilk gelen büyük örgütlenmeler PeTA, Vegan Outreach, Mercy for Animals, Viva!, Compassion Over Killing olarak sıralanabilir. Yeni refahçılık, hayvan hakları hareketinin amaçlarıyla refahçı hareketin araçlarını birleştiren bir ara konum olarak da düşünülebilir. Toplumun büyük çoğunluğunun bilgilendirme yoluyla vegan olacağına ve hayvan kullanımını sonlandıracağına inanmamaktadırlar. En sık dile getirdikleri gerekçelerden bir tanesi de dünyanın bir gecede vegan olmayacağını, bu sebeple hayvan kullanımını daha iyi hale getirebilecek uygulamaları desteklenmesi şeklindedir.¹⁴³ Son 30-40 yıl içerisinde modern hayvan hakları hareketinde ortaya çıkan bu yaklaşım bu tür sloganları benimserken, diğer yandan da belli hayvan kullanımlarına odaklı kampanyalar düzenleyebilir.

Hayvan kullanımını düzenlenmesi gerektiğini düşünen, eğer hayvanlar ‘insani’ ve ‘şefkatli’ şekillerde kullanılırsa ortada etik bir sorun görmeyen refahçı görüşleri takip eden kişiler, hayvanların kötü koşullarda tutuldukları endüstriyel çiftlikleri ifşa etmeye, buralardaki koşulları iyileştirmeye yarayacak yasal ve ekonomik düzenlemeler gerçekleştirmeye çalışırlar.¹⁴⁴ Ancak, hayvan refahı yaklaşımını benimseyenlerin hayvan kullanımıyla bir sorunu olmadığı ve daha çok ‘mutlu istismar’ ürünleri kullandıkları görülmektedir. Mutlu istismar, hayvanların koşullarının iyileştirilmesi veya acı çekirmeden sömürülmelerine, öldürülmelerine devam edilmesidir. Örneğin, serbest gezen tavuk yumurtası veya insancıl kesim. Hayvan sömürülerini daha insancıl ve daha iyi koşullarda yapılsa hayvanları

¹⁴³ Altınal, “Yükselen Yeni Refahçılık”.

¹⁴⁴ Berk Efe Altınal, “Hayvan Hakları, Ekoloji ve Anti-Kapitalizm”, <https://abolisyonistveganhareket.org/post/106910295-906/hayvan-haklar-ekoloji-ve-antikapitalizm>, (09.12.2020).

sömürmekte bir yanlış olmadığını düşünölen bu kavram hayvanların şu anki mal ve kaynak statülerini ortadan kaldırmadan devam ettirir.

1.4.3. Abolisyonist Veganlık

Hayvan haklarına farklı yaklaşımlarda en son ele alacağımız hareket ise Abolisyonist veganlıktır. Veganlığı temel alıp, hayvanların mülk statüsünü ortadan kaldırmak için vegan olunması gerektiğini anlatan harekettir. Yeni refahçılarının savunduğı ‘insani’ kullanım diye bir durumun olamayacağını, sorunun hayvan kullanımının kendisinde olduğunu anlatır. Bu hareketin en önemli amacı hayvanların nasıl kullanıldığına göre baskın hayvan refahı düşüncesinin etkilerinden kurtulmak ve hayvanların mal ve kaynak olma statülerine karşı çıkmaktır.¹⁴⁵ Abolisyonistler, hayvanların insanlar tarafından gıda, barınma, çalışma, av, deney için kullanılmasını ve istismar içeren her türlü kullanımlarının sona ermesi için çalışan veganlardır.

¹⁴⁵ Abolisyonist Veganlık Nedir?,<https://bit.ly/39OgWay>, (07.12.2020).

İKİNCİ BÖLÜM

EKOFEMİNİZM

2.1. EKOFEMİNİZM

Bu kavram ilk kez feminist aktivist Françoise d'Eaubonne tarafından 1974 yılında yayımlanan *La Féminisme ou La Mort* ("Ya Feminizm ya Ölüm") isimli kitapta kullanılmıştır.¹⁴⁶ D'Eaubonne, kitabında genel olarak feminizm ve ekolojik yaklaşımı kaynaştırmış ve "ekofeminizm" ismi altında yeni bir ideolojiden bahsetmiştir. Bu çalışmada "kadınlara ve doğaya yönelik baskı arasında bağlantı kurulmuş ve kadının ve doğanın özgürlüğünün birlikte gerçekleşeceğini iddia edilmiştir."¹⁴⁷ Susan Griffin'in 1978 yılında yayımladığı *Women and Nature* ("Kadınlar ve Doğa") ile Carolyn Merchant'ın 1980 yılında yayımladığı *The Death of Nature* ("Doğanın Ölümü") isimli çalışmalarda da konu kadınlar ve doğa üzerinde kurulan otoritenin ve baskılamının kökenleridir. Görüldüğü gibi, ekofeminizm, 1970'lerden itibaren oluşmaya başlamış ve 1980'lerde ise büyük ölçüde tartışılan bir konu haline gelmiştir.

Ekofeminizmde kültür/doğa, erkek/kadın, ben/öteki, akıl/duygu gibi ikilikler göze çarpmaktadır. Bu ikiliklere insan/hayvan da eklenebilir. Ekofeminist teoriye göre doğa, kültür tarafından; kadın, erkek tarafından; duygu, akıl tarafından egemenlik altına alınmıştır.

Bu teori, doğanın egemenlik altına alınışının kadınların egemenlik altına alınmasına paralel olduğunu ve her iki egemenliğin de ortadan kaldırılması gerektiğini dile getirir.¹⁴⁸ Ekofeminizm, feminizmin mücadele ettiği cinsiyetçi anlayışla uğraşırken doğa ve çevre sorunlarının çözümü için savaşılarak feminizmi ve çevreci anlayışı birleştirir. Hayli önemli olmasına rağmen, genel olarak toplumsal cinsiyet konulu tartışmalarda yer bulamamıştır. Hemen hemen hiçbir toplumsal cinsiyet ve feminizm ile ilgili dergi veya antolojilerde ekofeminizme dikkat çekilmemiştir. İç dinamiğinin takip edilememesi ve ilk dönem ekofeministlerin kadın ve doğa arasında kurduğu özcü ilişki dolayısıyla bu akım, özcü veya radikal feminizmin bir kolu olarak

¹⁴⁶ Luc Ferry, **Ekolojik Yeni Düzen**, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 267.

¹⁴⁷ Rosemarie Putnam Tong, **Feminist Düşünce**, çev. Z. Cırhinoğlu, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2006.

¹⁴⁸ Carol J. Adams, "Ecofeminism and The Eating of Animals", **Hypatia**, Cilt:6, Sayı:1, İlkbahar 1991, s. 125.

etkilendiği için değer gösterilmeyen bir konu olmadığı yönünde bir önyargı oluşturmuştur. Türkiye’de ise ne yazık ki hiç ilgi çeken bir alan olmamıştır. Ülkemizde 1990’lı yıllar itibariyle toplumsal cinsiyet konusuna ilgi artmış fakat hiçbir derlemede veya dergide ekofeminizme dair bir makale bulunmamaktadır. Yani sonuç olarak çevre felsefesi, ülkemizde şimdiye dek değeri görülmeyen bir çalışma alanı olarak kenarda kalmıştır.¹⁴⁹

Ekofeminizmin ortaya çıkmasında ilk büyük tepki çevreci hareketin çok erkek egemen olarak tezahür etmesidir. Feminist hareket de çevre ile ilgili bir konu tartışılmıyor diye eleştirilmektedir. Ekofeminizmin ortaya çıkışına kadar çevreci hareketin içinde kadın ve toplumsal cinsiyet ile ilgili bir konu bulunmazken feminist hareketin içinde de doğa ve hayvan sömürüsü ile ilgili hiçbir konu tartışılmamaktadır. Bu nedenle hem çevreci hem de feminist hareketin içinde eksiklikler bulunmaktadır, bir araya gelişin içinde iki tarafın da eleştirisi bulunmaktadır. Feminist teori, 1970’li yılların sonlarından itibaren ekolojik düşünceyle ilişkiye girmeye başlamıştır. Feminizm ve ekolojik hareketlerin birçok ortak noktası olduğu fark edilince, erkek egemenliğinin dayattığı bilim ve felsefeye yönelik eleştiriler, kadını ve doğanın ikincilleştirilip dışlanması gibi sorunlar feminizmin ve ekolojinin evlenmesine olanak sağlamıştır.¹⁵⁰

Ekofeminizm, 1980’li yılların başında Amerika Birleşik Devletleri’nde yapılan “Kadın ve Dünyadaki Hayat: Seksenlerde Ekofeminizm” isimli çalıştayda dünya gündeminde öne çıkmış ve bir hareket haline dönüşmüştür.¹⁵¹ Yalnızca Batı’da değil, farklı kültürlerde de kadınlar doğayı sömürüden ve tahakkümden korumak için dayanışma içerisinde kalmışlardır. Örneğin; 1970’li yılların başında ormanları korumak için bir grup Hintli kadın Himalaya altı bölgesinde Chipko Hareketi olarak bilinen sosyal ve ekolojik bir hareket başlatmışlardır.¹⁵² Ağaçlara sarılarak onların kesilmelerini önleyen kadınların bu dayanışmaları sonucunda ormanlar yok edilmemiş ve böylelikle bu hareket başka bölgelere de sıçrayarak başarılı olmuştur. Başka bir

¹⁴⁹ Metin Demir, "Ekofeminizm Çevre Olarak Konumlandırılmış Kadını ve Doğayı Birlikte Düşünmek," **Doğu Batı**, Sayı:63, 2013, s. 12.

¹⁵⁰ Demir, s. 15.

¹⁵¹ Hacı Özdemir ve Duygu Aydemir, “Ekolojik Yaklaşımlı Feminizm/Ekofeminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihi Süreci ve Türleri”, **Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2019, s. 267.

¹⁵² Maria Mies ve Vandana Shiva, **Ekofeminizm**, ZedBooks, 2014, ss. 12-13.

örnek de Afrika kıtasından verilebilir: Sömürgeleşme sonucu meydana gelen “tarımsal gelişme” ekilebilir arazileri çölleştirilmiş ve bu nedenle kadınların ekonomik düzeni büyük ölçüde etkilenmiş ve bozulmuştur. Kenyalı bir grup kadın “Green Belt Movement” (“Yeşil Kuşak Hareketi”) başlatmışlar ve bunun sonucunda on yılda yedi milyondan fazla ağaç dikilmiştir.¹⁵³ Bu tarz eylemler ülkemizde de yapılmaktadır. Örneğin; Sinop’un Gerze ilçesindeki termik santralin kurulmasını engelleyen, Soma’nın Yırca mahallesinde zeytin ağaçlarını korumaya çalışan veya Rize’de HES’lere karşı duran köylü kadınlar¹⁵⁴ da Chipko Hareketi’ni hatırlatmaktadır. Görüldüğü gibi, kadınlar ve erkekler üstlendikleri toplumsal roller dolayısıyla çevre felaketlerinden farklı ölçülerde etkilenmektedirler. Toplumsal iş bölümü nedeniyle hayatta kalma döngüsünü idame ettirmekle onlar görevli kılınmış kadınlar doğal kaynakların birincil kullanıcı olmaları ve ücretsiz işlerde çalışmaları nedeniyle çevre felaketlerinden en çok etkilenenlerdir.¹⁵⁵

Feminizm ve çevre sorunlarının ortak noktalarını ele almak için toplanan kadınlar, kadınlara ve doğaya saygı gösterilmesi gerektiğine dikkat çekerek insanlık tarihi boyunca kadının doğayla ilişkilendirildiğini ve ikisinin de baskı altında tutulduğunu aktarmışlardır.¹⁵⁶ Ataerkil düzene göre, kadın ve doğa genellikle kaotik, akıl-dışı ve kontrol edilenler şeklinde; erkekler ise genellikle rasyonel ve kontrol eden varlıklar şeklinde tanımlanmıştır. Bu sebeple, insanlık tarihi boyunca doğa ve kadınlar erkek egemen düzenin ve kontrolün altında tutulmuşlardır. Ekofeminist teori de bu düzenlemelerin erkeklere güç kazandırdığını ve hem doğanın hem de kadının sömürülmesine imkân tanıyan hiyerarşik bir yapıya sebep olduğunu söylemektedir.

Ekofeminizm, kadını baskılayan erkek egemen anlayışın doğayı da kontrol altına alarak kendi isteği doğrultusunda dönüştürme isteği içinde ekolojik sorunlara neden olduğunu düşünmektedir. Bireylerin değişebileceğini ve bu değişimle birlikte çevreyle ilişkilerimizin de yeniden yapılandırılabilmesine inanmaktadır. Bu inanç, yiyeceklerimiz ve çevremiz arasında birçok değişik ilişki kurabileceğinden hayvanların hayatımızdaki yeri konusunu da ele almaktadır. Bu noktada kadına,

¹⁵³ Günseli Tamkoç, “Ekofeminizmin Amaçları”, **Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4, 2012, s. 83.

¹⁵⁴ Arzu Yılmaz Aslantürk, “Çevrenin Siyasallaşmasında Kadın ve Doğanın Dönüşümü: Ekofeminizm”, **Social Science Development Journal**, Cilt:11, Sayı:3, 2018, s. 313.

¹⁵⁵ Süheyla Suzan Gökalp Alica, “Kadın ve Çevre”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2017, s. 163.

¹⁵⁶ Val Plumwood, **Feminizm ve Doğaya Hükm etmek**, çev. B. Ertür, İstanbul: Metis Yayınları, 2020, s. 33.

hayvana ve doğaya yönelik sorunların birlikte ele alınarak ataerkil anlayıştan kurtarılması eşit, adil ve baskıdan uzak bir dünya için kadın, hayvan ve ekoloji sorunlarının çözüleceği savunulmaktadır.

2.2. KADIN VE DOĞA İLİŞKİSİ

Diğer yaklaşımlarda olduğu gibi, Ekofeminizm'in içinde de görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu ayrılıklar, kadın ve doğa arasında kurulan ilişkinin kökleri ve hangi süreçlerin etkilendiği gibi konulara odaklanmıştır. Bu görüşler üç gruba ayrılmaktadır. Bu bölümde bu ayrımlar üzerine tartışma yapılacaktır.

Ekofeminizm'in içindeki ilk ayrım, kadınların ve erkeklerin farklı psikolojik ve biyolojik özelliklere sahip olduğuna dikkat çeker. Kadının yapısı gereği doğaya her zaman daha yakın olduğu düşünülmüştür. Ataerki kadınların kendilerine özgü olan şefkat, fedakârlık, dayanışma, duygusallık, tinselliğe önem verme, şiddet karşıtlığı gibi psikolojik özelliklerini doğa ile birleştirerek her ikisini de tahakküm altına almıştır. Kadın-doğa yakınlığının köklerini kadının biyolojik ve psikolojik özelliklerinde bulan birinci ayrım ekofeministleri, çevre sorunlarının çözümü için yeni bir din anlayışı veya kadınsı değerlerle uyum içinde olabilen dinlerin yenilenmesi önerilerini getirirler.¹⁵⁷

Ekofeminizm'deki ikinci ayrım, kadın-doğa yakınlığının ataerkil düzen tarafından tarihsel ve toplumsal süreçlerde oluşturulduğuyla ilgilidir. Bu ayrımdaki ekofeministler, kadının doğaya daha yakın olmasını toplumdaki iş bölümüne bağlamaktadırlar. Toplumsal iş bölümü kadınları doğaya ve elementlere daha yakın bir hale getirmiş ve bu nedenle bu bağlantı oluşmuştur. Bu ayrıma göre, kadın-doğa yakınlığında kadınların erkeklerden farklı biyolojik ve psikolojik özelliklerinin olduğu kabul edilmez. Kadın ve doğanın ikili sömürsünün maddi temellerini ortaya koyabilmek amacıyla ideolojik yapılanmalar ve toplumsal süreçler incelenir. İkinci ayrımın ekofeministleri, birinci ayrımın ekofeministlerini kadın tinselliğine yapılan vurgular ve geleneksel cinsiyet rollerini pekiştirici yaklaşımlar sebebiyle eleştirirler. Ekofeminizmin geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini ve kalıplarını geliştirmeye yönelik davranışlar olması sebebiyle doğum, besleme, çocuk ve yaşlıların bakımına

¹⁵⁷ Oya Çetin, "Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik", *Sosyoekonomi*, Cilt:1, Sayı:1, 2005, ss. 64-66.

önem vermesi tehlikelidir. Doğanın politik bir alan olduğunu ve Batı'nın 'ruhu'nun pek çok alandan dışlaması ile şekillendiğini söyler. İnsan toplumundaki hiyerarşi ve sınıf yapıları ortadan kaldırılmadan cinsiyetçiliğin, yabancı düşmanlığının, ırkçılığın ve doğanın sömürüsünün, ulus devletin, ekonomik sömürünün, kapitalizmin ve birçok toplumsal baskının ortadan kaldırılamayacağını, birey olarak özgürlük sağlanmadıkça insanlığın ve doğanın özgür olamayacağını savunur.¹⁵⁸

Sonuç olarak, ekofeminizmin içerisinde yaşanan bu görüş ayrılıkları, çevre yaklaşımları içerisindeki farklılıklarla eş zamanlı olarak ortaya çıkmış ve böylece netlik kazanmıştır.

2.3. KADINLAR VE HAYVANLAR

Ekolojinin feminist felsefe içerisinde önemli bir yer almasına yol açan ekofeminizm, doğanın talan edilmesi, kadınların ezilmesi ve sömürülmesi arasında küçümsenmeyecek bir ilişki olduğunu öne sürmektedir. Ekofeministler, hiyerarşik biçimde açıklanan ikili karşıtlıklardan (örneğin; erkek-kadın, insan-hayvan) üstün kabul edilenin diğerini sömürmesinin kaçınılmaz bir sonuç olduğunu gösterirlerken erkeklerin geleneksel olarak sadece kadınları köleleştirmekle kalmadıklarını, aynı zamanda doğayı da sömürerek talan ettiklerini dile getirmektedirler.

Son birkaç yüzyıl içerisinde hem kadınların kendi toplumlarındaki konumlarında hem de hayvan hakları konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Ancak hem ekofeminist hareketin hem de feminist hareketin ataerkil sistem karşısındaki mücadelelerinin tam bir eşitlik sağlanıncaya kadar süreceği, hayvan hakları ve hayvan hukuku gibi konuların da buna paralel olarak kamuoyunu bir süre daha meşgul etmeye devam edeceği açıktır.

Akademik dünyada “hayvan çalışmaları” yıllar geçtikçe popülerlik kazanmıştır. Kadın-hayvan ilişkilerine dair var olan paradigmayı her yönüyle sorgulayan Carol J. Adams, Cambridge-Boston Kadınlar Topluluğu üyeleri ile yapılan görüşmelerde kadınların hayvanları tahakküm altına alınmış doğanın bir parçası olarak ifade ettiklerini ve bir başkasının otoritesi altında boyun eğdirilmiş varlıklar olarak kadınların ve hayvanların konumları arasında paralellik bulduklarını aktarmaktadır.

¹⁵⁸ Çetin, ss. 66-67.

“Kadınlara nasıl davranıldığına bakın. Bütünüyle denetim altına alınmışız, çiğneniyoruz, hiçbir saygınlığımız yok, ciddiye alınmıyoruz. Hayvanlar da aynı durumda. Yaşam düzenleri, tüm varoluşları insanların ihtiyaçlarına göre ayarlanmış. İşte erkeklerin kadınlar ve yeryüzüne yaptıkları.”¹⁵⁹ Ayrıca, bu kadınlar, hayvanların öldürülmesini haklı çıkaran “egemenlik mantığını” reddederek hayvanların öldürmesine kesinlikle yer olmadığını savunmaktadırlar.¹⁶⁰ Yani, kadınların uğradığı zulümle doğanın uğradığı zulmün anlaşılması gerekmektedir ve zulme izin veren düşünce tarzını eleştirmek zorunludur.

Kadınların bu anlattıklarından özdeşleşme süreci doğmuştur. Bu özdeşleşme hayvanlarla ilişkilerin yeniden tanımlanmasıyla ilgilidir, hayvanlar artık onların gözünde amaçlar için kullanılacak araçlar değil, yaşam hakkına sahip olan varlıklardır ve onlara saygılı bir şekilde davranmamız gerekmektedir. Bu özdeşleşme sürecini 1976 yılında Cambridge-Boston Kadınlar Topluluğu üyeleri şöyle anlatmıştır:

*Kadının nesneleştirilmesi, et parçası olarak kadın metaforu. İşte size her durumda sömürülecek nesne. Bunlara çok içerliyorum, özellikle sığır ve tavukların sömürülme biçimleriyle bu durum arasında büyük özdeşlik buluyorum. Tıka basa yedirip içirdikten sonra vücutlarını parçalamak. Her şey kapitalist pazar için. Bu beni rahatsız ediyor, tıpkı kendimin sömürülmesinden duyduğum rahatsızlık gibi.*¹⁶¹

Hayvanların araç olarak kullanılmasıyla özdeşleşme süreci, hayvanlar adına bir ekofeminist tartışmanın başlatılmasına neden olur. Sorun, hayvanların da birer varlık olduğunun henüz anlaşılamamış olmasıdır. Bu durum, Alice Walker’ı birkaç yıl sonra insan dışındaki hayvanların da birer varlık olduğunu anlamaya ve bunu ifade etmeye götürecektir çünkü Walker, her bir hayvanın insanların gözünde bir görüntü veya besin olarak kalmaması gerektiğini, aksine, onların eşsiz bir bireyselliği, duyguları ve benlik bütünlüğü olduğunu savunmaktadır. Hayvanların birer varlık olduğunu anlama ve onunla özdeşleşmeyi takip eden vejetaryenlik 1976 yılında Cambridge-Boston Kadınlar Topluluğu üyeleri aracılığıyla dile getirilmiştir: “Yaşamış, gezmiş, güne uyanmış, gözlerinde yaşlar birikmiş, birilerine bağlanmış, sevgi ve nefret duymuş bir hayvanı düşündüğümde hayvanların boğazlanması, pişirilmesi, yenmesi düşüncesi

¹⁵⁹ Adams, s. 127.

¹⁶⁰ Adams, s. 128.

¹⁶¹ Adams, s. 128.

midemi bulandırmaya başladı.”¹⁶² Kadınlar hayvanları, başkalarının amaçlarına hizmet eden bir araç olarak değil, tamamıyla kendi başlarına bir amaç olarak tanımlamaktadırlar.

2.4. ELEŞTİREL HAYVAN ÇALIŞMALARI VE ELEŞTİREL FEMİNİST ÇALIŞMALAR

Aydınlanma’dan bu zamana ve özellikle son dönemlerde hayvanlarla ilgili tartışmalar büyük önem kazanmıştır. Aydınlanma düşünürleri insan hayvan farklarının değişmezliğine vurgu yapıp bunları insanın üstünlüğü biçiminde anlamlandırmaya çalışmış, ancak özellikle 20. yüzyılın sonları itibaren Hayvan Çalışmaları (“Animal Studies”) bu farkların temelsizliğini ortaya koymaktadır. Donna J. Haraway’ın feminist felsefesinden Jacques Lacan’ın psikanalizine, Peter Singer ve Tom Regan’ın ahlak felsefesinden Derrida’nın post-yapısalcı felsefesine ve Carol J. Adams’ın vejetaryen kuramından Gary L. Francione’nun hayvan refahı kuramına kadar hayvanlar ve hayvanlara dair çeşitli yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Özellikle 1980’lerde Peter Singer’ın 1975 yılında yayımlanan *Animal Liberation (Hayvan Özgürleşmesi)* ve Tom Regan’ın 1983 yılında yayımlanan *The Case for Animal Rights (Hayvan Hakları)* adlı eserlerin önemli etkisi bulunmaktadır. Hayvan temsili, sembolleri ve hayvan öykülerinin popülerlik kazanması gibi faktörler insan-hayvan ilişkisine dair ilgi eksikliğinin farkına varılmasını sağlamış ve böylece, “hayvan sorunu” da bilimsel bir alan olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶³

Genellikle insan bilimleri ve sosyal bilimler alanından araştırmacıların “hayvan sorunu”na yönelmeleriyle ortaya çıkan “hayvan çalışmaları” alanı, aktivist çalışmalarla yakın bir ilişki içerisindedir. Son yirmi yıldır gelişme gösteren bu alan, hayvanların küresel tarım endüstrisi, tıbbi ve kozmetik araştırmalar, avlanma, doğal yaşam çevrelerinin ortadan kaldırılması, evcilleştirme ve hayvanat bahçelerinde tutsaklık şeklinde gerçekleştirilen sömürüyü sorgulamaktadır. “Hayvan çalışmaları” alanında öncelikle, hayvanların hisseden varlıklar olup olmadığının kanıtlarını araştıran çalışmalar yapılmıştır. Örnek vermek gerekirse; Descartes’ın hayvanları

¹⁶² Adams, s. 129.

¹⁶³ Ayten Alkan, “Hayvan Kuramı – Eleştirel Bir Giriş”, 07.04.2019, <https://noktahaberyorum.co/-hayvan-kurami-elestirel-bir-giris-ayten-alkan.html/4>, (29.05.2021).

acı çekmeyen bir tür otomatlar olarak gören anlayışından beri büyük bir gerçeğin üzeri örtülmüştür çünkü hayvanların çektiği acı, hissettiği korku, acıdan kaçma davranışı, çılgınlık ve bağırsıklar yeterli gelmemiş, onların duyarlı ve acı çeken varlıklar olduğu üzerlerinde araştırma yapılarak anlamaya ve kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Literatürde genel ve kapsayıcı bir terim olarak “hayvan çalışmaları” terimi kullanılmasına rağmen zamanla “eleştirel hayvan çalışmaları” (“critical animal studies”) kavramı da kullanılmaya başlandığı görülmektedir. 2000’li yıllardan sonra hızla gelişen eleştirel hayvan çalışmaları, hayvan kullanımının günümüzdeki durumunu değiştirmeye yönelik toplumsal hareketler ve akademiye bir araya getiren bir alandır. İnsan merkezilik ile mücadele ederken, bir yandan da sosyal adalet olan hayvan özgürlüğünü savunan ve baskı altındaki tüm canlılar vedoğa için özgürlüğü arzulayan bir alandır. Temel argümanlarını Peter Singer ve Tom Regan’ın yaklaşımlarından alan eleştirel hayvan çalışmalarının kökleri, 2001 yılında kurulan Centre on Animal Liberation Affairs (*Hayvan Özgürlüğü Merkezi*) ve 2007 yılında kurulan Institute for Critical Animal Studies – ICAS (*Eleştirel Hayvan Çalışmaları Enstitüsü*) adlı kuruluşlara dayanmaktadır.

Eleştirel hayvan çalışmaları, hayvanların insanlardan aşağı görülme durumu ve buna istinaden insanların onlara karşı tutumuna yönelmesi ve yeme pratiklerinin hayvanların korkunç koşullarının devam ettirilmesiyle doğrudan bağlantılı olduğunu öne sürmesiyle kendini diğer hayvan çalışmalarından ayırmaktadır. Aynı zamanda, insan merkezliliğe bir karşı duruş olarak, insan-hayvan ilişkilerini biçimlendiren kapitalizmin rolünü yeterli bir şekilde dikkate almadığını düşündüğü diğer bilim alanlarından (antropozoloji, ekoeleştiri, çok türlü etnografi, türler arası psikoloji, post hümanizm gibi) karşıt konumda yer almaktadır. Bu alan; iktidar, söylem, hiyerarşi, hegemonya ve meşruiyet gibi kavramları hayvanlar üzerinden yorumlayan yeni ve dinamik bir platform haline gelmiştir.

Son olarak, hayvan çalışmaları ile eleştirel hayvan çalışmaları arasındaki ayrım, 1970’lerin sonu ve 1980’lerin başında kadın çalışmaları ile feminizm arasındaki ayrıma benzetilmektedir. Feminizmin Kadın Çalışmaları programlarıyla akademiye girmesiyle akademi ile politik aktivizm arasında bir bağ kurulduğu gibi daha çok akademik merkezli Hayvan Çalışmalarının sahaya ve aktivizmle bağlanması Eleştirel

Hayvan Çalışmalarıyla gerçekleşmiştir. Birçok araştırmacı da eleştirel hayvan çalışmalarıyla ekofeminist alana dikkat çekmektedir.¹⁶⁴

Ekofeminizm ve Eleştirel Hayvan Çalışmaları gibi alanlar eşit, kapsayıcı ve barış dolu bir dünya için tüm baskı ve otorite sistemlerinin ortadan kaldırılması için uğraş vermektedir. Bu alanlar, insan hâkimiyetine yönelik olarak ortak kökler paylaşmaktadır ve insan-hayvan ve insanlar arası güç ilişkileri arasındaki bağlantı ve kesişimlerin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

2.5. KADINLAR VE ET YEME

Et, içinde bulunduğumuz toplumsal yapıya, düzene ve tüm dünyada egemen olan patriarkal sisteme önemli ölçüde katkı yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir. Neredeyse tüm dünyanın hâkimi olan patriarka (ataerki) toplumsal cinsiyeti şekillendirmiştir. Erkeğin dünyayı tasarladığı ve tüm cinslere hâkim olan bu patriarkal sistemde erkekler güçlü, yönetici ve kontrol eden iken, kadın da önce evine, sonra etine ve bedenine hapsedilendir.¹⁶⁵ Hayvanlar ise kadınlar gibi sadece birer ‘et’ parçası olarak görülmektedirler. Görüldüğü üzere, patriarkal sistemde kadınlar ve hayvanlar erkekler tarafından yönetilmekte ve sömürülmektedirler.

Toplumsal cinsiyet kalıp yargıları, eril kararlar çerçevesinde tarihsel süreçte kadının ve erkeğin nasıl olması gerektiğini ve rollerinin neler olduğunu belirlemiştir. Rol dağılımı, patriarkal düzene hizmet edecek şekilde yapılmıştır. Kadın ve erkek rollerinde ve sınıflandırılmasında erkeğe, biyolojik sebepler bahane edilerek daha güçlü ve akıllı olmak; kadına ise zayıf ve irrasyonel olmak uygun görülmüştür.¹⁶⁶ Kadınlara edilgenlik, sıcakkanlılık, samimiyet gibi özellikler atfedilirken, erkeklere kendine güven, güçlü bir canlılık gibi özellikler atfedilmiştir. Biyolojik özellikleri sebep gösterilerek, erkeğin ava çıkması, savaşa gitmesi gerektiği, kadının ise evde kalıp çocuk doğurması ve ev işleri yapması gerektiği patriarkal düzen tarafından uygun görülmüştür.

¹⁶⁴ Nuray Tekin, “Akademide Aktivizm: Eleştirel Hayvan Çalışmaları”, **Middle East Technical University**, Kasım 2017.

¹⁶⁵ Friedrich Engels, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çev. K. Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2010, s. 66.

¹⁶⁶ Fatmagül Berktaş, **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın, Hristiyanlıkta ve İslamiyet’te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**, İstanbul: Metis Yayınları, 2012, ss. 26-27.

Bu durum avcılık-toplayıcılık zamanlarından beri bu şekildedir. Biyolojik olarak zayıf görülen kadın gündelik yaşam alanına yakın yerlerde çalışıp “bitkilerden” elde edilen gıdaları toplarken, erkek de biyolojik olarak güçlü, hırslı, yöneten rollerine sahip olduğundan “et” peşinde olup avcılık yapan ve eve “gıda” getiren kişi konumundadır. Erkeğe atfedilen “et” erkek egemen güç haline gelirken, kadına atfedilen toplayıcılık et dışında kalan çeşitli gıdalar olarak tektipleştirilir. “Kadın yiyeceği” söylemiyle ikincilleştirme hem cinsiyetçi hem de türücü bir şekil alır. Bunu Carol J. Adams *Etin Cinsel Politikası*’nda şu şekilde açıklar: “İkinci sınıf yurttaşlarla ilişkilendirilen gıdalar ikinci sınıf protein olarak görülmeye başlanmıştır. Nasıl bir kadının yalnız başına yapamayacağı düşünülürse, sebzelerin de yalnız başlarına bir öğün etmeyeceğini düşünürüz.”¹⁶⁷ Erkeklerin avlanarak çok önemli bir besin olarak tanımlanan “et”i sağladığı, kadınların ise ikincil besinler olarak adlandırılan sadece sebze ve meyve topladığıyla ilgili olan mit, hem cinsiyete dayalı iş bölümünü, hem cinsiyet ilişkilerinde erkeği merkeze almada rol oynadığını hem de erkek ile bağdaştırılan etin başrolü oynamasında etkili olmuştur. Özetle; gıda-et-bitki ve kadınlık-erkeklik arasında bir ilişki kurulabilir.

Bu ilişki Simone de Beauvoir’ın *İkinci Cins* adlı eserinde de örtük bir biçimde ifade edilmiştir; de Beauvoir, kadın cinsinin ikinci bir cins olarak konumlandırıldığını ve erkeğin yardımcısı, nesnesi olduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁸ Kadın, erkek olmayandır, ötekidir. Patriarkal düzen de et ve et yemeklerini erkek/erkeklik ile, sebzeler ve et dışındaki gıdaları ise kadınlarla ilişkilendirmektedir. Bu nedenle et birinci cins iken, bitki ve sebzeler ise ikinci cins olarak ele alınabilir.

Medyadan kültüre, hukuktan ekonomiye kadar birçok alandan beslenen toplumsal cinsiyet, yemek yeme alışkanlıklarını kültürlerle göre belirlemiştir. Bununla ilgili olarak farklı kültürlerden birkaç örnek verilebilir: Leghorn ve Roodkowsky’nin çalışmasında vurgulandığı gibi, yemekte öncelik patriarkaya uygun olacak şekilde erkeklerdedir. Birçok toplumda bu durum açıkça görülmektedir. Etiyopya’da kadınlar, sınıf farkı olmaksızın, yemekleri iki menü/öğün şeklinde hazırlamaktadırlar. İlk servis erkeklere yapılır ve bu öğünün içeriğinde et bolca bulunmalıdır. İkinci servis ise kadınlara yapılır ve içerisinde daha az protein bulunan

¹⁶⁷ Adams, *Etin Cinsel Politikası* s. 88.

¹⁶⁸ Simone De Beauvoir, *Kadın İkinci Cins: Genç Kızlık Çağı*, çev. B.Onaran, İstanbul: Payel Yayınları, 1993, s. 16.

yiyeceklerden oluşur. Teknoloji öncesi çağda Solomon Adaları'nda domuzları yetiştirme kadınların sorumluluğunda olmasına rağmen domuz eti yemeleri yasaktı.¹⁶⁹ Benzer şekilde Frederick J. Simoons da çalışmasında, kadın ve erkeklerin et ile ilişkisini incelemiştir. Araştırmaya göre, Endonezya, et tüketiminin cinsiyete göre belirlendiği ülkelerdendir. Endonezya'da dini açıdan özel günlerde etler diğer evlerle paylaşılmaktadır. Bu paylaşım yapılırken dikkat edilen nokta ise etin gönderildiği evdeki erkek sayısıdır. Yani, dini ve özel günlerde et dağıtılırken, gideceği evdeki erkek sayısına göre bir bölüşüm yapılmaktadır.¹⁷⁰ Asya'da diğer bazı kültürlerde kadınların balık, deniz ürünleri, tavuk ve yumurta tüketmelerine izin verilmemektedir.¹⁷¹ Toplumsal cinsiyet, insanlara neleri yapmaları ve yapmamaları hakkında yaptırımlar uygulamaktadır. Bireylerin ne yiyeceği, ne ile besleneceği, neyi yiyip neyi yiyemeyeceği patriarkal sistem tarafından belirlenen bir süreçtir. Et yemek, “erkeklik” üzerinden işleyen bir düzendedir. Erkeklik ve et yeme arasındaki ilişkiyi araştıran Burgan, etin cinsiyetle ilişkisinin izini çeşitli alanlardaki farklı uzmanların tarihi ve kültürü yorumlamalarında sürmektedir. Çalışmada öncelikli olarak, Elizabeth Fisher'ın 1979'da yayımladığı eseri *Women's Creation: Sexual Evolution and the Shaping of Society*'de yer alan çuval kuramına göre ilk kültürel gercin avlanmak için mızrak gibi uzun ve sert bir cisim değil, içine muhtemelen yabani yulaf tohumlarının doldurulacağı çuval gibi bir taşıma gereci olduğundan bahsedilir. Büyük, uzun ve sert bir cisim olan mızrağın tarihe damga vurmasının sebebi ise Ursula K. Le Guin'in 2011 yılında yayımlanan *Kadınlar, Rüyalar, Ejderhalar* adlı eserinin “Çuval Kuramı ve Kurgu” bölümünde tartıştığı mızrak ile yazılacak bir hikâyenin çok daha macera, kahramanlık, korku dolu ve erkek egemenliğine dayalı olmasıdır. İlk kültürel gercin mızrak olduğuna dair bilimsel anlatı, erkeğin avcı, kadının ise toplayıcı olduğu bir dönemi gösteren bir tarih anlayışı üzerinden temel alır. Bu ayrımında erkekler, avlanmak amacıyla araç-gereç yapmak ve avlanarak sağladıkları

¹⁶⁹ Lisa Leghorn ve Mary Roodkowsky, **Who Really Starves? Women and World Hunger**, New York: Friendship Press, 1977, s. 21.

¹⁷⁰ Frederick J. Simoons, **Eat Not This Flesh: Food Avoidances In The Old World**, Madison: University of Wisconsin, 1976, s. 12.

¹⁷¹ Simoons, s. 79.

et ile insanlığın kültürel gelişimine katkıda bulunanlar olarak temsil edilirken; kadınlar ise pasif ve eve bağımlı olarak kabul edilirler.¹⁷²

2012 yılında Amerika Birleşik Devletleri ve Britanya’da yapılan bir çalışmada, özellikle biftek gibi kas oranı yüksek etlerden tüketme ile “erkeklik” arasında büyük bir bağlantı saptanmıştır. Çalışmaya katılan kişiler sebzelere göre eti daha maskülen algıladıklarını belirtmişlerdir. Onlara göre kırmızı et daha güçlü, geleneksel, maço ve kas yapıcı bir yiyecektir. Etin erkek cinsiyeti ile daha yakından ilgili olduğu gözlemlenmiştir.¹⁷³ Tüm dünyaya yayılan patriarka, hayvanları kullanarak iktidarını sağlamlaştırmayı sürdürmektedir.

Carol J. Adams, “Patriarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik” adlı makalesinde kültürümüzdeki hayvanlara yönelik muamele ile kadınlara yönelik muamele arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

Biz ırkçı ve patriarkal bir dünyada, erkeklerin kamusal alanda da (iş alanında, siyasette), özel alanda da hâlâ kadınlar üzerinde iktidar sahibi olduğu bir dünyada yaşıyoruz (kadına yönelik şiddet bu ülkede her gün dört kadının ölümüyle sonuçlanıyor). Toplumsal cinsiyet farklılıkla değil, tahakkümle ilgili.¹⁷⁴

Adams’ın da altını çizdiği gibi, cinsiyete ilişkin yapılar, kadınların ikincil durumunu nasıl meşrulaştırdığına dair olanakları ortaya koymaktadır. Kadınlar geleneksel rolleri yerine getirdikleri sürece erkek egemen düzenin kadınlar üzerinde kurduğu tahakküm devam edecektir.

Adams, insan kavramının sorunlu olduğunu dile getirir. Bu kavramın insan olmayanları nasıl öteki olma durumuna ittiğini ve insanın hayvan ile olan ilişkisinde küçük bir DNA farkının nasıl bu kadar abartılabildiğini sorgular. Ayrıca, etin cinsel politikasının yanı sıra ırksal politikasına da dikkat çeker. 19. yüzyılda beyazların üstün olduğunu savunanlar, etin de üstün bir yiyecek olduğunu savunmuşlardır. Örnek vermek gerekirse, o dönemde pirinç yiyen Hinduların ve patates yiyen İrlandalıların

¹⁷² Ezgi Burgan, “İlk Kültürel Gereç Çuval İse: Erkeklik ve Et Yemenin Kesişimselliğinde Bilimsel Anlatıların Kuruluşu”, **Fe Dergi**, Cilt:7, Sayı:2, 2015, ss. 36-37.

¹⁷³ Paul Rozin, Julia M. Hormes, Myles s. Faith, ve Brian Wansink, "Is Meat Male? A Quantitative Multi-Method Framework to Establish Metaphoric Relationships", **Journal of Consumer Research**, Ekim 2012.

¹⁷⁴ Carol J. Adams, “Patriarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik”, çev. Elçin Gen, **Birikim Dergisi**, Temmuz 2015, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-195-temmuz-2005/2379/patriy-arka-kadinlar-ve-vejetaryenlik/5914>, (09.09.2021).

İngilizler tarafından yönetiliyor olması İngilizlerin et tüketmesine ve böylelikle güçlü olduklarıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁷⁵

Carol J. Adams, dişi hayvanlar ile kadın bedeni üzerindeki tahakkümün ortaklığını “etin cinsel politikası” olarak yorumlar. Etin cinsel politikası, “kadınları hayvanlaştıran, hayvanları da cinselleştirip dişilleştiren bir tavır ve davranışlar bütünü”dür.¹⁷⁶ Bu demektir ki özellikle kadınların ve dişi hayvanların ıstırapları birbirleriyle ilişkilidir. Kadınların ikincil pozisyonda görülmediği, erkekler tarafından şiddete uğramadığı bir dünya ve hayvanla insan arasında yaratılan uçurumun dakapanması gerekmektedir. Böyle bir dünya; kadınların, erkeklerin, çocukların ve hayvanların dâhil olduğu bütün bir doğanın özgür olduğu yaşama işaret eder.

Şiddetin normalleştirilmesi süreci hayvan sömürüsüyle doğrudan bir ilişki içerisindedir. Buna beslenme pratiklerinin büyük ölçüde hayvanlara yapılan eziyetlerin gündelik bir rutine dönüşmesi örneği verilebilir. Akşam yemeğinde yenilen bonfilenin bir zamanlar canlı bir hayvanın sırtı olduğu genellikle düşünülmez. Adams, hayvan bedeninin nesneleştirilmesi ile kadın bedeninin nesneleştirilmesi arasında ortaklık olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, tecavüz edilip öldürüldükten sonra parçalara ayrılan bir kadın bedeni tıpkı hayvan bedeni kadar kişiliksizleştirilmiş ve bir eşyaya dönüştürülmüştür. Tecavüz eylemi, kadının bir özne olarak görülmemesi anlamına gelmektedir. Kadın, tecavüzden önce o eylemin nesnesi konumuna indirgenmiş ve sadece cinsel yolla aşağılanabilecek bir parçaya indirgenmiştir. Hayvan için de aynı şey geçerlidir. Nefes alıp verebilen, acı çekeabilen, bir geçmişe, hayat öyküsüne, bireyselliğe sahip ve duyguları olan bir canlı önce nesneleştirilir, sonrasında bu varlığın bütünlüğünü ortadan kaldırmak amacıyla parçalara ayrılır veya kesip biçilir, en sonunda ise insan dışı hayvan ise fiilen tüketilir veya pornografi, fahişelik veya tecavüz yoluyla parçalanmış kadın bedeni tüketime uğrar. Hayvanların kesim aracılığıyla ete dönüştürülmesi ve tecavüze uğrayan kadınların kendisini et parçası gibi hissetmesi yakından ilişkilidir. Her iki durumda da eril şiddetin özneyi nesneleştirilmesi söz konusudur.

Adams, beslenme alışkanlıklarının kadın-erkek ayrımını destekleyecek şekilde üretildiğinden bahsetmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, et tüketmek daha çok

¹⁷⁵ Adams, **Etin Cinsel Politikası**, s. 85.

¹⁷⁶ Adams, **Etin Cinsel Politikası**, s. 24.

erkeklikle ilişkilendirilirken, sebze ağırlıklı beslenmek ise genellikle kadınlara atfedilmektedir. Sebze kadınlarla özdeşleştirilerek ikincil bir besin olarak görülmektedir. Bir kadının erkeksiz yapamayacağının düşünülmesi gibi sebzenin de etsizken bir besin olamayacağı algısı bulunmaktadır.¹⁷⁷ Ayrıca bu durum vejetaryenliği seçen erkekler için sıkıntılar yaratmakta, onların maskülenliğinin sorgulanır hale gelmesine neden olmaktadır. Bir kadın gururla vejetaryen olduğunu ilan edebilirken et yemenin güçlü olmakla ilişkilendirildiğinden dolayı bir erkeğin vejetaryen olması utanç verici olabilir. Et yemenin güçlü ve enerjik olmak için gerekli ve zorunlu olduğu düşüncesinin geçerliliği yapılan araştırmalarda yalanlanmıştır. Örneğin, Irving Fisher, et yiyen atletleri, vejetaryen atletler ve hareketsiz bir yaşam süren vejetaryenlerle karşılaştırmış ve atlet olup olmaksızın vejetaryenlerin et yiyenlerden çok daha güçlü olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁷⁸ Tüm bu gerçeklere karşın, et ve ot arasında yaratılan cinsiyetçi ayrım eti erkeğe, otu da kadına vererek kadını pasifleştirirken erkeği aktif hale getirmeyi amaçlamaktadır. Aktif olan erkek özne, pasif olan kadın nesne konumundadır.

Carol J. Adams, dişi hayvanlar ve kadın bedeni arasındaki ilişkiye “kayıp gönderge” sistemi ile dikkat çeker. Bu sistemi şu şekilde açıklar:

Sexual Politics of Meat’te “kayıp gönderge” kavramını ortaya attım: Et yeme sürecinde hayvanlar öldürüldükleri için görünmez hale getiriliyor. Ayrıca kavramsal olarak da görünmez hale getiriliyorlar—insanlar gerçekte ölü bir domuzu ya da ineği, kesilip parçalanmış bir kuzuyu yemekte olduklarının hatırlatılmasından hoşlanmıyorlar. O zaman bu kayıp gönderge yüzergezer bir şey haline geliyor. Örneğin et, kadınların başına gelenleri anlatmakta kullanılan bir metafor olabiliyor. Saygı gösterilmeyen bazı varlıklar da bu araç-amaç ikiliğinde mağdurlaştırılabilir.¹⁷⁹

Adams, et, yumurta ve süt ürünleri sağlamak amacıyla dişi hayvanın doğurganlığı üzerine kurgulanmış sistemin kadınlara yönelik tecavüzün bir benzeri olarak ortaya çıktığını ifade ederken, hayvanlarda ve kadınlarda kayıp haline getirilen şeyin ortak olduğunu fark etmiştir. Tecavüzün kendisi de aslında kadın bedenini şeyleştirmektir. Eti tüketilen hayvan ve tecavüz edildikten sonra parçalara ayrılan

¹⁷⁷ Adams, s. 88.

¹⁷⁸ Irving Fisher, “The Influence of Flesh Eating on Endurance”, **Yale Medical Journal** 3, Sayı:5, Mart 1907, s. 207.

¹⁷⁹ Adams, “Patriarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik.”

kadın bedeni kayıp gönderge olarak ele alınır. Bireyler gibi dişi hayvanlar da canlı varlıklar olarak ortadan kaybolurlar.¹⁸⁰ Kayıp gönderge, tabaktaki et parçasının bir zamanlar yaşayan bir varlık olduğu düşüncesini unutturma işlevine sahiptir.

Yazara göre kayıp gönderge; et yiyeni yediği hayvandan, hayvanı da markette satılan biçiminden yalıtan kültürel ve dilsel duvardır. Bunun var olabilmesi için nesneleştirme-parçalama-tüketme biçimindeki şiddet döngüsünün tamamlanması gerekir. Örneğin; kahvaltılarda yenilen sucuğun bir zamanlar nefes alan bir canlıdan geldiğini ve o canlının bir sucuğa dönüşebilmek için korkunç ve kanlı bir süreçten geçmesi gerektiğini düşünmek istenmez. Sucuk, bu döngüyü tamamladığında kayıp gönderge haline gelmiş olur. Dilsel süreçlere de dikkat çeken Adams, “et” sözcüğünün de bir kayıp gönderge olduğunu çünkü onun aslında “ceset” sözcüğünü örtmek üzere kullanıldığını belirtmektedir.¹⁸¹ Çözüm önerisi olarak ise “gerçek anlamda” düşünerek göndergeyi yerine koymak gösterilebilir.

Carol J. Adams’ın bahsettiği “kayıp gönderge” (absent referent) terimi ile Jacques Derrida’nın “karnofallogosantrizm” kavramı arasında ilişki bulunmaktadır. Kayıp göndergede hayvanların öldürülmeleri nedeniyle et yeme eyleminde görünmez hale getirilmelerine dikkat çekilir. Bir restoranda önümüze gelen “et” ile onun nereden geldiği, ne olduğu, kim olduğu arasındaki bağlantının kopması; bu sebeple de bizim o tabakta gördüğümüz şeyin bir zamanlar yaşayan, hissedebilen bir birey olduğu gerçeğinden uzaklaşarak onun bir “kızartılmış ölü hayvan bedeni” olduğunu idrak etmemizi imkânsız kılan durumdur. Masamıza gelen yiyeceğin adıyla hayvanın adı birbirinden farklılaştırılmaktadır. Arada kaybolan bir anlam bulunmaktadır, o da hayvandır. Diğer bir deyimle, kayıp göndergede etin nereden geldiği kaybolmaktadır. Jacques Derrida, “hayvan sorusu” kapsamında insanın etçil pratiklerini vurgulamak için öne sürdüğü karnofallogosantrizm kavramıyla ise dilin farklılıkları yutan bir şey olduğunu ifade eder. Bu da et yemeyle bağdaştırılır. Hayvanlar, öncelikle dil ile yutulup tektipleştirilmiş hale getirilmekte, sonrasında ise ağzımızda yiyerek yutulmaktadır. Tek hücreli biçimlerden, insandan sadece yüzde bir DNA farkıyla ayrılan karmaşık tüm canlı türlerini ifade eden “hayvan” sözcüğü bu yelpaze içindeki neredeyse sonsuz çeşitliliği ve farkları yutar. Derrida, *animaux* (hayvanlar) sözcüğü

¹⁸⁰ Adams, *Etin Cinsel Politikası*, ss. 34-35.

¹⁸¹ Emre Terekli, “Etin Cinsel Politikası”, 19.07.2014, <https://kaosgl.org/haber/lquoetin-cinsel-politikasirsquo>, (01.02.2021).

yerine Fransızca'da aynı şekilde telaffuz edilen *animot* (hayvan-sözcük) sözcüğünü kullanarak hayvanların etlerinin ağızda tüketilmeden önce iletişim aracı olan dil ile yutulduğunu anlatır. Derrida, “fallogosantrizm”in başına bu sebeple carno- ekler. Carno-, et yeme ve hayvanlara karşı tutumu; fallus kadınların marjinalleştirilmelerini; logos ise hem kadınların, hem hayvanların, hem de beyaz Avrupa dışında kalan bütün insanlığın durumunu ifade eder. Karnofallogosantrizm hepsini bir araya getiren bir sözcüktür. Bu açılardan bakıldığında Adams ve Derrida’nın düşünceleri benzerlikler taşır.

Adams’ın etin cinsel politikasını çözme çalışmaları otuz yıldan fazla bir süreye yayılırken, Derrida’nın hayvanlar üzerine çalışmaları ve geliştirdiği karnofallogosantrizm kavramı hayatının son dönemine denk gelir. Matthew Calarco’ya göre, Adams’ın çalışmasıyla Derrida’nın hayvanlar hakkındaki yazıları arasındaki belirgin temas noktalarından biri; Adams’ın etin cinsel politikasını eleştirel bir şekilde incelemesi ve Derrida’nın karnofallogosantrizm kavramı aracılığıyla öznellik, cinsiyetçilik ve et yemek arasındaki bağlantılar üzerinden düşünmeye yönelik girişimlerinde bulunabilir. Derrida’nın karnofallogosantrizm (ve daha genel olarak hayvanlar) üzerine yaptığı çalışmada etin cinsel politikasının, Adams’ın çalışmasında olduğu gibi, hiçbir zaman ön planda olmadığını belirtmek önemlidir. Daha önceki çalışmalarını, genellikle diğer sosyo-politik meseleler üzerine yazmaya ve bu meselelerin birçoğuna ilişkin görüşlerini çok detaylı bir şekilde geliştirmeye ayıran Derrida önceleri, karnofallogosantrizm ve hayvan sorusunu ön plana çıkarmamıştır. Dolayısıyla, hayvanlar ve diğer insan olmayan varlıklar ile ilgili sorunlar ortaya çıktığında çoğu kez bu konular askıda kalmıştır. Calarco’nun da altını çizdiği gibi, Derrida’nın yazılarındaki ve politik faaliyetlerindeki neredeyse her şeyin açıkça gösterdiği gibi, birçok hayvanın koşullarının ve hayvanlarla insan ilişkilerinin dönüştürülmesini onun önceliklerinden biri olmadığını göstermektedir.¹⁸²

Derrida, bu kavramdan bazı yazılarında bahseder fakat en uzun süreli incelemesi, 1988 yılında Jean-Luc Nancy ile yapılan “‘Eating Well’ or The Calculation of The Subject” başlıklı röportajında yer alır. Derrida, Batı felsefesi ve kültürel

¹⁸² Carol J. Adams ve Matthew Calarco, “Meat Culture”, “Derrida and The Sexual Politics of Meat”, Brill, 2017, ss. 31-32.

geleneklerinde insan öznelliğinin karnofallogosantrik yapısına dikkat çekerek kendisini dogmatik insan-merkezcilikten uzaklaştırmaya çalışır.

Derrida'nın ilk yazıları, bu geleneklerin logosantrik varsayımlarını ortaya çıkarmayı amaçlamıştır (burada logosantrizm, Batı felsefesinin rasyonel, kendinin farkında olan, kendini tanıyan, konuşan özneye verdiği ayrıcalıkları ve öncelikleri ifade eder). Düşünür, cinsellik ve toplumsal cinsiyet konularına ağırlık vermeye başladıktan sonra logosantrizm ve fallosantrizm arasındaki bağlantıları göstermeye çalışmıştır (burada fallosantrizm, Batı sosyal kurumlarının – Western social institutions – özünde erkeksi yönlerini ve öznellik kavramlarını ifade eder). Bir de, “Eating Well”de özne kavramının sadece tamamen kendi kendine bir varlık olarak anlaşılmaması gerektiğini vurgulamak için ‘carno-’nun fallogosantrizme eklenmesi gerektiğini öne sürer. Özne erkeksidir ama aynı zamanda özünde insan ve hayvan eti yiyen bir öznedir. Adams, karnofallogosantrik öznenin, etin cinsel politikasının temel öncülüyle bir kültür tarafından yaratılan özne olduğunu belirtmektedir.¹⁸³

Gücün (erkeksi olarak tanımlanan) ‘güçlü hayvanları’ (örneğin; sığır eti) yemekten geldiğine ve sebzelerin pasifliği temsil ettiğine dair bir inanç bulunmaktadır. Bu nedenle, geleneksel olarak vejetaryenlik kadınlara uygun olarak görülmekteydi. *Etin Cinsel Politikası*'nın ilk bölümünde ortaya çıkan bu fikirler, Derrida'nın “etobur erkeklik” fikrini yansıtıyor gibi görünmektedir. Örneğin; “Sığır eti ye. Batı, Salatada Kazanılmadı” (“Eat Beef. The West Wasn't Won on Salad”) gibi bir tampon çıkartması bu tavrı örneklendirmektedir.¹⁸⁴

Bu örneğin bir diğeri şu şekilde de verilebilir: 2006 yılında yayınlanan Hummer reklamında bir süpermarketten tofu satın alan adamın yanında çiğ et satın alan bir adam bulunmaktadır. Tofu satın alan adam bunu fark eder ve görünüşe göre tofu satın almasıyla tehlikeye giren erkekliğine karşı tetikte ve endişeli hale gelir. Süpermarketten hemen çıkıp doğruca bir Hummer bayisine gider ve yeni bir araba satın alır. Adam, mutlu bir şekilde arabasını sürerken bir yandan havucunu yer. Reklamın orijinal sloganı “Erkekliğinizi Yenileyin”den (“Restore Your Manhood”) “Dengenizi yenileyin”e (“Restore Your Balance”) çevrilmiştir. Hummer'ın vejetaryen erkeğin erkeksi proteini yememesinin telafisi olarak gösterdiği ima,

¹⁸³ Adams ve Calarco, s. 34.

¹⁸⁴ Adams ve Calarco, s. 34.

karnofallogosantrik sübjektiviteye adanmış kültürün bir yönünün, etin cinsel politikasının mantığına olan inançtır.

Karnofallogosantrizmdeki karno-‘nun arkasında kayıp gönderge bulunur. Doğrama yoluyla hayvanlar kayıp gönderge haline gelirler. Adı ve bedeni olan hayvanlar, etin var olması için yok edilirler. Hayvanlar yaşadıkları sürece et olamazlar ve böylece, canlı hayvanın yerini ölü bir beden alır. Derrida’nın karno- kullanımında örtük olan şey kurban etmedir; ancak kullanımında açık olan ‘etoburculuk’ (‘carnivorism’) bir başka deyişle et yemektir. Kayıp gönderge kavramının ortaya çıkardığı şey hem hayvanların bireysel olarak öldüğü hem de hayvanlara yaptığımız şeyi gizli tutmak istediğimiz gerçeğidir.

Hayvanları öldürme eylemi (et yeme eylemi gibi) karnofallogosantrik öznelilik inşa etme projesinin bir parçasıdır. Son zamanlarda bilim insanları popüler yemek şovlarında (Gordon Ramsay’ın *The F Word* ve Jamie Oliver’ın *Foul Dinners*) ünlü şeflerin hayvanların öldürülmesi ve tüketimini sergilediği ‘Yeni Etobur’ veya ‘neocarn’ hareketini incelemeye başlamışlardır. Erkekliği yeniden güvence altına alma ihtiyacı bu televizyon programlarının ifade edilmeyen bir özelliğidir. Ayrıca bunlar, karnofallogosantrik öznenin şiddet yoluyla performatif bir şekilde yeniden inşasıdır. Bir tür doğruluk/dürüstlük – öldürme istemektedirler ve daha büyük bir sahtekârlığın arkasına saklanmaktadır. Öldürme ihtiyacı, etin cinsel politikasının hiper-erkekçe (hypermasculinere inscription) yeniden yazılmasıdır.¹⁸⁵

Carol J. Adams *Etin Cinsel Politikası*’nda genel olarak kadınların görsel olarak tüketildiğini, hayvanların ise kelimenin tam anlamıyla tüketildiğini dile getirmektedir. Adams, Derrida’nın örtük olabilecek bir şeyi açık bir şekilde yaptığını söylemektedir. Karnofallogosantrik özne, et yemenin ve erkek merkezliliğin çekimiyle ‘kendini’ (‘himself’) özne olarak tanımlarsa, o zaman örtük olarak ‘onun’ (‘his’) yaşamında ‘kendi’ özneliliğinin yaratılmasında katkıda bulunan nesneler bulunmaktadır. Adams, bu nesnelerle ve nesnelleştirme sürecinin nasıl işlediğiyle ilgilenmektedir. Yazar, çalışmasında Batı kültüründe kadınlara yönelik cinsel şiddetin, doğanın ve bedenin parçalanmasına ilişkin kültürel öğelerin örtüştüğünü bulmuştur. Ayrıca, cinsel tüketimi normalleştiren Batı kültürlerindeki cinsel şiddetin hem temsili hem de gerçekliği ile bir nesnelleştirme, parçalanma ve tüketim döngüsünün doğrama ile

¹⁸⁵ Adams ve Calarco, s. 36.

bağlantısı olduğunu ileri sürmüştür. Adams'ın göstermeye çalıştığı şey; karşıt noktaların (örneğin; insan/hayvan, erkek/kadın) olumsuzlanmış iki parçasını – kadın ve hayvan – birbirine bağlayarak nasıl yoğunlaştırıldığıdır.¹⁸⁶

Matthew Calarco, karnofallogosantrizm kavramı hakkında önemli bulduğu iki noktadan bahseder. Birincisi, 'düzgün' – düzgün bir şekilde insan öznelerinin oluşumunu çevreleyen kültürümüzde önemli eğilimleri yakalamak ve ikincisi, çeşitli eleştirel konular arasındaki olası bağlantıları öne sürmek için yararlı olmasıdır (bu durumda feminizm ve hayvanlar adına hareketler). Calarco, Derrida'nın asıl ilgi alanının metafiziğin derin yapılarının dikkatli bir felsefi analizinde yatıyor gibi görüldüğünden ve Heidegger, Levinas, Lacan, Descartes, Kant ve benzerlerinin çalışmalarından yararlandığından bahseder. 'Hayvan sorusu' ('the question of the animal') ise genellikle ertelenir.¹⁸⁷

Adams'ın ve Derrida'nın arasındaki bir diğer temas noktası ise "etin cinsel politikası"nın yineleyici doğası olmasıdır. Karnofallogosantrik özne, hem ideal özne pozisyonu biçiminde hem de bireysel öznelerde hayata geçirilirken asla bir kez ve tamamen elde edilemez. Tekrar tekrar canlandırılmalı, çağrıştırdığı kavramsal-söylemsel-kurumsal idealle aynı doğrultuda ortaya çıkarılmalıdır. Öznel istikrara ulaşmak ve bu kimliği pekiştirmek için her zaman yeni yöntemler ve araçlar bulmak gereklidir.¹⁸⁸

Karnofallogosantrik özneliğin yinelemeli doğası kavramının iki önemli iması bulunmaktadır. Bir yandan, etçil erkekliği pekiştirmek için katılmamız gereken yeni yollar olduğu anlamına gelirken öte yandan, karnofallogosantrizmin yinelenmesi gerektiği gerçeği, onun istikrarsız olduğu, yapısal olarak sorgulanmaya ve itiraz edilmeye açık olduğu ve bireyleri özne olarak oluşturan çeşitli anlam sistemlerini ve kurumlarını tam olarak belirleyemediği anlamına gelmektedir.¹⁸⁹

Derrida, logosantrizm temasını "Batı felsefesinin rasyonel, öz farkındalığı, kendini temsil eden, konuşan özneye verdiği ayrıcalıkları ve öncelikleri belirtmek" olarak tanımlamaktadır. Logosantrizmi anlamak, veganlara ve vejetaryenlere tepkilerin neden bu kadar sert olduğunu aydınlatmaya yardımcı olur. Aynı zamanda

¹⁸⁶ Adams ve Calarco, s. 38.

¹⁸⁷ Adams ve Calarco, s. 40.

¹⁸⁸ Adams ve Calarco, s. 43.

¹⁸⁹ Adams ve Calarco, s. 44.

savunmacı et yiyicinin tepkisinin neden tartışmak olduğunu, kelimeler/argümanlar yoluyla vegan/vejetaryeni (bir beslenme değişikliği yoluyla sözsüz bir şekilde bir kültürden küçümseyen) yenmeye çalışmak olduğunu açıklar. Konuşmayan veganın (the non-speaking vegan) muhalefeti dünyayı ayağa kaldırmalı ve orada yenilmelidir. *Etin Cinsel Politikası*'nda bu durum şu şekilde ifade edilir: "Etin yendiği bir akşam yemeğinde vejetaryenin konuşmanın kontrolünü yitirmesi şarttır. Kayıp göndergenin işlevi, özellikle de masadaki servis tabağında vücut bulmuş olduğunda kayıp kalmalıdır. Et ve hakkındaki sözler birbirinden ayrı tutulmalıdır."¹⁹⁰

Adams, veganların/vejetaryenlerin onlara karşı yapılan söylemleri nasıl durduracaklarını öğrenmeleri gerektiğini, yani sohbet konusu olmayı reddetmelerini savunur. Bu konuda, aktivistlere sorulan soruları her zaman cevaplamamız gerektiği inancına katılmadığını söyler. Varsayım, "en iyi konuşan özne" (the best speaking subject) isek yani en iyi argümanları ileri sürebilirse, kazanacağımızdır.

Adams, Tom Regan, Peter Singer, Steve Best ve Gary Francione gibi analitik filozofların da logosantrizmi kabul ettiğine değinir. Aynı tür bir alanı, aynı türden bir konuyu, kontrolü elinde tutanı, daha 'makul' ('reasonable') olanı varsayarlar. Hayvan hakları hareketi modernist bir harekettir ve hayvanlara yasal ve ahlaki yaklaşımın bir parçasıdır.¹⁹¹

Carol, karnofallogosantrizm terimini tam olarak başardığı şey için sevdiğini aktarır: etobur erkeklik ile konuşan özne arasındaki bağlantı ve Batı öznesinin et yemeye bağlanması. Karnofallogosantrik özneye ayrıcalık tanınır ve bu ayrıcalık zevk olarak deneyimlenir. Bu gerçekleştiğinde ayrıcalık sosyal bir yapı olarak ortadan kalkar ve özel, kişisel bir şey olarak görülür: "Et yememek sizin seçiminiz fakat benim seçimim et yemek." En azından, karnofallogosantrik özne, bu ayrımın çalıştığı öznedir. Adams, insanların *Etin Cinsel Politikası*'na genellikle incelenen fenomenin 'orada' olan bir şey olduğunu öne sürerek yanıt verdiklerini, sanki içine ve etraftan dâhil edilmeyen noktalar yokmuşçasına sadece reklamları gördüklerini düşünür veya yanıt *Etin Cinsel Politikası*'nın geçmiş bir şeyi eleştirmesidir.¹⁹²

Derrida, karnofallogosantrizm terimini ortaya çıkarırken bunun ne tür bir konuyla ilgili olduğunu söylemektedir. Carol'ın açısından bu konu, etin cinsel

¹⁹⁰ Adams, s. 182.

¹⁹¹ Adams ve Calarco, s. 46.

¹⁹² Adams ve Calarco, s. 52.

politikasına büyük ölçüde bağlı bir kültür tarafından inşa edilmiş ve etkilenmiştir. Derrida'nın karnofallogosantrizm ve Adams'ın etin cinsel politikası kavramları düşünce ve pratiği yönlendiren ve genellikle görünmez kısıtlamalara katılmamıza yardımcı olmaktadır.

Adams, “dişilleştirilmiş protein” ve “hayvanlaştırılmış protein” hakkında da onların gerçek anlamda kadın et parçaları olduğunu, dişi hayvanların kadınlıkları sebebiyle sömürüldüğünü, taşıyıcı annelere dönüştürüldüklerini, daha sonrasında ise, doğurganlıkları sona erdiğinde kesildiklerini ve hayvanlaştırılmış proteine, başka bir deyişle et biçiminde proteine dönüştürüldüklerini¹⁹³ anlatır. Adams, dişil bedenin ürettiği süt, yumurta ve kesimlik körpe yavruların gerçekte birer “dişilleştirilmiş protein” olduğunu belirterek dişi hayvanların iki kat daha fazla sömürüldüğünü aktarır. Böylelikle beslenme sürecinde dişi hayvan üzerinden gerçekleşen cinsiyetçilik zararsız bir görünüme geçerek normalleştirilir. Kadına ve hayvana yönelik şiddet aynı kayıp gönderge sistemini paylaşır.

Adams'a göre, cinsel şiddet ve et yemek arasında iç içe geçmiş bir ilişki bulunmaktadır. Şiddetin görünürlüğünü kaybetmesinin nedenini de “kayıp gönderge” kavramsallaştırması üzerinden açıklayan araştırmacı, bu ilişki ağının fark edilebilmesi için kayıp göndergenin açığa çıkarılması gerektiğini vurgulamaktadır. Kayıp gönderge kavramının temel olarak eti yenen hayvanları ifade ettiği bilindiğine göre, toplumsal yapı sürekli kayıp göndergelerin işlevlerinden yararlanır ve maddi bir gerçeklik olan şiddeti kontrol altında tutulabilir ve denetlenebilir metaforlar haline getirmektedir. Kayıp göndergenin görünür hale gelmesi, metaforlardan uzak bir şekilde, sömürülenlerin çektiği acının ortaya konulmasıyla mümkündür. Örnek vermek gerekirse; kesimhanelerin/mezbahaların hiç görüntülenmemesi kayıp göndergenin var olduğunun göstergelerinden biridir. Buralarda yaşananların yayınlanarak gözler önüne serilmesi kayıp göndergeyi görünür hale getirecektir.

Etin hem protein için zorunlu olduğuna hem de gücün kaynağı olduğuna inanılması için yaratılan mit, erkeğin potansiyel şiddet eğilimiyle üstünlük kurmasına sebebiyet vermektedir. Kültürel yaşamda hemen her alanda et yeme eylemi erkeklik, güç ve şiddet ile birlikte algılanmaktadır, bu davranış erkek tahakkümünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Adams; ırkçılığın, cinsiyetçiliğin, şiddetin ve diğer canlılar

¹⁹³ Adams, *Etin Cinsel Politikası*, ss. 44-45.

arasında insan seçkinciliğinin nedenini et tüketimi olarak görmekte, bu nedenle de et tüketimini beslenmemizden çıkarmanın geniş ataerkil kültürün yapısını sarsacağını iddia etmektedir. Ayrıca Adams, insan doğasının etobur olmadığını ve fizyolojisinin de etoburlara benzemediğini, insanın yapısının ağız, çene, diş yapısının otobur yeme biçimine uygun olduğunu dile getirmektedir.¹⁹⁴ Bu düşünceyi Elida Zerri de “Peki, İnsan, Etçil mi?” adlı yazısında dile getirir. Öncelikle, insanların fizyolojik olarak kesinlikle etle beslenmeye uygun yapıda olmadıklarını söyler. İnsanın anatomik yapısı ve sindirim sistemi, milyonlarca yıldır meyveler, sebzeler, kuruyemişler ve tohumlar ile beslenerek evrimleştiğini göstermektedir. Akla “Etçil değilsek neden azı dişlerimiz var?” sorusu gelmektedir, insanların azı dişleri vardır çünkü aslında insanlar meyvecildir ve sert kuruyemişleri de yerler. Azı dişleri, meyveleri ezip kırabilmek amacıyla olup “et” yemek için değildir. Örneğin, etçillerde var olan azı dişleri, diğer dişlerinden uzundur fakat insanların azı dişleri otçullarınki gibidir ve diğer dişlerinden uzun değildir. Bunun dışında, insanın ağız avını yutabilmek için etçillerinki gibi açılmaz. İnsanlar, yiyeceği aç-kapa hareketiyle değil de otçullar gibi geniş getirme hareketi yaparak dişleriyle öğütür. Özetle, Zerri insanların etçil/hepçil canlılar olsalardı çok farklı bir fizyolojik yapılarının olması gerektiğini ve insanların otçul varlıklar olduğunu aktarmıştır.¹⁹⁵

2.6. NEDEN DAHA ÇOK KADINLAR VEGAN/VEJETARYENLER?

Yemek yeme eyleminin toplumsal cinsiyet rolleri ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Bu konuda Claude Fischler, yemeğin insan topluluklarını hem birleştiren hem ayıran özelliklerinin bulunduğunu aktarır. Ona göre, yemek aynı yemekleri yiyenleri birleştirirken, aynı yemekleri yemeyenlerden ayıran bir öğedir.¹⁹⁶ Yemek yeme kuralları dine, yaşa, zamana, sınıfsal farklılıklara göre değiştiği gibi toplumsal cinsiyet rollerine göre de değişkenlik gösterir. Aynı zamanda yemek, güç ilişkilerinin de görüldüğü bir alandır. Tarihi ve kültürel süreçlerin sonucu olarak et, erkeklere ait olarak görülmüştür. Ayrıca, erkek daha çok ve daha güçlü

¹⁹⁴ Adams, s. 115.

¹⁹⁵ Elida Zerri, “Peki, İnsan, Etçil mi?”, 05.11.2020, <https://vegangazete.com/peki-insan-etcil-mi/>, (01.05.2021).

¹⁹⁶ Claude Fischler, “Food, Self and Identity”, **Social Science Information**, Sayı:27, 1988, s. 275.

yiyecekler yemelidir. Örneğin, balık ve meyve gibi seçimler erkek için hafif yiyeceklerdir. Kadınlar ise küçük porsiyonlar ve salata gibi hafif besinler yemeye uygun olarak görülürler. Buna göre bazı yiyecekler dişil, bazı yiyecekler ise erildir. Carol J. Adams kültürel olarak, etin erkeklere layık olduğunu, kadınlara ise sebze ve ot gibi besin değeri düşük yiyeceklerin uygun görüldüğünü belirtmektedir.¹⁹⁷ Kültür, bitkilerin tadı olmayan tekdüze bir edilgenliğe sahip olduğunu söylerken etin değerli olduğunu yansıtmaktadır.

Toplumda besinlerin cinsiyetleri yansıtmaya ve onları etkileme özelliğinin bulunduğuna işaret edilmektedir. Et, endüstriyel beslenme yaşamının, insanların menülerinde yücelttiği en “güçlü” yiyecek olarak gösterilebilir. Ayrıca, besinlerin erkeklik ve kadınlıkla ilişkisinde en eski ve merkezi gıda olarak ortaya çıkmıştır. Kadınların erkeklere oranla daha az et tüketmesinde veya daha fazla kadının veganlık veya vejetaryenliği tercih etmesinde öncelikle toplumsal cinsiyet rolleri dikkat çeker. İsveç’ten Avustralya’ya dünyanın hemen hemen her yerinde önemli ölçüde daha az vegan/vejetaryen erkek bulunur. Amerika Birleşik Devletleri’nde 11.000 kişi ile yapılan bir anket, veganların yalnızca %24’ünün erkek olduğunu ortaya koymuştur. Kadın vegan veya vejetaryenlerin birçok ikna edici açıklaması bulunduğundan dolayı erkeklere kıyasla bol olduğu bilinmektedir fakat bu açıklamalar erkekler için tatmin edici değildir çünkü erkeklerin sürekli olarak erkeklik statülerini kaybedeceklerinden endişe ettikleri ve bu nedenle her fırsatta bunu kanıtlama ihtiyacı hissedecekleri fikri belirir. Tamamıyla tarihsel faktörlere bağlı olan bu durum, etobur stereotipini devam ettirmesi gereken erkek vegan/vejetaryenler için büyük bir engel olabilir. Kadınlar rahat bir şekilde vegan/vejetaryen bir yaşam tarzını tercih ettiğini dile getirebilirken; erkekler için kültürün etkisi ile sıkıntılı bir süreç olabilir. Elbette, neden daha fazla kadının vegan/vejetaryen olma hikâyesi tamamen erkeklerle ilgili değildir. Araştırmalar, kadınların genel olarak ve özellikle hayvanlar söz konusu olduğunda daha şefkatli olduğunu tutarlı bir şekilde göstermiştir. Aynı şekilde, kadınlar hayvan hakları gruplarının üyelerinin %75’ini oluşturmaktadırlar. Feministler ve hayvan eylemcileri bir yüzyıldan fazladır birlikte çalışmaktadırlar.¹⁹⁸ Etin çağrıştırdıkları ile

¹⁹⁷ Adams, s. 87.

¹⁹⁸ Zaria Gorvett, “The Mystery of Why There are More Women Vegans”, 18.02.2020, <https://www.bbc.com/future/article/20200214-the-mystery-of-why-there-are-more-women-vegans>, (01.05.2021).

sebzenin çağrıştırdıklarının farklı olması toplumsal cinsiyet rollerinde bu ayrımlara neden olmaktadır.

Carol J. Adams da *Etin Cinsel Politikası*'nda et tüketiminin kadınların ve erkeklerin statüsünü asıl belirlediğini şu sözlerle aktarmaktadır:

*Etin hangi özelliği erkek egemenliğin övgüsü ve sembolü haline gelmesini sağlamıştır? Cinsiyet eşitsizliği birçok yönden tür eşitsizliğinin içine işlemiştir; zira çoğu kültürde eti temin etmek erkekler tarafından yapılan bir iştir. Et ekonomik anlamda değerli bir maldır; bu malın kontrolüne sahip olanlar güce de sahip olur. Erkekler avcı olduğuna göre, bu ekonomik kaynağın kontrolü de onların elindedir. Kadınların statüsü ise teknoloji öncesi toplumlarda etin önemiyle ters orantılıdır.*¹⁹⁹

Et tüketimi, geçmişten günümüze birçok kültürde geleneksel olarak bir erkeklik edimi olmuş ve avcılık, saldırganlık, güçlülük, doğaya üstünlük kurma gibi erkekliğe atfedilen özelliklerle bağdaştırılmıştır. Buna karşın sebze, meyve ve tahıl tüketimi ise ataerkil toplumlarda kadınlara atfedildiği için bu besinler kadınsı olarak cinsiyetlendirilmiştir. Bununla ilgili Mehmet Can Çapar'ın 2019 yılında ele aldığı "Beslenme, Kimlik ve Erkeklik: Et Yemenin Sosyolojisi" çalışması örnek verilebilir. Belirli spor dallarıyla ilgilenen 14 erkekle yapılan görüşmelerde bazı erkeklerin et yemesinin bir erkeklik performansı icra ettiği, bitkisel beslenmenin kadınsı olarak algılandığı, et yemeyen erkeklerin dışlanmasının mümkün olduğu ve son olarak mangal eyleminin özellikle ataerkil kültürlerde homososyal bir erkeklik aktivitesi olduğu sonuçlarına varılmıştır.²⁰⁰

Kadın ve erkek arasındaki güç ilişkilerini yansıtan kültürel pratikler sembolik olarak besin hazırlamada da görülür.²⁰¹ Yemek pişirme eylemi, sadece kadının rolü olarak görülse de et pişirme işi (etin ateşe tutularak kızartılması, ormanda veya dışarıda et pişirme vs.) genellikle erkekler tarafından üstlenilir. Bu, erkeklik ve mangal ilişkisinde kolay bir şekilde görülebilmektedir. Mangal yapmak, kadın işi olarak nitelendirilen yemek pişirme rolünden farklı olarak erkekliği pekiştiren bir pratik olarak varsayılmaktadır. Etin ekonomik anlamda değerli bir madde olması, ona sahip olanlara sembolik bir güç ve statü bahşeder. Bu nedenle erkekler kendilerini ekonomik

¹⁹⁹ Adams, *Etin Cinsel Politikası*, s. 90.

²⁰⁰ Mehmet Can Çapar, "Beslenme, Kimlik ve Erkeklik: Et Yemenin Sosyolojisi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt:40, Sayı:1, s. 272-273.

²⁰¹ Carole M. Counihan, "Food Rules in the United States: Individualism, Control and Hierarchy", *Anthropological Quarterly*, Cilt:65, Sayı:2, 1992, s. 55.

olarak özerk ve sağlayıcı olarak inşa edebilirler. Çoğunlukla erkekler tarafından yemek pişirme eylemi kadın işi olarak görülse de erkekler için bir erkeklik simgesi olan eti pişirmek ve bunu kamusal alanda gerçekleştirmek önemlidir. Genel olarak, erkekler mangal konusunda “avcı doğaları” sebebiyle daha çok bilgi sahibi olduklarını ve tehlikeli bir iş olması dolayısıyla kadınlara kıyasla daha başarılı olduklarını düşünmektedirler.²⁰² Et ve cinsiyet ilişkisindeki kadın-erkek rolleri, erkekleri güçlü ve üretken olarak, kadını ise erkeğe karşı pasif ve tüketim objesi olarak tanımlayan patriarkal sistemdeki rollere adeta bir ayna tutar.

Özellikle sanayileşmiş toplumlarda toplumsal cinsiyet, beden ve beslenme konusunda daha açık bir şekilde görünür hale gelmiştir. Yapılan araştırmalarda kadınların erkeklere göre daha az ve hafif yediği, sebze-meyve gibi “hafif” yiyeceklerin kadınlar ve kadınlık ile ilişkilendirildiği, zayıf olma kaygısına daha çok kadınların sahip olduğu bu sebeple de anoreksiya nervroza ve bulimia nervroza gibi yeme bozukluklarının kadınlar için ciddi sorunlar yarattığı görülmektedir.²⁰³ Bunlar, ataerkil sistemin yarattığı kadın imgesi sebebinden kaynaklanmaktadır.

Beden ve tüketimin bir arada düşünülebileceği tartışmaların içerisinde kilo almak (veya alamamak), yemek yeme gibi konular bulunur. Sağlıklı beslenme uygulamaları, organik, doğal, “light” ve diyet ürünlerinin kullanımlarının daha fazla kadınlar tarafından yapıldığı bilinmektedir. Çünkü erkekler arasında eti onları erkeksi yaptığı; salata ve bu tarz sağlıklı olarak nitelendirilen besinlerin ise kadınlar için olduğu inancı yaygındır. Örneğin; vejetaryen/vegan bir erkeğin restorana gittiğinde sebzeli burrito söylemesi erkek için hem utanç verici olarak hem de sanki diğer insanlar ona gülüyormuş gibi hissetmesine sebebiyet verebilir.

Kadın, toplum tarafından baskının büyük kısmını bedeni üzerinden alır. Bu nedenle de sağlık dışında “güzellik” kaygılarıyla da kilo sorunu ve yeme alışkanlıklarını düzene koymaya çalışır. Zira fiziksel görünüş, modern toplum tarafından etkili bir kriter haline getirilmiştir. Zayıflığın yüceltilmesi ve zayıf kadının “güçlü” olarak yansıtılması kadınların yiyeceklerle ilişkisini yeniden belirlemiştir. Ancak “zayıf kadın arzusu” her kültürde yaygın değildir. Örneğin; Doğu Afrika’da çobanlık

²⁰² Çapar, s. 273.

²⁰³ David M. Garner ve P. E. Garfinkel, “Body Image in Anorexia Nervosa: Measurement, Theory and Clinical Implications”, **The International Journal of Psychiatry in Medicine**, Cilt:11, Sayı:3, 1982.

yapan Banyankole halkında bir kız çocuğunun evliliğe hazırlanması sekiz yaşında başlar. Çocuğun dışarıda koşup oynamasına izin verilmez, evde oturması ve bol miktarda süt tüketerek tombullaşması istenir. Böylelikle şişmanlayarak güzelleşecek olan kadın, iyi gelişmiş ve atletik olan erkekten farklı olacaktır. Bir başka Afrika halkı Bushmanlar'da da inceliği nedeniyle yeni ay erkekle, yuvarlak olduğu için dolunay dakadınla ilişkilendirilir.²⁰⁴ Bu topluluklarda zayıflık yüceltilmese de gelenek üzerinden, belirlenen bedenler bulunmaktadır.

²⁰⁴ Hortense Powdermaker, **An Anthropological Approach to the Problem of Obesity, Food and Culture: A Reader**, Routledge, London, 1997, s. 205.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELIZABETH COSTELLO VE VEJETARYEN

3.1. ROMANCININ ROMANI ELIZABETH COSTELLO (J. M. COETZEE)

3.1.1. Giriş

Güney Afrikalı yazar John Maxwell Coetzee (kısaca adıyla J. M. Coetzee) 9 Şubat 1940 yılında Cape Town'da doğmuştur. Ailesi, 17. yüzyılda ülkeye giden ilk Hollandalı göçmenlerden olmuştur. İlk yıllarını Cape Town ve Worcester'da geçirmiştir. Cape Town Üniversitesi'nde Matematik ve İngilizce okumuş ve bu bölümlerden mezun olmuştur. 2003 yılında *Disgrace* (*Utanç*) adlı romanıyla Nobel Edebiyat Ödülü'nü almıştır.²⁰⁵ Hayvan haklarına önem veren bir yazar olarak tanınmıştır. Coetzee'nin genel olarak hayvanlara olan ilgisi üniversitelerde verdiği derslere de yansımıştır.

Elizabeth Costello, Coetzee'nin 2003 yılında yayımlanan aynı adlı romanının başkahramanıdır. Romanda Coetzee, Elizabeth Costello karakterini kullanarak düşüncelerini dile getirmektedir. Yazarın, kendi kurguladığı bu karakter hakkında birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bir örnek vermek gerekirse; Heather Walton'ın, "Staging John Coetzee/Elizabeth Costello" adlı çalışmasında Costello ve Coetzee ilişkisi irdelenmektedir. Eleştirmenlerin Elizabeth Costello'nun yazarın arkasına saklanabileceği bir maskeden başka bir şey olmadığını iddia ettiği dile getirilmektedir. Costello, Coetzee için bir 'destek' işlevi görmektedir, Costello'nun söylediği şey Coetzee'nin düşündüğü şeydir. İkisinin de yazar ve vejetaryen oldukları, hayvanlar hakkında konuştukları, her ikisinin de soyadlarının 'C' harfi ile başlaması iki yazar arasında bariz benzerliklerin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Coetzee de aynı zamanda bir edebiyat profesörüdür, ele aldığı konular hakkında yetkinliğe sahiptir ve eleştiriler dolu kitaplar yazmaktadır. Peki, neden Coetzee söylemek istedikleri için Costello'ya ihtiyaç duymaktadır diye sorulur. Walton gibi bazı eleştirmenlere göre, Coetzee'nin Costello'ya ihtiyacı vardır çünkü Coetzee eksantrik veya kötü olarak

²⁰⁵ John Maxwell Coetzee, "J. M. Coetzee-Biography, Nobel Foundation", 30.08.2004, <https://web.cocc.edu/cagatucci/classes/hum211/Coetzee/coetzee.htm>, (22.01.2021).

değerlendirilecek düşüncelerini kendi adına açıklamaktan korkar ve Costello'yu kullanır.²⁰⁶ Bu tür eleştirilerin göz ardı ettiği, Coetzee'nin bir düşünür olmanın yanı sıra kurgusal dünyalar yaratan bir roman yazarı olduğu gerçeğidir. Bu nedenle kurgu yapıtlarında kendi düşüncelerini kurguladığı karakterler aracılığıyla dile getirmesinden daha normal bir şey olamaz. Edebiyat tarihi de yazarlarının düşüncelerini ifade eden bu tür yansıma kimlik diye nitelenebilecek karakterlerle doludur.

Costello, yaşlı bir Avustralyalı yazar olarak dünyanın farklı üniversitelerinde düşüncelerini paylaştığı konferanslar vermektedir. Bu konferans dizilerinden biri için kendi seçtiği bir konuda ders vermek üzere A.B.D.'deki Appleton College'in İngiliz Edebiyatı Bölümü tarafından davet edilmiştir. Söz konusu üniversitede ayrıca Costello'nun iki yıldan beri görmediği John Bernard adındaki oğlu akademisyen olarak çalışmaktadır. Costello ile aynı üniversitede felsefe profesörü olan gelini Norma'nın arası pek iyi değildir. İkisnin arasındaki gerilim ilk akşam Norma'nın evinde yenen akşam yemeğinden itibaren ortaya çıkar. Norma, Elizabeth Costello'nun vejetaryenliğinin çocuklarının beslenmesine zarar verdiğini düşündüğü için onları aynı sofraya oturtmaz çünkü o akşam tavuk yiyeceklerdir. Norma ile Costello arasındaki gerilim ve çatışma Costello'nun ertesi gün yapacağı konuşmanın da zeminini hazırlar. Bu konuşmalardan ilkinin başlığı "Filozoflar ve Hayvanlar" olacaktır. Batı felsefesinin hayvanlara karşı tutumunu sorunlu bulan Costello, ikinci konuşmasında ise, kendisinin de içinde bulunduğu grup olan "Şairler (Yazarlar) ve Hayvanlar" adlı konuşmasıyla Batı edebiyatının hayvanlara karşı tutumunda vaat edilen umut olup olmadığını tartışacaktır.

Hayvan varlığı ve hakları konusundaki önemli yeri John Maxwell Coetzee kurgularında hayvanları konu almasıyla tanınmaktadır. Coetzee'nin kurgusal yansıması olan Elizabeth Costello'nun verdiği "Filozoflar ve Hayvanlar" ve "Şairler ve Hayvanlar" adı altında iki konferansı ve onlara yönelik dört farklı düşünürün değerlendirmeleri, daha sonra *The Lives of Animals* adlı kitapta yayınlanmıştır. Coetzee romanları ve bu eseriyle Peter Singer, Cora Diamond, Stanley Cavell, John McDowell, Stephan Mulhall gibi birçok önemli filozofu

²⁰⁶ Heather Walton, "Staging John Coetzee/Elizabeth Costello", **Literature&Theology**, Cilt:22, Sayı:3, Eylül 2008, s. 283.

etkilemiştir.²⁰⁷ Elizabeth Costello, hayvanların nasıl tanımlanacağına ve insanların bir hayvanın ne olduğunu ve nasıl hissettiğini gerçekten anlayıp anlayamayacağına dair farklı görüşler dile getirir. Hayvanlar, genel olarak, türler ve/veya gruplar (örneğin, penguenler) ve tek tek hayvanlar (örneğin, bir evcil hayvan, bir hayvanat bahçesi hayvanı, bir çiftlik hayvanı) olarak insanlardan farklı büyük bir varlık kategorisi olarak ele alınmaktadır. Ancak Coetzee, hayvanlara yalnızca *insan olmayan* varlıkların genel bir kategorisi olarak değinmekle kalmaz, aynı zamanda belirli türleri, hayvan gruplarını ve tek tek hayvanları da *ayrı ayrı* ele alır.

Bu iki yapıtta, Avustralyalı romancı Elizabeth Costello aracılığıyla hayvanlar üzerinde yapılan zulüm hakkında farkındalık yaratmaktadır. Costello aracılığıyla Coetzee, insanların hayvan hakları konusunda duyarsızlaşması meselesini ele almıştır. Bu durumu Costello, her geçen gün yeni bir toplu kıyım gerçekleştirildiğini, ancak bunun bizde ahlaki bir sıkıntı ve rahatsızlık yaratmadığını²⁰⁸ dile getirmiştir. Bu, insanın kendisine benzemeyene karşı takındığı duyarsızlığın en temel göstergesidir. Coetzee, hayvanların şu an nerede yaşadığını ve acı çektiğini bize göstererek, bize “dünyevi kafes” dediği yerde, hepimizin nerede yaşadığını ve acı çektiğini işaret etmektedir. Bununla birlikte, yazar hayvanlar ve insanlar arasındaki bağlantılar hakkında güçlü bir ekolojik mesaj iletmektedir. Hayvana karşı işlenen zulüm ve şiddet modern hayatta gittikçe görünmez hale getirilmektedir. Elizabeth Costello’nun şehrin ortasına bir gösteri alanı olarak “camdan bir mezbaha” inşa etme fikri, insanlara hayvan ve insan acılarının hâlâ mevcut olduğunu hatırlatmak için aslında kötü bir fikir olmayabilir.²⁰⁹

Costello’ya göre, bu tür camdan bir mezbaha aslında hayatımızın her yerinde bulunmaktadır. Soframıza getirilen öldürülmüş hayvanların bedenleri, deri ya da kürkten yapılan eşyalar, kullandığımız neredeyse her türlü malzemenin ardındaki deneylerde sakat kalan, can veren, yokmuş gibi davranılan hayvanlar o mezbahanın parçalarıdır. Oysa pek çok insan hayatını tüm bu gerçeklere sırtını dönerek geçirir. Costello’nun en büyük isyanı bu gerçekleri görmemekte ısrar eden insanoğluna karşıdır.

²⁰⁷ Barış Mutlu, “John M. Coetzee’nin Gözüyle Filozoflar ve Hayvanlar”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2018, s. 725.

²⁰⁸ J.M. Coetzee, **Romancının Romanı**, çev. E. Efe Çakmak, Can Yayınları, İstanbul, 2009, s. 93.

²⁰⁹ Lucilla Spini, “J.M. Coetzee and Elizabeth Costello: Landscapes and Animals”, **Humanities**, Cilt:9, Sayı:3, 2020, s. 74.

Bunun nedeni, insanın kendisini bizzat “hayvan olmayan” olarak tanımlamasından geçer aslında. İnsanlaşma, uygarlaşma mücadelesi bizatihi hayvanlığı geride bırakma üzerinde inşa edilmiştir. Batı normlarında yaygın olan düşünceye göre, insanın akla ve düşünme yeteneğine sahip olmasının ona ayrıcalıklı bir varlık niteliği kazandırdığını öne süren filozoflar, akıllı olmayan hayvanlara kötü ve kıyıcı davranmayı ve onları öldürmeyi meşrulaştırmaktadırlar. Özlem Ögüt Yazıcıoğlu’na göre:

İnsanlık hayvanlığını hep geride bırakma eğiliminde oldu. Oysa geride bırakmaya ve dışarı atmaya çalıştığımız hayvanlığımızı hiçbir zaman geride bırakamıyoruz, bir hayvanla karşılaştığımızda ya da kendimizi gördüğümüz ama hoşlanmadığımız bir huyumuzu fark ettiğimizde içimizdeki ‘öteki’ kendini hatırlatıyor ki içeri ve dışarı da zaten kesin çizgilerle ayrılan şeyler değil.²¹⁰

Yazıcıoğlu, bu sözleriyle insanın en derinde hayvanla olan bağlarını hiçbir zaman tam olarak kesemeyeceğinin altını çizer. Bu nedenle de insan ve hayvan arasındaki ilişkiyi dair farklı biçimlerde düşünme yolları bulunduğunu belirtmektedir. Akıl sahibi olmak ya da olmamak gibi farklılıkları değil, ortaklıkları öne çıkaran bir bakışla insan ve hayvanların ortak noktaları olan acı çekme kapasitesine vurgu yapmak karşımıza çok daha farklı bir ilişki serecektir. Kaldı ki, Costello, hayvanların düşünme yeteneğinden tamamıyla yoksun olmadıklarını, yoksun olsalar bile bunun onlara kötü davranmayı, onları kötüye kullanmayı ve onları öldürmeyi haklı çıkarmayacağını belirtmektedir. Ayrıca, hayvanların çektiği acıyı anlayabilmemiz için (s)empati yeteneğimizi ortaya çıkarmanın gerekliliğini vurgulamaktadır.

3.1.2. Costello’nun Hayvan Haklarını Savunması: Çiftlik ve Deney

Hayvanları

Costello, hayvan katliamını zalimliğin en derin göstergesi olarak bulduğu için hayvanların haklarını savunan ve bunun için kendini adanmış bir vejetaryendir. Tavşanlara, farelere, kümes hayvanlarına, çiftlik hayvanlarına daha doğrusu bütün hayvanlara yapılan zulmü görür ve insanlara gerçeği göstermeye çalışır.

²¹⁰ Özlem Ögüt Yazıcıoğlu, “Yaralanabilme Yetimizi Yeniden Kazanmalıyız”, 11.02.2020, <https://haberler.boun.edu.tr/tr/haber/yaralanabilme-yetimizi-yeniden-kazanmalıyiz>, (07.05.2020).

Artık akademik hayatının sonlarında olan Costello'nun neden hayvan haklarına ilgi duyduğu oğlu tarafından merak edilir. John'a göre Elizabeth Costello yaşındaki bir kadının hayvan sevgisini ifade etmesinin yolu dünyanın farklı üniversitelerinde konferanslar vermekle değil, belki evini ve kalbini bir kediye  makla gerçekleşmelidir.²¹¹ Costello'nun hayvanlar konusundaki radikal sayılabilecek tavrı sadece John'un evlilik dinamiklerini sarsmaz; Costello aslında verdiği konferanslarla Batı düşüncesini de rahatsız edecek fikirler ileri sürer. Costello'nun hayvan hakları avukatlığını yapmasının kendi oğlu tarafından bile sınırları  mak olarak görülmesinin arkasında Batı düşüncesinin kadınlara karşı tavrı da yatmaktadır. Batı eğitim kurumları kapılarını kadınlara her ne kadar  mışlarsa da onların kendilerini akılla tanımlayan bu kurumlardaki yerleri pek de sağlam değildir. Özellikle yaşlanmaya başlayan, yani artık kaybedecek çok şeyler olmadığı için korkuları da kalmayan Costello gibi kadınlar bu kurumlarda çok saygı görmez. Onların tonton babaanneler gibi davranmaları daha uygundur.

Oysa Costello'ya göre, hayvanlarla ilgili talepleri yeterince sivri olmadığı gibi, kendisi hiç de radikal bir yerde durmamaktadır. Bazı anlarda kendini hayvan hakları ve vejetaryenlik pratiği konusunda ılımlı ve aklı başında – mantıklı biri olarak tanıtılmaktadır. Costello'nun ilk sunumunu takip eden resmî akşam yemeğinde  niversite başkanı Garrard, Costello'ya bir yaşam biçimi olarak bakıldığında (vejetaryenliği kastederek) buna sonsuz saygı duyduğunu söyler. Costello'nun yanıtı ise “Deri ayakkabılar giyiyorum. Deri  antam var. Sizin yerinizde olsam bu saygı meselesini pek abartmazdım”²¹² şeklinde olur. Costello, deri ürünler kullanmaya devam etmekte ve günahkâr olduğunu kabul etmekte, kendisinin de bu günahın ortaklarından olduğunun farkındadır. Aslında, birçok insan bu durumun kötü bir şey olduğunun farkında değildir fakat Costello, farkındalığa sahip bir bireydir ve burada kendisini eleştirmektedir.

Her ne kadar eksikleri olsa da Costello bu farkındalığıyla Batı düşüncesinin temellerini oluşturan filozoflardan ayrılır. Onlara göre insanın bir hayvan bedeninde yaşamanın nasıl bir şey olduğunu tahayyül etmesi olanaksızdır. Onların aksine

²¹¹ Coetzee, s. 103.

²¹² Coetzee, s. 109.

Costello, bir bedende yaşayan varlıklar olarak insanların, “yaşamla dolu”²¹³ diğer bedenlerde yaşayanların duyabilecekleri acıyı hayal edebileceklerini savunmaktadır. Bu empati, okuyucuların iyi kurgulanmış bir romandaki kurgusal karakterler için hissettikleri “sempatik hayal gücü” gibidir. Bununla ilgili düşüncelerini açıklarken kendisini, “Yaşamla dolu olmak bir beden-ruh olarak yaşamak demektir. Tam varlığın tek ismi *coşkudur*”²¹⁴ diye ifade eder. Costello, insanlara hayvanlar hakkında empati kurmaları gerektiğini, ancak bu sayede hayvanların içinde bulundukları durumu anlayabileceklerini anlatmaya çalışır. Elizabeth, dinleyicilerinden bedenliliğin kırılğanlığını ve mucizesini düşünmelerini isterken bunun içsel ve ahlakî bir yolculuğun eşlik ettiği, empati yoluyla kendinden geçercesine coşkulu dışa doğru bir hareketi tetikleyebilmesi umut eder. Bu nedenle, vejetaryenliğinin amacı tedavi edicidir. İnsanların kendi hayvanlıklarını düşünerek insanlıklarını yeniden keşfetmelerine yardımcı olmaktır. 19. ve 20. yüzyıllar boyunca ölmekte olan ahlakî duyguları yeniden canlandırmak hayvanları hayvanat bahçelerine hapsedmeyi, mezbahalarda öldürmeyi, vücutlarını metalaştırmayı reddederek, mümkün olabilir.²¹⁵ Costello, dinleyicilerinin hayvanlara karşı tutumlarını yeniden düşünmelerini sağlamaya çalışmaktadır. Coetzee’nin romanı sadece Costello’nun görüşlerini aktaran bir metin olmakla kalmaz, aynı zamanda onun bir kişi, yazar, inanan, düşünür ve acı çeken biri olarak tasviridir. Coetzee, Costello’nun tutumlarını benimsemeye davet eden bir anlatı vermiştir. Costello’nun karşı karşıya kaldığı eleştirilere verdiği yanıtlar, Coetzee’nin düşüncelerinin dışavurumları olarak algılanabilir.

Costello, hayvanlara karşı insancıl bir muamelenin – hatta onlara saygı duymanın – sempatik bir hayal gücünden kaynaklandığını görmektedir. Filozof Thomas Nagel’in, bir yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu hayal etsek de, bir yarasanın insan olmanın ne olduğunu asla bilemeyeceği gibi, asla gerçekten bir yarasa “olamayacağımız” iddiasına meydan okumaktadır. Nagel’a göre, bir yarasanın aklından biz yoksunuz, o da bizimkinden. Buna karşılık, Costello, ikimizin de ruhları olduğunu, “varlığımız” olduğunu ve “kendimizi bir başkasının varlığı olarak

²¹³ “Full of being” ifadesini romanın E. Efe Çakmak tarafından yapılmış olan Türkçe çevirisinden farklı olarak “yaşam dolu” ifadesiyle çevirmeyi tercih ettim.

²¹⁴ Costello, s. 81. 213. nota bakınız.

²¹⁵ William Danaher, “Embodiment and Sacrifice in J. M. Coetzee’s *Elizabeth Costello*, *ATR*, Cilt:97, Sayı:3, 2021, s. 473.

düşünebileceğimizi” söylemektedir.²¹⁶ Aslında sempatik hayal gücümüzün sınırı yoktur. Üstelik yarasalar ve insanlar benliklerinin önemli bir bölümünü paylaşmaktadırlar.

Sempatik hayal gücümüz “kişilik” kavramını türümüzün ötesine taşımamıza ve bu genişletilmiş anlayışı, hayvanların haklarını genişletmek veya onlara insancıl muamele talep etmek için kullanmamıza izin verir. Bu düşünce, *The Lives of Animals* kitabında Costello’nun konferansları hakkında yazan dört filozoftan biri olan hayvan davranış bilimcisi (etolog) Barbara Smuts’un hayvanları insan olarak anlama çağrısının temeli olarak görünmektedir. Smuts, kişi teriminin diğer hayvanlara atıfta bulunmak için kullanılmasını savunurken, bunu “birbirleriyle, insanlarla veya her ikisiyle kişisel ilişkilere katılma kapasitesine sahip herhangi bir hayvan, insan veya insan olmayan” olarak tanımlar. Smuts’a göre, hem insanlar hem hayvanlar sosyal etkileşimler sergilerler. Ayrıca, kanıtlar, primatların ve diğer memelilerin (ve bazı kuşların) fiziksel ve sosyal çevrelerinin karmaşık bilişsel haritalama (mapping) yeteneğine sahip olduğunu göstermektedir. Çevrelerinde “neyin” “nerede” olduğunu ve sosyal gruplarında kimin (bireysel olarak) olup olmadığını bilirler. Kendi türlerindeki (ve bazen başka türlerdeki) tanıdık bireyleri tanıyabilirler ve bu bireylerle değişken sosyal ilişkiler sergileyebilirler.²¹⁷

Gerek insanlar gerekse hayvanlar arasında da var olan kişiler arası bir ilişkiyi paylaşabilen organizmalar birbirine zarar verdiklerinde, bu “zulüm” olarak anlaşılmalıdır. Costello, insanların yararlanabilmesi için üretilen hayvansal çıktılara değinirken aslında hayvanlara çok fazla zulmedildiğinin altını çizer. İnsanların beslenebilmesi için ete ihtiyacının olmadığını hayvan haklarıyla ilgili sözlerinden ve vejetaryenliği tercih etmesinden anlayabiliriz. Zulüm/zalimlik, kurbağa ve sinek veya aslan ve zebra arasındaki genelleştirilmiş yırtıcı-av ilişkisinde olduğu gibi, harekete veya açlığa verilen genel tepkilerden farklı olarak görülmelidir. Avcılıktan farklı olarak, Costello, örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nde her gün yenen yiyeceklerin çoğunun zulüm ürünü olduğuna inanır; aslında *The Jungle* (1906) yazarı Upton Sinclair’dan Eric Schlosser’e (2001) kadar yazarların gündeme getirmeye çalıştığı

²¹⁶ Coetzee, ss. 96-97.

²¹⁷ Agustín Fuentes, “The Humanity of Animals and The Animality of Humans: A View from Biological Anthropology Inspired by J. M. Coetzee’s *Elizabeth Costello*”, **American Anthropologist**, Cilt:108, Sayı: 1, 2008, s. 125.

gerçek, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki et paketlenme ve işleme tesislerinde hem insanlara hem de hayvanlara yapılan zulümdür.²¹⁸

Costello, ahlaki vejetaryenliğin; insanın doğayla bağlantı kurmasının ve kendi ruhunu kurtarma arzusunu gerçekleştirmesinin bir yolu olduğunu savunmaktadır. Norma, Costello'nun görüşlerini, onun vejetaryenler ve et yiyiciler arasında elitist bir fark yarattığını öne sürerek eleştirir. Gelini, Costello'nun vejetaryenlik hakkındaki görüşlerini Hinduizm'e benzer bir kast sistemine benzer görmektedir. "Bir vejetaryen olarak uyduğunuz et yeme yasağı, yalnızca, perhiz kısıtlamalarının en uç örneklerinden biridir, bu tür kısıtlamalarsa, elit bir grubun kendini tanımlaması için en kestirme yoldur"²¹⁹ diyerek kendini savunmaya çalışmaktadır. Tam bu anda Costello, Norma'ya Gandhi'nin özyaşamöyküsünden bahsederek Gandhi'nin vejetaryenliğinin bir güç kullanımı olarak anlaşılamayacağını anlatmaktadır. Costello da kendi vejetaryenliğini hiçbir zaman güç elde etmek için kullanmamış, aksine, onun vejetaryenliği kendini sorgulama yoluyla kurtuluşa ulaşmak için bir araçtır.²²⁰ Farkındalık yoluyla gerçekleşen bu kurtuluş, "eleştirel kendini sorgulama yoluyla insan kurtuluşu" olarak açıklanabilir.²²¹ Kişinin kendi ruhunu kurtarmasına yapılan atıf çok önemlidir ve eleştirel sorgulama yoluyla insanın kurtuluşuna dair bir fikir önerir. Costello'nun vejetaryenliğinin ahlaki inançtan değil, "ruhunu kurtarma arzusu"ndan geldiğine dair bir yankı bulunmaktadır.

Costello, çevreciliği ve doğayı bir bütün olarak korumaya çalışır, tüm sınırların insanlar tarafından belirlendiğini akılda tutarak insan merkezli bir temel ve insanların, insan olmayan varlıklar üzerinde güce sahip olma fikrini de temelden reddeder. Northover'ın belirttiği gibi, "Costello, çevrecilik veya hayvan hakları konularını ayrı tutma konusunda çok dikkatlidir."²²² Bu nedenle Costello'yu çevreci değil, hayvan hakları temelli bir (animalistic) bakış açısına sahip bir insan olarak nitelendirebiliriz.

²¹⁸ Fuentes, s. 126.

²¹⁹ Coetzee, s. 108.

²²⁰ Oriol Jimenez Batalla, "Accepted Crimes: An Analysis On The Notion and Representation of the Non-Human Animal and its Rights in J.M. Coetzee, *The Lives of Animals* through the character of Elizabeth Costello", UniversitatAutonoma de Barcelona, Haziran 2018, s. 25.

²²¹ Batalla, s. 21.

²²² Richard Alan Northover, "Positioning Elizabeth Costello in the animal rights debate: J.M. Coetzee's (non-)use of the philosophers and poets in *The Lives of Animals* "J. M. Coetzee and Animal Rights: Elizabeth Costello's Challenge to Philosophy. Pretoria: University of Pretoria, 2009, s. 20.

Costello insanın diğerlerinden daha üstün bir varlık olduğu fikrini reddederek çevreciliğin içindeki insan merkeziliği sorgular:

*Biz, ekoloji yöneticileri (...) biz müdürler “büyük dansı” anlıyoruz, öyleyse dansın düzeninin bozulmaması, tutarlı kalması için, en çok ne kadar alabalık avlanabileceği ve en çok ne kadar jaguarın kafese konabileceği hesap edilebilir, bu yönde kararlar verebiliriz. Yaşamı ve ölümü üzerinde hak etmediğimiz tek organizmaysa insan. Neden? Çünkü insan farklı. Diğer dansçılar bunu yapamazken, insan dansı anlayabiliyor. İnsan akıl sahibi bir varlık.*²²³

Costello, “büyük dans” kavramı ile ekolojiden bahsetmektedir. Çevreciliğe ve doğayı bir bütün olarak korumaya çalışan bir düşünce akımı gibi görünse de, tüm sınırların insanlar tarafından diğerlerine göre belirlendiğinin farkında olarak insan merkezli bir temele sahip olduğu fikrini desteklemek istememektedir. Çünkü insanlar, diğer insan olmayan varlıklar üzerinde güce sahip görünmektedir.

Peter Singer gibi Costello da çevreciliği hayvanların ahlaki haklarını belirlemek için çok önemli bir olgu olarak görmez. Singer, hayvan haklarını ciddi bir şekilde savunan bir filozoftur. Amerika Birleşik Devletleri’nde hayvan haklarının en tanınmış öncülerinden olan Singer, insanlar ve hayvanlar arasında radikal bir eşitliği (radical egalitarianism) savunmaktadır. Singer, Thomas Jefferson’ın ABD anayasasında belirttiği; varlığın çıkarlarının, bu çıkarlar ne olursa olsun, gözetilmesi olarak ifade edilen eşitlik ilkesinin insan olsun olmasın tüm organizmalar için geçerli olması gerektiğini savunmaktadır. Bir başka savunucu ise yazar/düşünür Donna J. Haraway’dır. Köpek-insan ilişkilerini ve köpekler hakkındaki Batılı bakış açılarını incelerken, bu ilişkilerin kültürel, tarihsel ve biyolojik manipülasyonun ürünleri olduğunu ve türler arasında “önemli/anlamli ötekiliğin” kültürel bağlamının bu süreçlerde üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu örnekler, hayvanlara ilişkin algılarımızın, kültürel bağlamlarımız ve biyolojik geçmişimizle ayrılmaz bir şekilde iç içe olduğu iddiasını desteklemektedir. Bu yaklaşımlar da, Costello gibi, Singer ve diğer filozoflarca dile getirilmektedir.²²⁴

Yukarıda belirtilenlerden de anlaşılacağı gibi hayvanlar ve insanlar arasında sıkı bir ilişki vardır. Tarihsel ve kültürel koşullardan dolayı, gerçekte hayvanlarla eşit olduklarının farkında olmayan insanlar, hayvanları ikincil varlıklar

²²³ Coetzee, s. 121.

²²⁴ Fuentes, s. 129.

olarak görür. Costello, konuşmalarında dinleyicilerine bu farkındalığı kazandırmaya çalışır.

Hayvanları kendilerine eşit varlıklar olmayan modern insan toplumlarının başka bir özelliği ise zulmü normalleştirmiş olmalarıdır. Modern dünyanın süregelen konforu ve bolluğu sömürülen, zulmedilen, tüketmek üzere ya da bilimsel gelişmeler için öldürülen hayvanların üzerinde inşa edilmiştir. İçinde bulunduğumuz bu vahşet, kendisini modern dünyanın tam merkezine yerleştirmiş olmasına rağmen bir bilinmezlik zırhının arkasında sürdürülmektedir. Costello’nun bir akademisyen toplantısında dehşet verici bir olayla karşılaşmadığını, ilaç üretimi yapan laboratuvarları, üretim çiftliklerini, mezbahaları görmediğini fakat yine de burada olduklarını bildiğini, sadece kendilerini göstermemeyi tercih ettiklerini²²⁵ söyler. Costello, bu varlığı kabul edilmeyen ancak her yerde var olan şiddeti kınarken, biz modern insanların kendimizi ve diğer canlı varlıklarla ilişkilerimizi nasıl anladığıyla ilgili derin bir sorgulamayı dile getirmektedir. Coetzee’nin hayal gücü, insanların insan olmayan dünya ile kurduğu ilişkileri ayırt etmeye ve insanlığı bu ilişkiler açısından anlamaya ve değerlendirmeye çalışır. Costello, hayvanlara insanlar tarafından yapılan acımasız muamelenin farkındadır ve herkesi bu farkındalığa davet eder.

Hayvansal gıdaların üretim süreci hepimizi ilgilendiren ve hepimizin sorumlu olduğu konuların başında gelmektedir. Geçmişteki üretim faaliyetlerinden oldukça farklı bir şekilde 21. yüzyılda her şey, hiç olmadığı kadar hızlı ve ucuz üretilmektedir ki bunun sonucu tüketim çılgınlığına neden olmuştur. Kapitalist üretimde maliyeti en aza indirmek ve en fazla ürünü üretmek yani olabildiğince fazla kâr etmek amacıyla “etik” kavramı yerle bir edilir ve bu sistemi tükettiğimiz sürece soru sormamızı gerektirmez çünkü çoğu insan sınaî besiciliğin hayvanların maruz kaldığı vahşeti görmez ve görmek de istemez. Sınaî besicilik ise, hayvanları kendi dışkılarından kaçamayacakları alanlarının olmadığı, güneş görmeyen, seslerden ve kan kokularından öleceklerini anladıkları yerlerde; hayvanları parçalama, vücuda delikler açıp kanı boşaltma, suda boğulma ve birçok vahşi yolla öldürülmesi, “canlı” hayvanları bir çöp konteynırına atıp uzaklaşmanın yasal olmasıdır. Bu konu insan ikiye yüzölçümünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır çünkü insanlara bir hayvana

²²⁵ Coetzee, s. 83.

işkence etmenin iyi mi veya kötü mü olduğu sorulduğunda herkes bu konu hakkında aynı şekilde düşünür: bu, hiçbir şekilde yapılmaması gereken bir şeydir. Aynı insanlar işkence ile üretilen hayvan ürünlerini tüketmekten çekinmezler, nasıl üretildiği hakkında soru sormazlar veya birisi bu konuyu açtığında konuşmak istemezler çünkü kendi yaptıkları şeyi doğru olarak adlandırmak isterler. Peki, insanlar bunu neden yapar? Bu soruya çok basit bir cevap verilebilir: Sadece yapabilecek güçleri olduğundan, yapabildiklerinden. Bu noktada Costello, hayvan endüstrisinin ne kadar kötü olduğunu tarif ederken bu sözleri kullanır: "...kendi kendini yeniden üreten, bıkıp usanmaksızın, sırf öldürmek amacıyla dünyaya tavşanlar, fareler, tavuklar, çiftlik hayvanları getiren sonsuz bir girişim tarafından kuşatılmış durumdayız."²²⁶ Costello, hayvan endüstrisinin bir soykırım olduğunu söylemekte ve herkesi hayvanlar hakkında ahlakî tutum almaya ve hayvan endüstrisinin farkında olmaya davet etmektedir. Ancak insanlar, kendilerini hayvanlardan hep bir adım önde görmeye devam ettiği sürece, hayvanlara yapılan eziyeti fark etmezler ve hayvan tüketimine devam ederler. Costello ve onun gibi diğer hayvan hakları savunucuları hayvanlar adına fark yaratmak için çalışırlarsa insanlar bir an düşünüp aslında eşit olduğumuzu, hayvanları neden kullanmamamız gerektiğini anlayacaklardır diye umut edebiliriz.

Hayvanlar ve insanların eşit olduğu gerçeği bu iki tür arasındaki ilişkinin ne kadar güçlü olduğuyla da ilgilidir. Böylelikle; hayvanlar ve insanların birbiriyle ilişkilerinin güçlü olduğunu ortaya çıkarmak için yapılan bazı araştırmalar yapılmıştır. Örneğin; *The Lives of Animals* (1999)'ın yazarlarından primatolog Barbara Smuts, insanlar ve çalıştığı babunlar arasındaki fizyolojik ve biyo-yapısal farklılıklara odaklanmak yerine, birlikte paylaştıkları bir kişilikleri olduğunu aktarmaktadır. Smuts, hayvanların, karşılıklı bir empatiye dayalı ortak bir insanlığın (veya en azından şahıs olarak tanımlanmalarının) içine dâhil edilmeleri gerektiğini savunmaktadır.²²⁷ Bu bakış açısı, Donna J. Haraway'ın önemli yapıtı *The Companion Species Manifesto*'sunu hatırlatmaktadır. Haraway, bir geçmişi paylaşan iki türün ilişkisini (köpekler ve insanlar) açıklarken aslında ilişkilerin biyolojik ve kültürel yönlerinin bütünleştiği biyokültürel bir bağlam sunmaktadır. Benzer biçimde, primatolog Roger Foutsise şempanze haklarını savunurken, şempanzenin insanlarla evrimsel ilişkisini

²²⁶ Coetzee, s. 83.

²²⁷ Fuentes, s. 124.

vurgulamaktadır. Her durumda, bu kişiler, insanlar ve diğer organizmalar arasında paylaşılan bir biyoloji olduğunu kabul etmektedirler ve insan olmayanlar için bir “kişi”liği savunmak için empatiye, kişisel “yakınlık” (“closeness”) hissine ve evrimsel birliğe güvenmektedirler.²²⁸

Sonuç olarak; insanlık hayvanlara zulmetmeyip, onların yaşadıkları ile ilgili empati kurmaya yöneldikleri zaman aslında onlardan bir farkı olmadığını, onlarla eşit olduğunu görecektir. Bu nedenle hayvan hakları konusunda Costello ve diğer savunucuların konuşmaları takdire şayandır ve bu insanlara saygı duyulması gerekmektedir.

İnsan, bir zamanlar üyesi olduğu “hayvanlar alemi”ni kendi oluşturduğu “şehir yaşamı”na ya da “hayvanat bahçeleri”ne hapsedmiştir. Bunun yanında, hayvan değil, insan olduğunu kendine ve yarattığı “uygarlığa”; onların etini, sütünü, yumurtasını ve balını hızla tüketip “av sporları” ile katlederken göstermiştir. İnsandan güçsüz olan bu hayvanlar, fabrika benzeri mekânlara kapatılıp ısı ve ışık altında sürekli yavrulatarak, fiziksel işkence görmekte ve sadece sınırlı sayıda yavru verebilen bu hayvanlar zorla hamile bırakılarak kuluçka makinelerine dönüştürülmektedir.²²⁹

Başlangıcı nerede olursa olsun, Costello, insanların hayvanlara yaptıklarına dair acı veren gerçeklerden rahatsızdır ve derslerinde hayvanların dünyanın her yerindeki üretim çiftliklerinde, kesimhanelerde ve laboratuvarlarda türlü korkular ve ölümlerle yüzleştiklerini şu şekilde ifade etmektedir:

*Şu anda dünyanın dört bir yanındaki üretim tesislerinde (onlara üretim çiftlikleri demeye dilim varmıyor), mezbahalarda, laboratuvarlarda, trolcü teknelerinde hayvanlara neler yapıldığının hem bu dehşet verici olayları gözlerinizin önünde canlandırmaya hem de evlerinize vardığınızda bunları aklınızda tutmanızı sağlamaya yetecek düzeyde bir retorik güce sahip olduğumu teslim ettiğinizi varsayıyorum.*²³⁰

Costello, çok sıkı bir asker kampına benzetilen üretim çiftliklerine, mezbahalara ve laboratuvarlara kendi gitmemesine rağmen bizlere hikâyeyi çok açık bir şekilde aktarır. Kendi gözüyle orada yaşananları görmez fakat bize durumun

²²⁸ Fuentes, s. 124.

²²⁹ Arda Arıkan, “Edebi Metin Çözümlemesi ve Ekoeleştiri”, **Mediterranean Journal of Humanities**, Cilt:1, Sayı:1, 2011, s. 44.

²³⁰ Coetzee, s. 80.

ciddiyetini açıklamaya çalışır. Bir sofraya oturduğunda karşısındaki kişi hayvan cesedi tüketir, üstelik 1-2 tane de değil, çok daha fazlasını.

Costello hatta üretim birimlerindeki ve mezbahalardaki hayvanların yaşadığı korku ve ölüm deneyimlerini Hitler Almanya'sında kamplarda esir edilen ve sonrasında yakılıp öldürülen Yahudiler'in deneyimlerine benzetmektedir. Bu konuya dair düşüncelerini ise “Kamplarla ilgili tanıklıklar, hayvan pazarlarının ya da mezbahaların dilini öyle açık bir şekilde yansıtıyor ki, yapmak üzere olduğum karşılaştırma için bir zemin hazırlamam pek de şart değil.”²³¹ Bu sözlerden anlaşıldığı kadarıyla Costello'nun, Nazi kasapları tarafından öldürülen insanlarla ve hayvanların boğazlanıp öldürülmesi arasında çok yakın bir ilişki kurduğu söylenebilir.

Naziler tarafından sürgüne gönderilen ancak savaştan sonra Frankfurt Üniversitesi'nde profesörlük yapmak üzere Almanya'ya dönen bir Alman Yahudisi olan filozof Theodor Adorno (1903-1969) şöyle yazmıştır: “Auschwitz, birinin bir mezbahaya baktığı ve şöyle düşündüğü yerde başlar: onlar sadece hayvandır.” Profesör Adorno, bu konuda haklıdır ve Auschwitz' giden yol mezbahadan başlar.²³² *Eternal Treblinka*'yı “Nazi” tarzına odaklanan ilk büyük yazar olan Isaac Bashevis Singer'a adan Patterson kısırlaştırma ve buzağların annelerinin erken süttten kesilmesi gibi acımasız süreçleri anlatır. Daha sonra ise hayvanların sömürülmesi ile Holocaust kurbanları arasındaki ilişkiyi ifşa eder. Hayvan sömürüsü bir kez sanayileştikten ve doğal düzenin bir parçası olarak kabul edildikten sonra, diğer insanlara benzer muamele yöntemlerine kapı açmış ve böylece insan köleliği ve Holocaust gibi vahşetlerin önünü açmıştır.²³³ Bu nedenle hayvan sömürüsü ile Holocaust arasında inkâr edilemez bir paralellik kurulabilir.

Costello'ya en büyük itiraz hayvanlarla Yahudi soykırımı arasında kurduğu paralellikten dolayı gelir. İnsan, hayvanı onunla aynı yerde görmeyi istememektedir. Oysa hayvana başlangıçtan itibaren öteki gözü ile bakılmasaydı, Yahudi soykırımı da gerçekleşmezdi. Ancak, bu soykırım ve hayvana yapılan arasındaki ilişki insan tarafından göz ardı edilmiştir. Daha önce de değinildiği gibi, Özlem Ögüt Yazıcıoğlu, insanın hayvandan görüldüğü kadar ayrı olmadığını, insanın hayvanla kopamayacak

²³¹ Coetzee, s. 82.

²³² Charles Patterson, **Eternal Treblinka: Our Treatment of Animals and the Holocaust**, New York: Lantern Books, 2002, s. 62.

²³³ Patterson, s. 24.

bir bağı olduğunu dile getirmiştir. Oysa sıradan Batılı insan bu bağlantıyı sürekli bastırarak hayatına devam etmiş ve felsefesini ve politikasını da bu şekilde üretmiştir. Bu şekilde olmasaydı, Yahudi soykırımı ile hayvanlara yapılan zulüm arasındaki benzerliği çok rahat görürdü ve farkında olurdu.

Eternal Treblinka'nın yazarı Patterson, Yahudilerin aşağılanması konusunu gündeme getirir. Almanya'da aşağılanma gibi bir karalamanın, Naziler iktidara gelmeden çok önce başladığını ve ilk başta, Protestan Reformu'nun lideri Martin Luther'in (1483-1546), Yahudileri papalık "deccal"ın yozlaşmış öğretilerini reddettikleri için övdüğünü ancak kısa süre sonra Yahudilerin kendi Hristiyanlığına geçmek için o kadar hevesli olmadıkları anlaşılınca, onları "domuz" ve "deli köpek" olarak kınadığını aktarır.²³⁴ Burada dikkat edilmesi gereken konu ise, alt ırkların sömürülmesi ve boyun eğmelerine teşvik edilmesi için onların hayvan olarak aşağılanmasıdır. İnsanlara "hayvan" demek onları her zaman aşağılamaya, sömürmeye ve cinayete hazırlar.

Costello, *The Lives of Animals*'da tüm ezilen toplulukların ve nesli tükenmekte olan ekosistemlerin, sosyal hareketlerin ve çevresel krizlerin yanı sıra insanlar ve diğer hayvanların çektiği acıların ortaklığına değinir. Bu ortaklığın en açık örneklerden biri, fabrika çiftliklerini ve Yahudi soykırımını karşılaştıran benzetmesidir:

*Üçüncü Reich'la rekabet eden, hatta onu çok gerilerde bırakan, sürekli öldüren, dehşet saçan ve gizleyen bir girişim tarafından; kendi kendini yeniden üreten, bıkıp usanmaksızın, sırf öldürmek amacıyla dünyaya tavşanlar, fareler, tavuklar, çiftlik hayvanları getiren sonsuz bir girişim tarafından kuşatılmış durumdayız.*²³⁵

Bu ifade ile Costello, hayvanların manevî haklara sahip olması gereken ezilen bir topluluk olduğunun altını çizmektedir. Kendini veya bir topluluğun başka bir varlık veya topluluktan üstün olması fikri sadece insan olmayan hayvanları etkilemekle kalmaz; aynı zamanda paranın, ırkın, cinsiyetlerin, köken veya cinsel yönelimlerin neden hala büyük sorunlar olduğunu anlamak için önemli bir noktadır. Dolayısıyla, bu fikir feminizm, LGBTQ, ırkçılık, sömürgecilik ve yeni sömürgecilik gibi alanların araştırılmasına dâhil edilebilir.

²³⁴ Patterson, s. 55.

²³⁵ Coetzee, s. 83.

Patterson, bugün hayvan kesimi ile 1900'lerin başı arasındaki en büyük farkın mezbahaların daha hızlı hale gelmesi ve üretim hacminin artması olduğu gerçeğini aktarır: "Bugün bir mezbaha bir günde Sinclair'in zamanında bir yıl içinde öldürülen hayvanlardan daha fazla hayvan öldürüyor."²³⁶ Adil bir toplumda mezbahalara yer bırakılmamalı, aynı süt tesislerine, yumurta kümeslerine, hayvan deney laboratuvarlarına, yün ve ipek üretimine, dericiliğe, balıkçılığa, avcılığa, hayvan kullanımının olduğu sıklere, atlı faytonlara ve diğer hayvan kullanımlarının yer olmadığı gibi. Yani, adil bir toplumda hayvan kullanımının hiçbir türüne yer olmamalıdır.

Hayvan Yemek (Eating Animals) kitabının yazarı Jonathan Safran Foer, tipik fabrika çiftliğinin koşulları hakkında yazmak için yasadışı bir şekilde çiftliğe girer. Operasyonu sırasında, hayvanların yaşadığı acımasız koşullara tanık olur ve bu da endüstrinin neden gizlilik gerektirdiğini anlamasını sağlar. İnsanların mezbahada neler yaşandığını öğrendikçe daha az et yiyeceklerine"²³⁷ inanarak et yeme eyleminin giderek azaltılması, sonrasında ise vegan olmamız gerektiğini anlatmaya çalışır. "Acı veren bir yaşamın, acı veren bir ölümden beter olduğunu anladım"²³⁸ cümlesi ise hayvanların çiftliklerde, mezbahalarda, laboratuvarlarda çektiği acılara işaret etmektedir. Hayvanlar öldürülüp et haline getirildikten sonra işkence görmüş o et bizim bedenimizle bütünleşmektedir.

Costello, insan olmayan hayvanlara neden insanlardan daha aşağı muamele edildiğini anlayamaz. Ona göre esaret, hayvan deneyleri ve üretim tesisleri (fabrika çiftlikleri) insan merkezci bakış açısının bir ürünüdür. İnsanlar, insan olmayan hayvanların görünürdeki akıl eksiklerini bahane ederek hayvanların varlıklarını dikkate almadan onları yok etme hakkına sahip olduklarını düşünürler. Biz insanlar, her şeye sahip olma arzumuzdan dolayı hayvanlara da sahip olabilirmişiz gibi düşünürüz ve bunun sonucunu ise hayvanlar öder. Dolayısıyla hayvanlar insanlara hizmet etmiş olur. Foer, bir hayvandan gelen o bir parça et için, o hayvan ve onun gibi sadece bunlarla kurtulan birkaçı daha – en iyi olasılıkla yakılır, uzuvları kesilir ve insanın birkaç dakikalık keyfi için öldürülür. Alınan zevk bu zulmü haklı kılar mı?²³⁹

²³⁶ Patterson, s. 64.

²³⁷ Jonathan Safran Foer, **Hayvan Yemek**, çev. GaroKargıcı, Siren Yayınları, 2009, s. 249.

²³⁸ Foer, s. 104.

²³⁹ Foer, s. 236.

diye sorar. Foer, insanların et yediğinde et isteklerini tatmin etmenin hayvanların iyi yaşamasına, hatta yaşamasına izin vermekten daha önemli olduğunu ima ettiklerini iddia eder. Bu bilinçli veya bilinçsiz bir süreç olabilir, ancak Foer için sonuçları her zaman gerçektir. Costello için de sonuçları her zaman gerçektir. Costello da, kendi “hayal gücü” ile bizi gerçeklerle yüzleştirmektedir. Onun hayal gücü var olmayan bir şey değildir. Yazar bize önündekine bakmayı bilmeyi yani bu dünyanın gerçeklerini gösterir.

Daha önce de tartışıldığı gibi 19. yüzyılın başında İngiliz filozof Jeremy Bentham, varlıklar söz konusu olduğunda hazzın ve acının merkeze alınması gerektiğinin ve hayvanlara dair asıl sorunun da “Düşünebiliyorlar mı?” veya “Konuşabiliyorlar mı?” değil, “Acı çekebiliyorlar mı?” olduğunun altını çizmiştir. Bentham’ın bu önerisi, hayvan haklarına ilişkin meselenin yeniden ele alınmasını ve daha geniş bir tartışma alanı açmasını sağlamıştır. Hayvanların acı çektiği gerçeği birçok araştırma ile kanıtlanmıştır. Ancak, bir kişi bir hayvanın acı çekmesinin önemini inkâr ederse, acı çekme yeteneğinin kendi başına önemini inkâr eder, dolayısıyla acı çekmenin insanlar için önemini inkâr eder. Aslında, Foer de hayvanlara olan muamelemizi insanlara olan muamelemizle ilişkilendirir: önemli olanlar ve olmayanlar arasında ikiye ayırırız. Sonuç olarak, bir bireyin yaptığı her yiyecek seçimi hem insanları hem de insan olmayan hayvanları derinden etkileyen etik bir seçimdir. Costello da vejetaryen bir yaşamı kendine uygun görerek bizi hayvanların yaşamları açısından gerçeklerle yüzleştirmeye çalışırken bir yandan da kendi ruhunu kurtarmayı amaç edinmiştir.

3.1.3. *Elizabeth Costello*’da Kadın ve Vejetaryenlik/Veganlık

Toplumda kadınların vejetaryen/vegan olması erkek bireylere nazaran daha fazla görülen bir durumdur. Bunun nedeni ise erkeğin et tüketmesinin gerekli olduğu fikri ve et yemekle kahramanlık arasında bir bağ kurulmuş olmasıdır. Bu, aslında çok açık olarak ataerkil bir mittin başka bir şey değildir. Costello da vejetaryen kadın bir bireydir ve bu durumun sonucu olarak çok fazla eleştirilir.

Costello, kadın olmasından ziyade bir yazar olması sebebiyle edebiyat gibi dışıl kabul edilen bir alanın içinden konuşmaktadır. Aksine, felsefe eril bir alandır ve

Costello'nun gelini Norma ise eril bir alanın içinden konuşmaktadır. Burada altı çizilecek olan ise Norma da kadın bir bireydir fakat bütün kadınlar vejetaryen değildir. Ataerkil yapıyı kendi içlerinde sindirmiş ve bu yapının sözcülüğünü yapacak kadar kendilerini bu yapıya ait hissedenden kadınlar da bulunmaktadır. Ataerkil yapı, bize bir taraftan diğer kadınlarla olan ortaklıklarımızı unuttururken hayvanlarla ve insan dışı olanlarla olan ortaklığımızı da unutturmaktadır. Bu, baskın düşünce biçimiyle yapılmakta ve en iyi ifadesi felsefede karşımıza çıkmaktadır. Maalesef, kadınların düşüncelerine bu alanda yer verilmez, tam tersine kadın sürekli dışlanmaya maruz bırakılır. Norma'nın nasıl felsefe alanı içinde olduğu sorusunu yanıtlayacak olursak, Norma tamamıyla ataerkil bir düşünce yapısıyla hareket eder. Bir nevi ataerkil yapının sözcüsü konumundadır.

Hikâyenin başında ataerkil sistemin kadın temsilcisi olan Norma ile Costello arasında bir çatışma ortaya çıkar. Anlatı, Costello'nun oğlu John'un bakış açısından ilerler. John'un çocukları ayrı yemektedir çünkü Elizabeth sofrada et görmek istemez, öte yandan Norma "kayınvalidesinin ince duyarlılıklarına" uymak adına çocukların yemek alışkanlıklarını değiştirmek istemez.²⁴⁰ John, annesinin ilk sunumunu izleyen resmî akşam yemeğinde, vejetaryenliğinin diğerlerini rahatsız edebileceğinden, birisinin ona neden vejetaryen olduğunu sormasından, daha da çok annesinin bu soruya vereceği yanıttan korkar. Elizabeth'in bu soruya yanıtı fazlasıyla açıktır: "Bana neden et yemeyi reddettiğimi soruyorsunuz. Ben kendi adıma, ölü bir hayvanın cesedini ağzınıza alabilmenize, bu cesetten koparılan eti çiğnemeyi ve ölümcül yaralardan akan suları emmeyi tiksinti verici bulmamanıza şaşıyorum."²⁴¹ Costello, verdiği bu cevap ile et tüketiminin aslında ne kadar tiksinti verici bir davranış olduğunu göstermeye çalışır. Norma ise, kayınvalidesinin vejetaryenliğini belirsiz bir şekilde "samimiyetsiz manipülasyon"²⁴² olarak tanımlamaktadır: Norma, Costello'nun torunlarına zavallı küçük süt danalarıyla ve kötü adamların onlara neler yaptığıyla ilgili hikâyeler anlattığını ve bunun kötü bir oyun olduğunu, çocukların annelerine karşı böyle oyunlar oynamasını istemediğini²⁴³ söylemektedir. Aslında Costello geldiğinde çocukların ayrı

²⁴⁰ Costello, s. 76.

²⁴¹ Costello, s. 137.

²⁴² Kristofer Jon Reed, "Efficacious Uncertainty in Two Animal Texts: *The Lives of Animals* by J. M. Coetzee and "*The Animal That Therefore I Am (More To Follow)* By Jacques Derrida", University of South Carolina, 2016, s. 9.

²⁴³ Costello, s. 137.

odada yemek yemelerinin asıl nedeni Norma'nın onları babaannelerinin bu "kötü" hikâyelerinden korumak isteğidir. Norma'nın kendine göre "normal" yaşantısı Costello'nun yaşantısından bir hayli uzaktır çünkü o, et tüketiminin gayet normal olduğunu düşünen ve dolayısıyla hayvanların ne durumda olduğunu çok da farkında olmayan bir bireydir. Bu nedenle, çocuklarının babaannelerinin düşüncelerine katılmalarını istemez, onları kadından uzak tutmaya çalışır. Hatta, çocukları istemesine rağmen eve evcil bir hayvan (köpek) getirmeye bile yanaşmaz çünkü köpeğin cinsel ihtiyaçları nedeniyle birtakım sorunlar çıkaracağını düşünür. Bunun gibi örnekler Costello ve Norma'nın birbirine çok zıt karakterler olduklarını anlamamıza yardımcı olur.

Costello, hayvanların katledilmeleriyle dolu bir dünyada yaşamını sürdürürken, John ve Norma, üzüntü içindeki Costello'ya sempati ile yaklaşımdan oldukça uzaktır. John ve Norma'nın tek istediği "normal" görünmek, günlük ve "bürokratik" hayatlarında "takdir edilmek", "kabul görmek" ve onaylanmaktır. Örneğin; Norma, Costello'nun normal görmediği davranışlarının ve yaşamının çocuklarının yaşamına etki etmesini istemez. John'u düşündüren ise üniversitedeki insanların annesinden dolayı onun hakkında ne düşündükleridir. Bu nedenle John ve Norma, Costello'ya çoğu zaman "kırgınlık", "utanç" ve "hoşnutsuzluk" hissederler. Ayrıca, ikisi de her şeyin metalaştığı kapitalist ilişkilerde bir hayvanın kendileri gibi "yaşamamasının" ve "canlı olmasının" değerini unutmuş görünürken bunun utancını yaşamamanın aksine Costello'yu suçlarlar. Coetzee bizlere her şeyin metalaştığı bir yaşamda Costello gibi olmanın zorluğunu ve acısını hissettirmeye çalışır.²⁴⁴ Başkahramanımız, yaşlı, kadın cinsiyetine sahip, hayvanlar konusunu tartışan ve marjinalleştirilen bir kimliktir. Bu tarz insanlar, toplum tarafından kolaylıkla dışlanabilirler ve Coetzee'nin kurguladığı bu karakter, durumu çok iyi bir şekilde göstermektedir.

Eğer anne değil de baba karakteri akademik konferanslar verseydi, John ve Norma babalarına annelerine karşı çıktıkları gibi davranmazlar, hatta onu destekleyebilirlerdi. Fakat baba karakterinin de bir erkek olarak vejetaryen olacağı ve hayvan hakları hakkında konuşmalar yapacağı ne yazık ki toplumda beklenen bir

²⁴⁴ Barış Mutlu, "John M. Coetzee'nin Gözüyle Filozoflar ve Hayvanlar", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2018, s. 742.

durum değildir. Erkeğin egemenliğindeki (ataerkil yapı) kadınlar akademisi, bilim ve felsefe alanlarından dışlanmışlardır. Bu alanlar geçmişten beri, neredeyse günümüzde bile eril alanlar olarak görülmektedir ve bir kadının bu alanlar içinde konuşması çok zor olmaktadır. Costello karakteri, bir yazar olarak akademisi ve bilim alanlarının içindedir ve hikâye boyunca gördüğümüz üzere özellikle oğlu John tarafından bu alanlardan artık uzaklaşıp evinde oturması ve kedisiyle ilgilenmesi gerektiği söylenmektedir. Üstelik Costello yaşlı bir kadındır. Ataerkil yapıya göre kadının eril alanlarda hiçbir yeri yoktur ve eğer yaşlı bir kadın ise sadece evinde oturmaya mahkûmdur.

3.1.4. *Elizabeth Costello*'da Hayvanların Edebiyat ve Felsefedeki Yeri

Felsefenin eril, edebiyatın ise dişil bir alan olduğu dünyada kadınlar edebiyattan da dışlanmaya çalışılır. Şair erkek bir birey olsa da yaptığı iş hikâye anlatmak olduğu için bu da aslında dişil bir özelliğe sahiptir. Edebiyat, değeri düşen bir alan olarak görülmektedir çünkü nihayetinde dişil öğeler taşır. Costello, anlatısını “şairler” ve “filozoflar” olarak ayrı ayrı ele almaktadır. Filozoflar, Batı felsefesinin tamamen ataerkil normlarının inşa sürecinde başrol olarak yer alanlar iken şairler daha çok kadim gelenekleri sürdürürler. İnsan ve hayvanın ayırt edilmediği gelenekler de bulunmaktadır. Bunların içinde hayvanlar felsefeden direkt silinip atılırken edebiyatın birçok yerinde hayvan konusu ile karşılaşılır ve hayvanlar edebiyatta yer bulurlar. Edebiyat, hayvanla insanın arasındaki bağı unutamaz, unuttuğu anda anlatacak öykü bulamaz çünkü insanla hayvanın öyküsü en temel öyküdür.

Edebiyat alanında akademik olarak yerini korumaya çalışan Costello'nun oğlu ve özellikle Norma da dâhil olmak üzere Costello'nun ailesi, kadının vejetaryenliğini gerçekten dışlama ve sonunda güçle ilgili olarak görmektedirler. Ailesine göre, Costello'nun hayvan hakları konusundaki konumu ve vejetaryenlik pratiği, Costello'nun bunları halka sunumunda olduğundan daha keskin bir düzeydedir. Ailesinin kadının vejetaryenliği hakkındaki düşüncelerinin tersine Costello, veganların/vejetaryenlerin kesinlikle karşı çıktıkları “dışlayıcı hareketlere” ılımlı bir şekilde yaklaşmaktadır. Bu hareketlere çok fazla keskin bir dille yaklaşmamasının nedenini de vegan olmamasına, sadece vejetaryen olup hâlâ deri ürünler tüketmesine

yani aslında hepimizin hayvan sömürsünde payımızın olduğuna bağlayabiliriz. Yine de, Costello hayvan haklarına son derece duyarlı olarak toplumun farklılıklara ne kadar kapalı olduğunu ve zulmün varlığına işaret eden hiçbir davranışa hoşgörü ile bakmadığını göstermektedir.

“Dışlayıcı hareketler” olarak sözü edilen konu, Costello’nun üniversitede konuşması sırasında felsefe profesörü O’Hearne ile olan diyalogunda da yer almaktadır. Costello, “Genellikle ayrımcı tavırlardan kaçınmaya çalışırım. Et yiyen insanlarla, hayvanlar konusunda felsefe yapmaya yetecek gücü olmadığını dile getiren saygın bir felsefeci tanıyorum. Ben bu kadar ileri gideceğimi sanmıyorum”²⁴⁵ diyerek bize et yiyen insanların çoktan vegan/vejetaryenleri dışladığını, vegan/vejetaryenlerin de et yiyen insanları dışlarsa hiçbir ortak alanımızın kalmayacağını anlatmak istemektedir. Bu yüzden, Costello o kadar da ileri gitmez. Gerçekte Costello, uç noktada yaşayan bir karakter değildir; aksine, o kimseyi dışlamamaktadır. İnsanlık ölüm, zulüm ve acı verme üzerine kurulmuştur ancak sırf bu problemleri dile getirdiği için toplum en ufak bir eleştirisinde kadını dışlamaktadır. Maalesef, özellikle konu hayvan hakları olunca toplum her türlü değişime günümüzde bile kapalıdır.

Hayvan hakları hakkında değişime kapalı karakterlerden John, ataerkil bakış açısına sahip olan bir karakter olarak yansıtılırken, Norma ise adından da anlaşılacağı üzere “norm, beyaz insan formu”nda yaratılan Batılı bir felsefecidir. Bir açıdan, Derrida’nın eleştirdiği Batı felsefesinin vücut bulmuş halidir. Batı felsefesinin en önemli özelliğini, felsefeciler insanı, bir hayvan olmayarak tanımlamaktadırlar. Norma da bir felsefeci olarak bu düşüncededir ve bunu roman boyunca özellikle Costello’ya karşı sert bir şekilde yansıtmaktadır.

İnsan ve hayvan arasında çekilen en önemli sınırlardan biri akıldır. Fakat akıldan önce ruh gelmiştir ve dini açıdan bağışlanabilir ruhun varlığı önem taşımıştır. Aydınlanma Çağı’na geldiğimizde kilisenin ruh diye adlandırdığı ayırım, yerini akla bırakır. Costello, birçok filozofun akıl açısından insanların hayvanlara kıyasla daha değerli varlıklar olduklarını düşündüklerini dile getirmektedir. Filozoflar, insanın akla ve düşünme kabiliyetine sahip olmasının ona ayrıcalıklı bir varlık niteliği kazandırdığını öne sürmüş ve akıllı olmayan hayvanlara kötü ve kıyıcı davranmayı ve onları öldürmeyi meşrulaştırmışlardır. Örneğin; Aquinolu Aziz Tommaso’ya göre

²⁴⁵ Costello, s. 135.

sadece insan Tanrı'nın imgesinden yaratılmıştır ve Tanrı imgesinde yaratılmayan hayvanlara yönelik kaba davranmadıktan sonra onlara davranışımız çok da önemli değildir. Platon ve Descartes gibi filozoflar da Tanrı, evren ve akıl ilişkisi tarafından hareket etmişlerdir. Kant da çoğunlukla açıklamalarında hayvanlara yönelik olumlu düşüncelerden bahsetmemiştir. Costello, Kant'tan farklı düşünür: "Hem aklım hem de yetmiş yıllık hayat tecrübem bana aklın ne evrenin varlığı, ne de Tanrı'nın varlığı olduğunu söylüyor. Tam tersine, şüphe uyandıracak bir biçimde, akıl bana insan düşüncesinin varlığıymış gibi görünüyor; daha da kötüsü, bazen insan düşüncesindeki tek bir eğilimin varlığıymış gibi. Akıl *insan düşüncesinin belli bir biçiminin varlığıdır*"(vurgu eklendi).²⁴⁶ Bu düşüncesi ile Costello, akıl ile tanrısallık arasındaki bağı alt üst etmektedir. Aynı zamanda, aklıyla Tanrı'ya varamadığını, Tanrı düşüncesini, ona okuduklarının ve duyduklarının öğrettiğini ileri sürmektedir. Bir insanın Tanrı'nın bir yansıması olduğu, aklın insanın tanrısallığının bir göstergesi olduğu ve bu yüzden aklın sadece insana özgü bir şey olduğu gibi bir bağ kurulur. Oysa ne insanın daha akıllı olduğuna ne de ondaki aklın tanrısallık bir kaynaktan aktarıldığına ilişkin bir deneyim ve kanıt vardır, Costello'ya göre. Sorulacak soru Batı felsefesi ürünleri ile kuşatılmayan insanın sadece kendi aklıyla böyle bir Tanrı ve O'nun biricik yansımasıolan insan düşüncesine ulaşp ulaşamayacağıdır. Costello buna kesinlikle hayır demektedir.

20. yüzyıl ortalarından itibaren ise akıl, yerini dile bırakmıştır. Dil tartışmaları, akıl tartışmalarının diğer yüzü gibidir çünkü akıl, dilin yansıması olduğuna ve bütün düşünce sistemini dil ile ifade ediyor olduğumuza göre onun bir devamı fakat bazı değişiklikleri almış bir versiyonudur. Özellikle post-yapısalcılık, biz insanların asla dilsel çerçevelerimizin dışına çıkamayacağımız ve dilden kaçan hiçbir deneyimimiz olmadığı konusunda ısrar etmiştir. Bu bağlamda, hayvanlara dönüş, yalnızca post-yapısalcılığın dilsel tuzağından kaçma değil, aynı zamanda sınırlarını yeniden inceleme girişimi olarak görülebilir. Hayvanlar, temsil sistemlerimizin kökenindedir.²⁴⁷

Hayvanların düşünme yeteneğinden yoksun olmadığını belirten Costello, imgelem gücüne dayanan şairlerin akli kutsayan filozoflardan çok daha başarılı

²⁴⁶ Coetzee, s. 85.

²⁴⁷ Kari Weil, **Thinking Animal. Why Animal Studies Now?**, Colombia University Press, New York, 2012, s. 12.

olduklarının farkına varmıştır. Platon'dan beri süregelen felsefe-şiiir arasındaki ilişki sorununa dönmüş ve bu soruna farklı boyutlar katarak ve zenginleştirerek yeniden tartışmaya açmıştır. “Şairler ve Hayvanlar” başlıklı konuşmasında tezini temellendirmek için Rilke'nin ve Ted Hughes'in şiiirlerinden yararlanmıştır. Hayvanlar Batı'nın düşünce evreninde, sanat ve edebiyatında birer simge olarak var olmuşlar ve çoğu insana atfedilen belirli nitelikleri sembolize etmişlerdir. Örneğin; aslan kuvvetin, baykuş bilgeliğin sembolü olarak kullanılmıştır. Rilke ve Hughes ise hayvanları anlatırken onları, insan dünyasını açıklayan semboller olarak değil, bizzat kendileri için var olan, acı çeken, yaşayan bedenler olarak ele alır, hayvanlara yukarıdan değil, hisseden bedenler olarak aynı düzlemde yaklaşır. Costello, ekolojik vizyonu olan primitivist, şaman şair Ted Hughes'un şiiirlerinden biri olan “Jaguar” adlı şiiirini anlatmaktadır. Bunlardan birinde hayvanat bahçesinde kafese kapatılmış jaguar sanki demir parmaklıklar yokmuş gibi, kendisini izleyen ziyaretçilere hiç aldırmaksızın uzaklara bakmaktadır. Jaguar, onu insanların dünyasından ayıran kafesin gerçekliğine meydan okumaktadır ve varoluşuna getirilen sınırı tanımamaktadır. “Onun için kafesin bir gerçekliği yoktur, o başka bir yeredir.”²⁴⁸ Jaguar, kafesin ötesinde özgür olduğu bir dünyayı hayal ederken bakışıyla ziyaretçileri kafesin içine yerleştirmektedir. Ayrıca Costello, Hughes için asıl meselenin, başka bir zihne yerleşmekten ziyade, başka bir bedene yerleşme olduğuna dikkat çeker. Bunu da şu şekilde ifade ettiği görülür: “Bugün dikkatlerinizi bu tür bir şiiire çekmek istiyorum: Bu şiiir hayvandan bir fikir edinmeye çalışmaz; hayvana dair değildir; onunla aramızdaki bağı ele alır.”²⁴⁹ Hughes'un jaguarı şiiirde kendisi olarak, doğadaki vahşiliğinden hiçbir şey kaybetmemiş büyük bir kedi olarak var olur. Bu şiiiri okuduktan sonra düşünmeye başladığımızda bir süre için jaguara dönüştüğümüzü ve jaguarın bedenimizi ele geçirdiğinden bahseder. Onunla okur arasındaki ilişki bedenlenmiş iki varlık arasındaki ortaklıktır. Costello, bir yarasa gibi düşünmenin mümkün olamayacağını söyleyen Thomas Nagel'a şöyle yanıt verir: “Canlı bir yarasa olmak demek tam bir varlığa sahip olmak demektir; tam bir yarasa olmaksızın tam bir insan olmak gibidir ki o da tam bir varlığa sahip olmayı gerektirir. (...) Yaşamla dolu olmak bir beden-ruh olarak yaşamak demektir. Tam varlığın tek ismi *coşkudur*.”²⁵⁰

²⁴⁸ Coetzee, s. 116.

²⁴⁹ Coetzee, s. 117.

²⁵⁰ Coetzee, ss. 96-97.

İnsanlarla hayvanlar arasındaki bu derin bağ, pek çok düşünürün kolayca kabul edebileceği türden değildir. Hayvan haklarından bahsederken *The Lives of Animals*'ın "Reflections" ("Düşünceler") bölümünde Costello gibi hayvan hakları savunucusu olan Peter Singer dahi, "Costello'nun dersinde insanlar ve hayvanlar hakkında benimsavunmaya hazır olacağımdan daha radikal bir eşitçilik olduğundan" bahseder.²⁵¹ Singer'intürcülük kavramına konuşmalarında geniş bir yer veren Costello Singer ile pek çok konuda aynı fikri paylaşmasına rağmen, ikisinin ortak paydaları Singer'in faydacı fikirlerinde ayrışır. Aksine, Costello'nun sözünü ettiği "beden-ruh olarak yaşamak" Tom Regan tarafından önerilen hayvan öznelliğine bir vurgu yapmaktadır. Regan'ın da savunduğu fikir; insan olmayan hayvanların, tıpkı insanlar gibi "bir hayatın öznesi" olduğu ve tüm insanlara değer atfetmek istiyorsak benzer şekilde insan olmayan hayvanlara da değer atfetmemizin gerekli olduğudur.

Costello'nun insan ve hayvan ortaklığını betimlediğine örnek olarak tartıştığı bir diğer metin Franz Kafka'nın *Akademiye Rapor*'dur. Bu kısa öyküsünün primat anlatıcısı Kızıl Peter'i tartışırken, hem insan olarak kendisinin hem de bir hayvan olarak Kızıl Peter'in varoluşsal ortak yaralarından söz eder:

*Kızıl Peter primat davranışlarını inceleyen bir uzman değil, kendisini, bilim adamlarından oluşan bir heyet karşısında ifade veren bir canlı gibi gösteren, damgalanmış, lekelenmiş, yaralı bir hayvandı. Ben bir zihin felsefecisi değilim, bilim insanlarından oluşan bir topluluk karşısında, yarasını göstermeye çalışan, giysilerinin gizlediği yarayı sergileyemese de, söylediği her sözle ona dokunan bir hayvanım.*²⁵²

Tıpkı Kızıl Peter'in bilim insanları tarafından "konuşan tanık" olarak görülmesi gerektiği gibi, Costello da dinleyicilerinden onu "konuşan tanık" olarak görmelerini istemektedir.

Costello'nun bizlere anlatmak istediği; hayvanların düşünme yeteneğinden yoksun olmadıkları, yoksun olsalar bile bunun onlara kötü davranmayı, onları öldürmeyi haklı çıkaramayacağıdır. Costello konuşmalarında Platon'dan bu yana devam eden felsefe-şiir arasındaki ilişki sorununa değinirken bu soruna farklı boyutlar katarak tartışır. Şairlerin hayvanlara salt akılla değil, hayal gücü ile yaklaştıklarını, bu nedenle de filozofların göremediklerine ışık tuttıklarını anlatır. Şairler bize, hayvanların çektiği acıları anlayabilmemiz için sempati kapasitemizi harekete

²⁵¹ J. M. Coetzee, *The Lives of Animals*, Princeton University Press, 1999, s. 9.

²⁵² Costello, s. 89.

geçirmemiz gerektiğini söyler. Bu türde bir bakış sadece hayvanlara yapılan zulüm dolayısıyla sadece onların değil insanı da aklın egemenliğinden kurtarması nedeniyle insanın da özgürlüğüdür.

3.1.5. Sonuç

Hayatımızın her alanında hayvan kullanımı bulunmaktadır. Aslında uygarlıklar insanların hayvanları her alanda kullanmasıyla oluşmuşlardır demek mümkündür. Bugün kullandığımız ilaçlar, teknolojik ürünler, her türlü kozmetik malzeme, tıptaki her türlü gelişme, pandemiyle savaşmak için gerçekleştirilen her türlü tıbbi çalışma vb. hayvan kullanımına bağlı olarak yapılmaktadır. *Elizabeth Costello* ve *Lives of Animals* insanların hayvanlarla ilişkilerinin ahlaki boyutlarına farklı yönlerden ışık tutmaktadır. Yaşlanan ve akademiden sadece cinsiyeti nedeniyle değil, artık yaşı nedeniyle de dışlanan Elizabeth Costello kendisini gittikçe insanın etik korumasından dışlanan hayvanlara daha yakın hissetmektedir. Onların ölüm kampları gibi işleyen sınai çiftliklerinde ve bilim laboratuvarlarında maruz kaldıkları türlü işkence ve acıyı kendi içinde hissetmektedir. Bu acıyı anlayabilme ve anlatabilmek felsefeden çok edebiyatla mümkündür ona göre. Ward E. Jones’a göre, ahlaki sorunları felsefe yoluyla değil, edebiyat yoluyla anlamak ve anlatmak da bu yüzden daha mümkündür.

The Lives of Animals, kurgusal anlatılarla ilişkimiz hakkında düşünmek için yararlı bir alan sağlar çünkü olay örgüsü öncelikle ahlaki bir ikna edici olarak hareket eden bir karakterin olduğu anlatıdır. Bir yanda ahlaki bir muhbir ile dinleyicisi arasındaki ilişki ile diğer yanda bir anlatı ile izleyicisi arasındaki ilişki arasındaki sıkı analogi göz önüne alındığında, *The Lives of Animals*’ın her iki ilişkiyi de aynı anda örneklediği söylenebilir. *The Lives of Animals*’ı okurken, kendi dinleyicilerini hayvanlara karşı değerlendirici bir tavır almaya davet eden ahlaki bir muhbire doğru değerlendirici bir tavır almaya davet edilmekteyiz.²⁵³

Costello’nun üniversitedeki derslerinin amacı dinleyicilerinin ahlaki bakış açılarını değiştirmelerine ikna olmalarıdır. Dinleyenlerin hayvanlara yönelik tutumlarını yansıtma ve yeniden düşünmelerini sağlamaya çalışmaktadır.

²⁵³ Ward E. Jones, “Elizabeth Costello and the Biography of Moral Philosopher”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Cilt:69, Sayı:2, 2011, s. 214.

Coetzee'nin bu metni sadece Costello'nun görüşlerini iletmekle kalmaz, ayrıca onun bir insan, yazar, inanan, düşünür ve acı çeken biri olarak anlatımıdır. Coetzee, bize Costello hakkında belirli tutumlar benimsemeye yönelik bir anlatı vermiştir ve metin bu doğrultuda şekillenmiştir.

Elizabeth Costello, ünlü ve yaşlı bir kadın yazardır ve birçok dinleyiciyi söyledikleriyle belki de şok etmiştir. Konferansta konuşma yaptığı konu okurlarını ikiye bölebilecek biçimde tartışmalıdır. Dahası, Costello bazı dinleyicisinin sorularına ve meydan okumalarına onları tatmin edemeyecek şekilde cevap vermediğini çok iyi bilmektedir. Bu konuyu seçmesinin nedeni hiçbir şekilde ilgi odağı olmak için değildir. Aksine, düşünceleri gerçek ve samimidir çünkü Costello hayvan endüstrisi yüzünden derinden yaralıdır. Konuşmaları bu acıdan kaynaklanmış ve bu acıyı ifade etmiştir. Ayrıca Costello, elinden geldiğince dürüst bir şekilde, çevresinde tanık olduğu hayvanlara yapılan zulümden neden bu kadar incindiğini açıklamaktan da endişe duymuştur. Sonuçta yıllar boyunca en yüksek bilimsel ve felsefi tartışmaların odağı olarak kabul edilen bir kurumsal çatının altında bilim ve felsefenin ikiye bölünmüşlüğü, onların hayvanları yok saymasının hayatımızdaki yansımalarını dile getirmektedir. Ne bilim ne de felsefe hayvanların acı çeken bedenler olduğunu görmek istemektedir. Bu konuda çizgisi daha net olan edebiyattır. Hayvanların acı çektiği gerçeği, birçok filozofun yaptığı gibi argümanlar ve sebepler açısından değil; metaforlar, hayal gücü ve duygular açısından konuşmayı içerir. Dinleyicileri tarafından şüphecilikle karşılanacağını çok iyi düşünmüş fakat ikna metotları kullanarak ilerlemeye devam etmiştir.

İlk konuşmasından sonra dinleyicilerinden kalplerini açmalarını ve kalplerinin söylediklerini dinlemelerini²⁵⁴ rica ederek amacının dinleyicilerin bireysel olarak insan olmayan hayvanlarla ve onlara karşı ilgilenmelerini sağlamaktır. Böylelikle, hayvanları nasıl gördüğümüz ve onlara nasıl tepki verdiğimiz üzerine düşünürsek neler bulacağımızı anlatmıştır. Bize kendini anlayışlı ve duygusal göstererek, bizler gibi hayvanların da “yaşam dolu” olduğunu ve onlara yaptığımız yanlışları göreceğimizi aktarmaya çalışmıştır.

Bazı eleştirmenlerin belirttiği gibi, Coetzee, Costello'yu soğuk ve mesafeli, sabırsız ve huysuz biri olarak tasvir etmiştir. Son görüşmelerinin üzerinden iki yıl

²⁵⁴ Coetzee, s. 4.

geçmesine rağmen oğluna, gelinine ve torunlarına karşı hiç şefkat göstermemiştir. Gelini Norma ile olan ilişkisini onarmak için hiçbir hamle yapmazken Costello'nun neredeyse oğlunun evine varır varmaz ona düşman olduğunu görürüz. Jones'un da belirttiği gibi, Costello'nun oğluna bile sevgi gösterdiğini görmeyiz, eğer görsek, der Jones, ona karşı biraz sevgi beslerdik.²⁵⁵ Ancak bütün bunlara karşın, onun samimiyeti, cesareti ve dürüstlüğü ona saygı ve hayranlık duymamızı sağlamıştır. Ona duyduğumuz hayranlık, onun hayvan endüstrisi hakkında gerçek acısını paylaşma ve başkalarına iletme cesareti ile ilgilidir. Elizabeth Costello, hayvanlara karşı belirli bir tutum içindedir ve okuyucular olarak onun fikirlerine saygı duymamız gerekir. Dinleyicilerini ve aslında okuyucularını da ikna etme girişimi içerisindedir. Coetzee, tavırlarından dolayı ona hem acımamıza hem de saygı duymamıza yol açarak, hayvanlara karşı onaylayıcı bir tavır almamızı teşvik etmiştir. Bu nedenle Costello'nun hayvanlar hakkında söylediği bütün sözler onun kadar bizler için de önem taşımaktadır.

Costello'nun bize hayvanlar hakkında dinleyicileriyle paylaşmak istedikleri kendi yaşam deneyimleri içinde biçimlenmiş gerçeklerdir. Costello; kendi yaşam deneyimlerini, onu hayvanların kötü durumlarına karşı daha duyarlı hale getirmek amacıyla bir araya gelmiş olarak görmüştür. Çoğumuzda olmayan bu duyarlılığını bizimle paylaşması gerektiğini hisseder. Bu misyonu da; cinsiyetinin, mesleğinin ve yaşının getirdiği her türlü olumsuzluğa rağmen akademi içinde hayvanlar için hâlâ çaba göstererek yerine getirmeye çalışmaktadır.

Costello, ilk dersinin ilk satırlarından itibaren hayvan endüstrisiyle ilgili kendi acısını aktarmıştır. Örneğin; Franz Kafka'nın "Akademiye Rapor" adlı kısa öyküsünün başyazarı Kızıl Peter adlı maymunu tartışmıştır. Costello, akademisyen ve bilim insanlarından oluşan dinleyicilerinin onu "konuşan tanık" olarak görmesini istemiştir. Dinleyicilerinden onu önce bir *hayvan*, sonra da *yaralı bir hayvan* olarak görmelerini dilemiştir. Costello, başlıca amaçlarından biri olarak dikkatimizi çekmek istediği şey, derin bir acıya neden olan hayvansal üretim endüstrisini, onun ahlaksızlığını ortaya çıkaracak şekilde yeniden tanımlamaktır. Hayvan endüstrisinin bir soykırım olduğunu söyleyerek yeni bir tartışma alanı açar. Bu doğrultuda, bizi Yahudi Soykırımı'na karşı

²⁵⁵ Jones, s. 216.

geliştirilmiş olan ahlaki tutumu almaya teşvik eder ve hayatımızın her alanını çevreleyen hayvan endüstrisi hakkında düşündürür.

Costello, konuşmaları sırasında insanların kendilerini hayvanların yerine koyamamasını, Nazilerin kendilerini Yahudilerin yerine koyamamasına benzetmiştir. Hayvanların sömürülmesini destekleyen ve meşrulaştıran insan, hayvan durumunda olduğu iddia edilen insanlara yapılan baskıyı da meşrulaştırmıştır. Örneğin; Nazi tasvirlerinin Yahudilere fare olarak atıfta bulunmaları gibi imalar toplu katliam potansiyelinin erken bir işareti olabilir. Patterson'ın Yahudi soykırımı ve insanların hayvanlara karşı uyguladıkları şiddet arasındaki benzerliğin altını kalın çizgilerle çizdiği *The Eternal Treblinka* adlı kitabında belirttiği gibi, Nazilere göre, "Fare hayvanların en aşağısı olduğu gibi, Yahudi de hayvanların en aşağısıdır."²⁵⁶ Naziler, "alt ırklar"ı yalnızca karanlık, günahkâr, şehvetli ve insan dışı olarak görmekle kalmayıp ayrıca onlarla teması ahlaki bir kirlilik olarak görmüşlerdir. Naziler, Yahudileri sürekli olarak tek kelimeyle insanlık dışı olarak tanımlamışlardır. Görüldüğü gibi, Costello'nun Yahudi soykırımı ve hayvanlara karşı uygulanan zulüm arasında kurduğu paralellikle verdiği mesaj, "ya Nazileri meşru kılacaksın ya da bakış açımı değiştireceksin" noktasına gelmiştir. Öngörülebileceği gibi, bu Avrupalıların en duyarlı oldukları yaraya temas eder; ve bu nedenle de sonrasındaki tartışmaların ardı arkası kesilmemiştir.

Yirminci yüzyılın göstereceği gibi, Amerikan mezbahalarının sanayileşmesinden Nazi Almanyası'nın yaptığı toplu katliam sorumludur. Daha önce de belirtildiği gibi, Auschwitz'in mezbahaların, insanların "Onlar sadece hayvan" diye düşünmesiyle başladığını ilan eden Alman Yahudi Theodor Adorno'dur. Yirminci yüzyıl boyunca, dünyanın modern sanayileşmiş milletlerinden olan Amerika ve Almanya, milyonlarca insanı ve milyonlarca insan olmayan varlığı katletmiştir ve bu ülkeler yüzyılın katliamına kendi katkılarını yapmışlardır: Amerika modern dünyaya mezbahayı, Almanya ise gaz odasını vermiştir.²⁵⁷ Elizabeth Costello da mezbahaların en yoğun olduğu kent olan "Chicago bize yol gösterdi, Naziler cesetlere ne işlemler yapacaklarını ve onları nasıl kullanacaklarını Chicago stok depolarından öğrendiler"²⁵⁸ diyerek sürecin nasıl başladığı hakkında bilgi vermiştir. Naziler, onları

²⁵⁶ Patterson, s. 56.

²⁵⁷ Patterson, s. 113.

²⁵⁸ Coetzee, s. 53.

öldürmeden önce, kurbanlarına *hayvanlar gibi* davranmıştır ve birçok Yahudi hayvanların katledildiği gibi ölüme gönderilmiştir. Örneğin, Patterson'ın da işaret ettiği gibi, "Naziler, öldürmeden önce insanları tamamen soyunmaya ve bir arada olmaya zorlamıştır ve bu insanlar için normal bir davranış değildir. Çıplaklık, hayvanlık için bir kimlik önerisidir ve kalabalık ile birleştiğinde bir sığır veya koyun sürüsünü akla getirir."²⁵⁹

Yahudi Soykırımı Elizabeth Costello için konusu çok önemlidir çünkü yukarıda tartışıldığı gibi yüzyılın bu katliamıyla hayvanların durumları arasında çok sıkı bir ilişki bulunduğu inkâr edilemez. İnsanlara yapılan kötü muamele ile hayvanlara yapılan kötü muamele bağlantılıdır. Costello'nun dinleyicileri arasındaki Yahudi kökenli Amerikalılar, özellikle Paul West, kendi ataları ve hayvanlar arasında kurulan bu paralelliği reddederek bunun kendilerine yapılan soykırımı önemsiz kıldığını belirtir. Oysa ünlü Yahudi soykırımını bizzat yaşamış olan yazar ve düşünür Isaac Bashevis Singer da Naziler'in Yahudilere karşı yaptıklarıyla modern Batı toplumlarının hayvanlara karşı muameleleri arasındaki benzerliğin altını çizer: "İnanmıyorsanız, o zaman Naziler'in araştırma laboratuvarlarında Yahudiler üzerinde yaptıkları deneylerin raporlarını ve ardından bugün hayvanlar üzerinde yapılan deneylerin raporlarını okumalısınız. Paralellikler açıkça görülmektedir. Naziler'in Yahudiler'e yaptığı her şeyi bugün hayvanlar üzerinde uyguluyoruz."²⁶⁰ Costello, bu çok önemli tartışmayı açarak bizi, belki de daha önce hiç ilişkisini kurmadığımız iki nokta olan Naziler'in Yahudiler'e uyguladığı soykırımsal pratikler ve hayvanların uğradığı zulüm arasındaki benzerlik konusunda farkındalığa davet etmiştir.

Kendi adını taşıyan romanda başkarakter Elizabeth Costello, hayvanların yaşamını daha iyi tecrübe etmemizi amaçlar veacı çekerek ölünen bir ölüm dünyasıyla uzlaşmayı reddeder. Ancak tek başına bir birey olarak modern insanlığı tanımlayan bu dünyayı tümüyle değiştiremeyeceğinin ve yok edemeyeceğinin de farkındadır. Bir birey olarak yapabileceği, kendi etik doğrularından en az ödün vererek yaşamaya, kendi ruhunu bu şekilde kurtarmaya çalışmaktır. Bir başka deyimle bu, her insanın kendi başına yol alacağı bir ahlaki mücadeledir. Kitabın sonunda John, annesini "Geçti artık. Yakında hepsi bitecek"²⁶¹ diye rahatlatır. Oysa Elizabeth Costello'yu

²⁵⁹ Patterson, s. 113.

²⁶⁰ Patterson, s. 214.

²⁶¹ Coetzee, s. 139.

gözyaşlarına boğan zulüm ve sömürü dışarıda son hız devam etmektedir ve değişen bir şey yoktur aslında. Verdiği iki dersten sonra, kendi oğluna bile ulaşamamış olduğunu görür Costello. Bu sözde teselliden sonra, Costello hayvan hakları konusunda başka hiçbir şey söylemez. Duyguları sanki sadece birkaç nazik söz ve bir kucaklanma için bilinçsiz bir arzunun ifadesidir.

3.2. VEJETARYEN (HAN KANG)

3.2.1.Giriş

Vejetaryen romanının yazarı Han Kang, 27 Kasım 1970 yılında Gwangju, Güney Kore’de dünyaya gelmiştir ve on bir yaşında ailesi ile Suyuri, Seul’e taşınmıştır. 1993 yılında Yonsei Üniversitesi Kore Edebiyatı’ndan mezun olduktan sonra *Munhak-gwa-sahoe*’nin (“Edebiyat ve Toplum” Dergisi) kış sayısında “Seul’de Kış” dâhil olmak üzere beş şiir yayınlamak edebiyat hayatına şair olarak başlamıştır. 1994 yılında ise “Kırmızı Çapa” adlı hikâye (“Red Anchor”) ile Seul Shinmun Baharı Edebiyat Yarışması’nı kazanmıştır.²⁶² 1995 yılında Yaosu (Munji Publishing Company) adlı ilk kısa öykü koleksiyonunu yayınlayan Kang, 1998 yılında ise Kore Sanat Konseyi’nin desteğiyle Iowa Üniversitesi Uluslararası Yazma Programı’na üç ay süre ile katılmıştır.²⁶³ *Vejetaryen* romanı, en prestijli edebiyat ödüllerinden biri olan 2016 Uluslararası Man Booker Ödülü’ne layık görülmüştür.²⁶⁴

Doğu Asya’da yüksek öğrenim gören kadınların sayısı erkeklerin sayısından fazladır. Dolayısıyla çalışan kadınlar, erkeklerden daha yüksek eğitim düzeyine sahiptir fakat kadınların ekonomideki potansiyeli, çalışma sektöründe karar alma ve liderlikten yoksun oldukları için genellikle boşa harcanmaktadır. Bu stratejik hata, Güney Asya ekonomisinin gerilemesinde çok önemli bir role sahiptir. Son araştırmalar

²⁶² Cho-Kang-sok, “Eyes That Pierce Into the Hinterland of Life Novelist Han Kang”, 19.10.2014, <https://bit.ly/39ChPTT>, (22.01.2021).

²⁶³ Charles Montgomery, “Sunday Meeting with Han Kang, Author of Vegetarian”, 11.06.2013, <https://bit.ly/3bi9Coe>, (22.01.2021).

²⁶⁴ Elif Bereketli, “*Vejetaryen*’i Yazarken Bir Ülkeye Değil, İnsanlığa Dair Bir Soru Sormak İstedim”, 30.03.2017, <https://bit.ly/3NbV0E5>, (27.03.2022).

Hindistan, Bangladeş, Pakistan ve Maldivler'i yaklaşık %40 ile en yoksul cinsiyet farkına sahip ülkeler olarak göstermektedir.²⁶⁵

Bu büyük cinsiyet uçurumu yalnızca Güney Asya ülkeleriyle sınırlı değildir. Japonya ve Güney Kore gibi Doğu Asya ülkelerinde de endişe edici bir boşluk görülmektedir. Tüm bu ülkelerin kökleri, kadınları sosyal hiyerarşinin en altına yerleştiren 2500 yıllık bir doktrini olan Konfüçyüsçülük ilkelerine gömülmüş ve somutlaştırmıştır. Konfüçyüs'ü bakış açısına göre, mutlak bir erkek veya kadın yoktur. İlişkiler ağında, bir şeyleri ifade etmeye uygun bedenler vardır ve bu, insanlığın doğruluğunu getirecektir. Varoluşun bu bütüncül görüşü, her cinsiyetin rolüne ilişkin ek kuralları ile sorunlu hale gelecektir. Bir kişi eril veya dişil bir bedende vücut bulmuşsa, o kişi belirli bir şekilde hareket etmek ve toplumda belirli bir rolü üstlenmek üzere sınırlandırılır. Bu ilişkiler ağının sürdürülebilirliğini ve tutarlılığını devam ettirmek için kişinin ima edilen toplumsal cinsiyet rollerine bağlı kalması gerekmektedir.

Konfüçyüsçülük'e göre kadınlar çok farklı toplumsal rollere sahiptirler. Bu felsefi görüşün yazılı kuralları kadınların gücünü daha fazla kısıtlamaktadır. 'Yin' ve 'Yang' konseptine sahip olan bu dinde 'Yin' verimli, itaatkâr, yumuşak görülürken, 'Yang'ın bir parçası olan erkekler agresif ve güçlü gibi özellikler taşır. Eğer bir kadın bu kuralları ihlal ederse sadece benliğini azaltmakla kalmaz, aynı zamanda ilişkiler ağında var olan benliği de azalır ve tüm varlıkların karşılıklı varoluşuna zarar verir. Dolayısıyla kadınların kendileri olması ölümcül bir günaha dönüşür. Bu eski kurallar, ifade özgürlüğü ve bağımsızlık açısından Koreli kadınların yaşamını ve refahını günümüzde de etkilemektedir.²⁶⁶

İstihdam düşünüldüğünde, Kore iş sektöründe ihtiyaç duyulan temel nitelik erkek olmaktır. Kadınlar iyi niteliklere sahip olmalarına rağmen profesyonel bir ortamda sınırlı bir role sahiptirler. Kadınların bir işe girmelerinin temel kriteri kusursuz vücut özellikleri, cilt ve saç tipidir. Öte yandan Koreli erkekler, büyük bir çaba harcamadan her zaman çalışma sektörlerinin lideri konumundadırlar. Bu cinsiyet önyargısı aile hayatına da yansımaktadır. Erkekler ailenin geçimini sağlayan bireyler

²⁶⁵ Anupama K. Ve Dr. G. K. Chithra, "Becoming Tree or Becoming A Body of Pure Intensity: An Indicative Reading of Han Kang's The Vegetarian", **Journal of Critical Reviews**, Cilt:7, Sayı:5, 2020, s. 598.

²⁶⁶ Anthony O'Hear, **Philosophical Traditions (Royal Institute of Philosophical Supplements)**, Cambridge University Press, 2014, s. 109.

oldukları için kadınlar karar verme ve fikir belirtmede daha az rol almaktadırlar. Kore Kriminoloji Enstitüsü tarafından Koreli erkekler arasında yapılan bir araştırma, erkeklerin yaklaşık %80'inin eşlerinin fiziksel olarak istismar ettiğini göstermektedir. 2018 yılının başlarında, Kore'nin gözle görülür cinsiyet ayrımcılığına karşı kitlesel bir hareket başlatılmıştır ve esas olarak seks suçlarına karşı hükümetin kayıtsız tavrı sorgulanmıştır. Bu hareket, kadınların hem ev yaşantısı içinde hem de çalışma ortamında baskı altına alınmasına ve marjinalleştirilmesine karşı çok sayıda küçük ve büyük çaplı kadın hareketinin önünü açmıştır.²⁶⁷

Han Kang, özellikle kadınlar üzerindeki insan şiddetinin kaynağını ve farklı biçimlerini sorgulamaya ve keşfetmeye çalışmıştır. Yazar, yirmili yaşlarda vegan olmuştur ve kişisel deneyimleri romanı etkilemiştir. Ayrıca, üniversite hayatı boyunca Güney Koreli ünlü yazar Lee Sang'ın "İnsanların bitki olması gerektiğine inanıyorum"²⁶⁸ sözünü önemsemiştir fakat Han Kang bitki olmak gibi bir arzusunun ve herkesin bitki olmasına dair bir iddiasının olmadığını, insan olarak hayatımızı devam ettirmemiz gerektiğini düşünmektedir. Yonghe'nin çocukluğundan beri yaşadığı içinde ataeril toplum onu öyle birisi yapmıştır ki artık yaşamak istememekte, aksine bitki olmayı tercih etmek istemiştir. *The White Review* için Sarah Shin'e verilen bir röportajda Kang, "Vejetaryen'i yazarken insan şiddeti ve masumiyetin olanaklılığı/olanaksızlığı hakkında sorular soruyordum. Kahraman Yonghe'nin kendi vücudundan vazgeçip bir bitkiye dönüşerek şiddete sırt çevirmesinde, insanlık hakkında derin bir umutsuzluk ve şüphe yatıyor."²⁶⁹ Şubat 2016'da, *Literary Hub*'dan Bethanne Patrick'e konuşan Kang, "Kitabın fikri aslında bana bitkiye dönüşen bir kadının imgesi olarak geldi. 1997'de bir kadının kelimenin tam anlamıyla bir bitkiye dönüştüğü *Kadının Meyvesi* (*The Fruit of My Woman*) adlı kısa bir öykü yazdım. Birkaç yıl sonra (2003-2004) bu resmi *Vejetaryen*'de daha karanlık ve daha sert bir şekilde yeniden çalıştım" sözlerini kullanmıştır.²⁷⁰

Kitap, her birinin devamı olan "Vejetaryen", "Moğol Lekesi" ve "Alev Ağacı" adlı bölümlerden oluşmaktadır ve her bir bölüm kendi içinde bağımsız olarak tek tek

²⁶⁷ Anupama K, s. 598.

²⁶⁸ Bethanna Patrick, "Han Kang on Violence, Beauty and the (Im)possibility of Innocence", Bethanna Patrick in conversation with the author of *The Vegetarian*, 12.02.2016, <https://lithub.com/han-kang-on-violence-beauty-and-the-impossibility-of-innocence/>, (08.04.2022).

²⁶⁹ Bethanna Patrick, "Han Kang on Violence, Beauty and the (Im)possibility of Innocence".

²⁷⁰ Bethanna Patrick, "Han Kang on Violence, Beauty and the (Im)possibility of Innocence".

de okunabilir. Bu üç bölüm romanın başkışısı Yonghe'nin çevresindeki üç kişiye bölünmüştür; ilk bölümde başkahraman Yonghe'nin kocasına, ikinci bölümde eniştesine ve üçüncü bölümde ise ablasına odaklanılmıştır. Romanın olay örgüsünü bütün olarak kısaca anlatacak olursak; çok konuşmayan, eşinin isteklerini yerine getiren bir kadın olan Yonghe, gördüğü rüyalar sebebiyle vejetaryen olmaya karar verdikten sonra evdeki tüm hayvansal ürünleri çöpe atar ve et yemeyi bırakır. Eşinden, ailesinden ve çevresinden tepkiler gören kadın gün geçtikçe zayıflar ve rüya görme korkusuyla uyuyamaz. Bir akşam aile toplantısında babası zorla ağzına et sokuşturmaya çalıştığında eline geçen meyve bıçağı ile kendi bileğini keser. İkinci bölümde Yonghe'nin kız kardeşinin eşi, yani eniştesinin hikâyesi anlatılır. Fotoğraf sanatçısı olan eniştesi P, Yonghe'nin vücudunda doğumundan kalan bir Moğol lekesi olduğunu öğrenir ve onu cinsel anlamda arzulamaya başlar. Uzun zamandır planladığı sanat çekimi için, eşinden ayrılmış ve artık yalnız yaşayan Yonghe'yi ikna eder. Kendisinin ve Yonghe'nin bedenini bitki ve çiçek figürleri ile boyayarak cinsel içerikli bir video çeker. Fakat bu sahneler Yonghe'nin ablası İnhe tarafından izlenir. Bunun üzerine P ortadan kaybolurken Yonghe akıl hastanesine yatırılır. İnhe üzerinde odaklanan üçüncü bölümde ise, kız kardeşi tüm yaşattıklarına rağmen Yonghe'den vazgeçmez. Onu dinler ve anlamaya çalışır. Bu bölümde yok olarak var olacağını, bir bitkiye dönüşeceğini düşünen Yonghe her türlü besini reddeder.

Yonghe'nin kocasının anlatımıyla şekillenen hikâyenin ilk bölümünde, Bay Cheongkarısının vejetaryen oluncaya dek onun özel bir insan olduğunu hiç düşünmediğini dile getirir.²⁷¹ Başkahraman Yonghe, oldukça sıradan, tek hobisi kitap okumak olan bir kadındır. Hatta kocası onunla sadece bu kadar sıradan olduğu için evlenmiştir. Bu sıradan kadın bir gece bir rüya gördükten sonra aniden vejetaryen olmaya karar verir ve bunun üzerine evde bulunan bütün hayvansal gıda ve eşyaları çöpe atar. Yonghe'deki bu ani değişim hem kocasını hem de ailesini fazlasıyla kaygılandırır fakat kadın sadece hayvansal gıdaları tüketmeyi bırakmaz; uyumamaya, insanlarla iletişim kurmamaya başlar, en sonunda ise yeme eylemini bütünüyle reddeder. Yonghe artık kendini bir hayvan olarak görmediğini, aksine bir bitki olarak gördüğünü ifade etmektedir.

²⁷¹ Han Kang, **Vejetaryen**, çev. Göksel Türközü, İstanbul: April Yayıncılık, 2017, s. 9.

Yonghe, fark edilmeyi bekleyen bir kadındır fakat o kadar sıradandır ki kimse onu fark etmemektedir. O ancak vejetaryen olmasıyla fark edilmeye ve merak konusu olmaya başlar. Eniştesi onun için şu şekilde düşünmektedir. “O kadına dair herhangi bir şey varsa o da her zamanki gibi et yememesiydi.”²⁷² İlginç bir şekilde, Yonghe, vejetaryen olmasını gördüğü bir rüyaya bağlamaktadır fakat yinede karakterlerin hiçbirisi ona rüyasında ne gördüğü ile ilgili soru sormamakta, herkes Yonghe’yi kararından vazgeçirmeye çalışmaktadır. Başka hiçbir yakınının bilmediği bu rüyaların içeriği sadece okurla paylaşılır. Yonghe en fazla dikkati çektiği anda bile kimsede gerçek bir merak uyandırmış değildir aslında. Kimse onun kararının altında yatan nedeni merak etmez, sadece onun sonucuyla ilgilenir. Bu anlaşılama durumu kadını her geçen gün insanlardan daha fazla soyutlayıp kendini artık insan olarak hissetmemesine yol açmaktadır. Yonghe, yolculuğuna her ne kadar vejetaryen olarak başlasa da kademe kademe veganlığa ve sonrasında da hiçbir şey yememeye kadar gidecektir. Yonghe, kendi karakterinde başa çıkamadığı taraflarıyla başa çıkmaya çalışmakta ve bu süreçte vazgeçiş yolunu seçmektedir.

Yonghe’nin vejetaryen olmasının gördüğü bir rüyaya bağlandığından daha önce bahsetmiştik ancak bu rüyanın içeriği nedir? Yonghe kendisini bu denli derinden etkileyecek ne görmüştür ki rüyasında? Yonghe’nin gördüğü rüya onu o kadar fazla etkiler ki aslında bu rüya hikâyenin tamamını kapsar. Rüyasında karanlık bir ormanda bulunduğunu, kimsenin olmadığını ve bambu çubuklara asılı yüzlerce, büyük ve kıpkırmızı et parçaları görmüştür. Elbisesi kanlıdır, ellerine ve ağzına kan bulaşmıştır çünkü yere düşen bir et parçasını yemiştir. Dişleriyle çiğnediği çiğ eti hisseder... Ahırdaki kan birikintisine yüzünün yansıması görmüştür... Ağzının suyunu aktığını, dudaklarını ıslatan tükürük yüzünden bir kasabın önünden geçerken ağzını eliyle kapattığını aktarmıştır.²⁷³ Bu rüya, hayatının tamamen değişmesine, vejetaryen olup hiçbir canlının etini tüketmemeye yol açmıştır.

Yonghe, hayvan ya da bitki, canlıları yiyerek tüketmenin bir vahşet olduğuna inandığı için hiçbir şey yemeyerek benliğindeki vahşi tarafa direnerek ondan kurtulmayı amaçlamaktadır. Kendisini “vahşi zevkler”den, kendisi ile barışabilmek adına mahrum bırakmaktadır. Bu yolda ihtiyaçlarını, sadece suyu ihtiyaç olarak

²⁷² Kang, s. 61.

²⁷³ Kang, ss. 16-25-32.

benimseme derecesine kadar, en aza indirgemektedir. Hem bu ihtiyaç tutumu hem de gördüğü rüyalarındaki vahşet teması Yonghe'nin bir şeyler yemeyi "vahşi zevk" olarak tanımlamasını mümkün kılmaktadır. Kadının hayatını bu şekilde devam ettirmesi tabii ki toplumsal olarak da kolay olmamaktadır çünkü içinde yaşadığımız dünya et yemenin sıradanlaşması üzerine kurulmuştur. Yonghe'nin etrafında ablası dışındaki herkes bu sıradanlığın destekçilerindendir.

Yonghe hikâyede kocasının, eniştesinin ve ablasının bakış açılarından görülmektedir. Gerçekte kadının ne düşündüğü tam olarak belli olmamaktadır. Derrida, Batı felsefesi düşüncesinin tamamının örtük olarak sözmerkezcilik fikri tarafından yönetildiğini ve hükmedildiğini savunmuştur. Ayrıca Derrida "logocentrism"i "mevcudiyetin metafiziği" olarak adlandırmış ve otorite, süreklilik ve kontrol gerektiren mevcudiyet kavramını, mevcudiyetin kendisinin yokluğun izlerini içerdiğini ve dolayısıyla merkezin her zaman silinme altında olduğunu belirleyerek sorunsallaştırmıştır.²⁷⁴ Yonghe, merkeze gittikçe kaybolmaktadır, sesinin romanın sonlarına doğru neredeyse hiç çıkmadığı görülmektedir. Burada, hayvanın sessizleştirilmesiyle kadının sessizleştirilmesi arasında bir bağ kurulabilir. Hayvanlar, insanların onları tüketmelerine bağlı olarak sessizleştirilirken, kadın hem ailesinden hem kocasından gördüğü psikolojik ve fiziksel şiddet nedeniyle ciddi bir şekilde sessizleştirilmektedir. Zaten roman boyunca sesini çok gür bir şekilde duymayız çünkü sıradan, kocasının neredeyse kölesi olmuş bir kadındır.

Neden rüyasından bu kadar etkilendiği, neden bu süreçte bambaşka bir insana dönüştüğü kesin olarak bilinmemektedir. Roman boyunca Yonghe'nin şu gibi birkaç sözü dışında ciddi bir ifadesi bulunmamaktadır: "Bu... Belki de bir rüyadır. Rüyadayken her şey gerçekmiş gibi gelir ya insana, ancak uyandıktan sonra rüya olduğunu anlarsın. Demek istediğim elbet bir gün biz de bu rüyadan uyanırsak, o zaman..."²⁷⁵ Yonghe, diğer herkes uyurken kendisi uyumayan bir kadındır. Diğer insanlar uyudukları için hayvan etinden tiksинmezler fakat Yonghe bu insanlardan çok farklıdır. Yonghe'nin diğer insanlar gibi olmadığı ve uyumadığı için vejetaryendir, et yemeyi reddetmiştir ve toplum tarafından farklı görülmektedir. Carol J. Adams da "kayıp gönderge" kavramını ortaya atarak farklılık yaratmıştır; et, yumurta ve süt

²⁷⁴ Nasrullah Mambrol, "Derrida's Notion of the Centre", 22.03.2016, [Derrida's Notion of the Centre – LiteraryTheoryandCriticism \(literariness.org\)](http://LiteraryTheoryandCriticism(literariness.org)), (02.04.2022).

²⁷⁵ Kang, s. 156.

ürünlerinin üretimi yoluyla hayvanlar kayıp hale getirilmiştir. Böylelikle canlı varlıklar kayıp hale getirilmiştir.

3.2.2. *Vejetaryen*'de Yok Sayılan Bedenler: Kadınlar ve Hayvanlar

Kadınların çağdaş kültürde et olarak hayvanlaştırılması ve nesneleştirilmesi, edebi anlatılarda kurgusal olarak dramatize edilen bir özelliktir. Kadınlar ve hayvanlar, onları tüketilecek, kullanılabilecek, ikincil ve alt düzey olarak bertaraf edilecek et olarak birleştiren karmaşık bir anlam dünyası içine çekilmektedirler. Kadınlar ve hayvanlar birbirlerine benzer şekilde konumlandırılmışlar ve kadına uygulanan şiddet ile hayvana uygulanan şiddetin aynı ataerkil kültürden kaynaklandığı iddia edilmiştir. Bu süreçte kadınlar hayvanlaştırılırken, hayvanlar cinselleştirilmiştir.

Bu anlamda roman, kadınların tüketilecek et olarak cinsel nesneleştirilmesine değinmektedir. Nitekim Carol J. Adams'ın savunduğu gibi, bu nesneleştirmenin günümüz toplumunda tekrarlayan en önemli anahtar faktörleri arasında yerleşik kadın düşmanlığı ve erkeklik göstergesi olarak et yeme alışkanlığı görülebilir. Birçok kültürde kadınların et ve evcil “köle” olarak sömürülmelerine devam edilir. Kültürler, erkekliği et yemeyle ilişkilendirir ve kadınları tüketilecek ve istismar edilecek et olarak görürler. Carol'ın bizlere tanıttığı “kadınların hayvanlaştırılması ve hayvanların cinselleştirilmesi” yani etin cinsel politikası şu şekilde bir örnekle de bağdaştırılabilir: Bazı restoranların menülerinde “90D beden hindi göğüs” veya “tavuk kalça” ifadeleriyle karşılaşırız.²⁷⁶ Etin cinsel politikası, erkeklerin et tüketmesinin gerekli olduğu fikri ve et yemekle kahramanlık arasında kurulan bağ olarak da karşımıza çıkar. Bu nedenle, günlük hayatta kadınlar “çay saati”ni, erkekler daha çok mangalı tercih ederler.

Vejetaryen'in başkahramanı, toplumun güçlü ataerkil kalıplarına sıkışmış hisseden, et tüketiminden uzak durarak bu kalıplardan kaçmaya çalışan, hayvan ve çevrenin sömürülmesine karşı olan genç bir kadındır. Yonghe, et ve bir yüzün yansıtıldığı kan dolu havuz içeren bir rüyanın ardından vejetaryen/vegan olmaya karar verir. Bu süreç, et ve şiddet arasındaki ilişki bilinçsiz de olsa hayvanlara yapılan zulüm

²⁷⁶ Adams, s. 38. Her ne kadar Türkçe’de “tavuk kalça” diye bir ifade yerine “tavuk but” kullanılıyorsa da çeviride muhtemelen yapıtın İngilizce orijinal ifadesindeki cinsiyetlenmiş hayvan anlamını korumak hedeflendiği için bu şekilde bir ifade tercih edilmiştir.

etrafında dönen bir dizi çocukluk anısı ile birleştğinde et ve balık yemeyi ve nihayetinde çoğu yiyecek türünü yavaş yavaş reddetmeye doğru ilerleyecektir. Kadınlara dikte eden kültürel geleneklerin içgüdüsel bir reddi olan budavranışta, yazarın geldiği Güney Kore gibi ataerkil toplumların, kahramanın kocasının, babasının özelinde, kadınları daha da ciddi bir şekilde baskılamalarına neden olur. Roman boyunca Yonghe'nin sesinin yalnızca çok aralıklarla söylediği birkaç cümleden ibaret olduğunu belirtmiştik. Onun vejetaryenliği ve takip eden veganlığı, sesini yok etmiş olan yaşadığı topluma bir tepki olarak doğar. Varlığının inkâr edildiği bir topluma, içine çekilerek ve görünmez olanın, hayvanların olduğu yere giderek isyan eder Yonghe.

Kang, Yonghe'nin insan vahşetini kendi dışına atmak için et yemeyi reddettiğini ve şiddet dolu bu dünyada onun yaptığını aşırı derecede uyanık bir durum olarak gözlemlemektedir.²⁷⁷ Uyku sırasında görülen rüya bilinçaltımızda ne olup bittiği ile ilgilidir. Aslında rüyalar canlı, birbiriyle bağlantılı ve akılda kalıcı değildir fakat Yonghe'nin uyuduğu sırada gördüğü rüya onun gerçekten uyanık hale gelmesini sağlamıştır. Burada yazar bir tür ironi kullanmıştır. Kadın, gördüğü rüyanın etkisiyle et yemeyi ve etli yemek pişirmeyi bırakmıştır. Böylelikle bu rüya, Yonghe'nin hayatını bütünüyle etkilemiştir ve değiştirmiştir. Nitekim romanda Yonghe tükettiği tüm etleri düşündükçe acı çekmekte ve kendi bedeninden tiksilmektedir:

*Bir haykırış, yakarış, kat kat birleşiyor ve oraya yapışarak sabitleniyor. Et yüzünden. Çok fazla et yedim. O hayatlar bozulmadan orada asılı. Kesinlikle. Kan ve etlerin hepsi sindirilip vücudumun her köşesine yayılmış, tortusu dışarı atılmıştır, ama o hayatlar ısrarla karın boşluğuma yapışmış duruyor.*²⁷⁸

Yonghe, etlerin fiziksel kalıntıları vücudundan atılmış olsa da hayvanların hayatlarının ve acılarının hâlâ içinde yaşadığını hissetmektedir.

Ataerkil zihniyetin baskın olduğu bir toplumda büyüyen Yonghe'nin davranış şeklindeki değişim, ailesi tarafından da fark edilir: “Hayalet gibi dimdik ayakta duran, karanlığın ve suyun bir parçası olmuş Yonghe.”²⁷⁹ Bu noktada, eskiden olduğu gibi başkaları tarafından tanımlanamaz veya nitelendirilemez; o artık basitçe “pasif

²⁷⁷ Michele Filgate, “The Vegetarian Asks Painful Questions about the Way We Live”, **The Barnes&Noble Review**, 11.03.2016, <https://bit.ly/3OwTGNi>, (05.04.2021).

²⁷⁸ Kang, s. 45.

²⁷⁹ Kang, s. 75.

karakterli kadın” veya “dünyadaki en sıradan kadın” olarak tanımlanamaz veya nitelendirilemez. Bir kadının saygı göstermesi gereken katı normlardan kaçarak, ancak kendi istediği gibi davranabilir. Yonghe erkekler tarafından getirilen bu normları aşarak bir anlamda özgürlüğüne kavuşmayı ve insan olmaya son vermek istemiştir.

Yonghe’nin yaptıklarının neredeyse hiçbiri için cesaret bulamayan ablası Inhe ise, özverili bir anne ve başarılı bir kozmetik şirketi sahibi olarak ailesinin hastaneye kaldırılan kız kardeşini terk etmeyen tek üyesidir. Yonghe deliliğe sürüklenişi, tüm hayatını toplumsal beklentiler tarafından daraltılmış “hiç yaşamamış bir çocuk”²⁸⁰ olarak geçirdiğinin fark etmesini sağlar. Kadın, kız kardeşinin akıl sağlığı ile kendi hayatındaki sıkıntılar arasında sıkışıp kalır. Kız kardeşi ile ilgilenen, bakımını yapan, çocuğuyla vakit geçiren ve kocasının rahat bir şekilde kariyerine devam edebilmesi için özen gösteren ailenin en istikrarlı ve en güvendiği kişisidir. İçinde yaşadığı toplumun ataerkil gücünün kurbanıdır. Her iki kız kardeş de başkalarının onlar için tasarladığı bir hayat yaşamıştır. Yonghe’nin tüm geleneksel normları reddetme ve istediği gibi yaşama kararı ablası için rahatsız edicidir çünkü o da bunu yapacak cesarete sahip olmayı dilemektedir. İki kız kardeş de önce asker babalarının şiddetini görmüştür ve ardından da kocalarının isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Yonghe, bütün bu normlardan önce et yemeyi bırakarak, sonrasında hiçbir şey tüketmeyerek ve en sonunda bitkiye dönüşüp başkalaşım geçirerek sıyrılmıştır ve bir anlamda Inhe’nin yapamadıklarını gerçekleştirmiştir. Inhe de aslında ataerkil bir toplumun “köle”si olmaktan memnun değildir fakat bu yapıyı değiştiremeyeceğini düşündüğü için bu şekilde davranmaktadır. Inhe, kız kardeşinin yıkımına tanık olur ve hayatında karşılaştığı insanların ve toplumun önünde kendini bir korkak olarak kabul eder.

Yonghe’nin önce et yemeyi, sonrasında yemek yemeyi bırakmasıyla geçirdiği dönüşüm, kadını kendi ailesi gözünde yabancılaştırmıştır. Yonghe’nin gördüğü bir rüya sebebiyle dönüşümü ciddi bir değişimdir, bedensel olarak da özellikle zayıflayarak değişim geçirmiştir. Karakterin bu müthiş değişimi, onu ailesi gözünde farklılaştırmıştır çünkü önce kocasına artık etli ve sevdiği yemekler yapmaz, sonrasında ise kocasıyla cinsel ilişkiye girmek istemez. Özellikle de kadın ilk

²⁸⁰ Kang, s. 139.

vejetaryen olduğunda birlikte katıldıkları iş yemeğinde Yonghe neredeyse hiçbir şey yemediği için Bay Cheong karısından utanır.

3.2.3. *Vejetaryen’de Ataerkillik (Patriarka) ve Et Yeme*

Hayvanların tahakkümüne, avlanmalarına, öldürülmelerine, fabrika çiftliklerinde ve mezbahalarda tutulmasına dayanan et tüketimi; pek çok kadının kullanılacak nesneler olarak sömürülmesi, boyun eğdirilmesi, istismar edilmesi, sembolik olarak “yenmiş” veya “tüketilmiş” olarak algılanması ile eşit tutulabilir. Jacques Derrida’nın “karnofallogosantrik” terimi, erkeklerin tüketmesi için sömürülen diğer hayvanlarla birlikte “et” olarak görülen kadınların ikincilleştirilmesinin altını çizer. Derrida’ya göre, “erkeksi figürü öznenin belirleyici merkezine” yerleştiren “etçil erkeklik” diye tanımlanabilecek karnofallogosantrizm kavramı Batı felsefe geleneğinin temel dayanağını oluşturur. Kendisinin ileri sürdüğü gibi “Yetişkin erkeğin, babanın, kocanın ya da erkek kardeşin ...erkeksi gücü, özne kavramına hâkim olan şemaya aittir. Özne sadece doğaya aktif olarak hâkim ve sahip olmak istemez. Bizim kültürümüzde kurbanı kabul eder ve et yer.”²⁸¹ Özne tanımlamasını kurban etme ve et yeme bağlamında genişleten Derrida erkek öznenin etki alanına bu boyutu da ekler. Bu bağlamda, et yemek ataerkil değerlerin güçlenmesine katkı sağlar. Ataerkil zihniyet, et yemenin erkek öznenin inşasıyla doğrudan ilgisi olduğunu destekler.

Erkeklerin egemen olduğu kültürlerde et tüketimi ve erkeklik arasında büyük bir ilişki kurulmaktadır. Kültürel gelenekleri sürdüren toplumlarda “eve ekmek getiren” aile reisi erkeğin, et tüketimiyle doğrudan ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Hatta et ile yiğitlik arasında paralel bir bağ oluşturulmaktadır. Etçil ataerkil kültürde hayvan bedeninin yanında sömürülen diğer beden kadın bedenidir. Bir yandan kadın bedeni hayvanlaştırılırken, diğer yandan hayvan bedenleri kadınlaştırılmaktadır. Bu noktada cinsellik, pornografi, tecavüz ve et tüketimi arasında bir ilişki kurulabilir. Omca Özdemir, “Tecavüzü, Hegemonik Erkeklik Zemininden Kavramak ...” adlı çalışmasında pornografinin cinsellik açısından önemli bir işlevi olduğunu açıklamıştır. Pornografi; eril iktidar, eril tanımlı ve dayatımlı cinsellik, şiddet, kadınların fiziksel ve

²⁸¹ Derrida, “‘Eating Well’ or the Calculation of the Subject: An Interview with Jacques Derrida”, ss. 113-114.

cinsel istismarının ilişkilendirildiği bir alandır. Pornografik görüntüler aracılığıyla saldırgan eril cinsellik ve eril egemenlik meşru bir hale getirilmekte ve erkek yüceltilerek eril iktidar güçlendirilmektedir. Kadınlar ise erkeklerin tam aksine, kişiliksizleştirilmekte, nesneleştirilmekte ve aşağılanmaktadır.²⁸² Pornografi ve tecavüz erkeklerle, cinsel anlamda da kadınlar üzerinde baskı ve egemenlik kurma yetkisi vermiştir. Böylelikle kadın cinsel bir nesne yerine konmakta ve cinselliği kullanılmaktadır. Carol J. Adams ise pornografi ve et tüketimi arasında doğrudan ilişkinin var olduğunu savunduğu *The Pornography of Meat* adlı kitabında temel argümanını et endüstrisinin, katliamları daha kabul edilebilir kılmak için hayvanları nesnelere indirgemesi gibi, pornografi endüstrisinin de kadınları eşit derecede tüketilebilir kılmak için nesneler olarak ele alması olarak belirtmiştir. Reklam ve pazarlama sektörleri de pornografi ve et tüketiminden yararlanarak, kadınlara ve hayvanlara yönelik bu zulmü topluma yaymaya devam etmektedir. Fakat Adams bizden, kasapların ve reklam tasarımcılarının nasıl çalıştığını anlamamızı ve gerçekleri bir an önce fark etmemizi istemektedir.

Kadının bu durumu, onun et tüketiminden dışlanmasında da belirginleşir. Kadın, sebze ve meyve tüketmeye “mahkûm” bırakılırken, eve ekmek getirebilmek için güçlü, kuvvetli ve cesur olmak zorunda olan aile reisi erkeğin ete ihtiyacı olduğu düşünülür. Kadın bedeninin üreme ve üretme süreçlerinin erkeğe tabi tutulması, hayvan bedenlerinin tüketimiyle paralel gider. Kadının ve hayvanın mülk statüsüne indirgenmeleri arasında belirgin bir bağlantı bulunmaktadır. Birer mülk olarak sınıflandırılan hayvanlar, insanlar tarafından kaynak olarak kullanılır. Taşımakta oldukları mülk statüsünün anlamı hiçbir ahlaki değere sahip olmamaları, yalnızca ekonomik anlamda bir değer taşımalarıdır. Hayvanların mülk statüleri, onların birer eşya olarak değerlendirilmeleri anlamına gelir. Fallusa (üretici güç) sahip olmak isteyen erkek, kadını kendi mülkü olarak görür. Örneğin, Kate Millett erkeğin kadına bakışını “malına zarar gelmesini istemeyen bir mülk sahibi”²⁸³ olarak tasvir etmektedir.

Başkahraman Yonghe, eşi Bay Cheong tarafından bir erkeğin sahip olduğu bir mülk olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, kadın asi davranışları sebebiyle kocası (sahibi)

²⁸² Omca Özdemir, “Tecavüzü, Hegemonik Erkeklik Zemininden Kavramak...”, **Fe Dergi**, Cilt:2, Sayı:2, 2010, s. 83.

²⁸³ Kate Millett, **Cinsel Politika**, çev. Seçkin Selvi, İstanbul: Payel Yayınları, 2. Basım, 1987, s. 305.

tarafından aşağılanabilecek ve disiplin altına alınabilecek bir mülktür. Ataerkil sistem, bütün cinsiyetleri etkiler fakat Konfüçyanizm'in baskın olduğu Asya ülkelerinde cinsiyet düşüncelerini daha ağır bir şekilde etkiler. Özellikle karı koca arasındaki ilişkiye yön veren kurallar, kadınlara yönelik ağır yargılara dayanmaktadır ve bu da kadınların statüsüne düşmesine neden olmaktadır. Konfüçyanizm'e göre, kadının yeri sosyal açıdan erkeğe göre daha aşağıdadır. Kadının eşine ve ailesine itaati, bağlılığı, hizmeti ve saygısı son derece önem taşımaktadır. Karşılıklı ilişkilerde kadın, uyum sağlayan ve pasif konumda olan kişidir. Ayrıca, bir kadının babasına, kocasına ve oğluna itaat etmesi gerekmektedir.²⁸⁴ “Kadınlar ya beklenene boyun eğler ya da isyan edip cezalandırılırlar.”²⁸⁵ Bu bağlamda Yonghe, ataerkil sistemin kolay kolay izin vermeyeceği bir yıkım eylemi olan kocasına ve babasına itaatsizlik göstererek geleneksel rollere meydan okumaktadır. İtaatsizlik, kadın üzerindeki erkek egemenliği sürdürmek ve güçlendirmek için fiziksel ve cinsel şiddetle cezalandırılır.

Won-Chung Kim “Eating and Suffering in Han Kang’s *The Vegetarian*” adlı çalışmasında, “Yonghe’nin et yemeyi reddetmesi, toplumdan soyutlanmasına neden olur, çünkü et yemek Kore toplumunda normal ve anormal olanı yargılamak için kullanılan bir ölçüttür”²⁸⁶ demektedir. Kore, uzun tarım tarihine bağlı olarak benzersiz bir yemek kültürü geliştirmiştir. Yemeklerin geleneksel bileşenleri tahıl ve sebzelerden oluşur, ancak okyanus bölgelerinde balık ve deniz yosunu tüketilir. “Korean Diet: Characteristics and Historical Background” adlı makalede Kore mutfağının özellikleri 1) pirinç ve tahıllara dayalı çeşitli tarifler, 2) fermente gıdalar 3) farklı çeşitlerde sebzeler 4) bakliyat, balık ve daha az kırmızı et 5) sarımsak, yeşil soğan, kırmızı biber ve zencefil gibi şifalı bitkiler, 6) susam ve perilla yağı, 7) yağda pişirme, 8) mevsimlik ürünlere dayalı öğünler, 9) çeşitli yerel mutfaklar ve 10) daha fazla ev yapımı yemek olarak verilmiştir.²⁸⁷ Az kırmızı et tüketilmesine rağmen, et tüketimi yine de yaygındır. Yonghe’nin ailesi de gelenekleri devam ettiren bir aile

²⁸⁴ Semine İmge Azertürk ve Tuğçe Akman, “Konfüçyüs’ün Kadın Görüşü Üzerine”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:19, Sayı:1, Haziran 2018, ss. 9-10.

²⁸⁵ Nasreen Banu M. Jamadar, “Revolt, Resilience and Remarkable Ardour in the novel *The Vegetarian*”, *Global English-Oriented Research Journal (G E O R J)*, Cilt:2, Sayı:3, 2016, s. 181.

²⁸⁶ Won-Chung Kim, “Eating and Suffering in Han Kang’s *The Vegetarian*”, **CLCWeb: Comparative Literature and Culture**, Cilt:21, Sayı:5, 2019, s. 4.

²⁸⁷ Soon Hee Kim ve diğerleri, “Korean Diet: Characteristics and Historical Background”, **Journal of Ethnic Food**, Sayı:3, 2016, s. 28.

olduğu ve vejetaryenliğe sıcak bakan bir aile olmadığı için Yonghe'nin aldığı bu karar onlar için şok edicidir.

Vejetaryenliğe sıcak bakmayan diğer bir karakter olan Bay Cheong, Yonghe'i II. Dünya Savaşı sırasında Japon askerlerinin istismarlarına maruz bırakılan “seks kölesi” (comfort women) ile karşılaştırmaktadır. Buradan da Cheong'un kadını sadece cinsel ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığı anlaşılmaktadır. Yonghe'i cinsel ilişkiye zorlayarak ona köle gibi davranmaktadır. Hikâyede cinsel istismar işlendiği Bay Cheong'un şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

İş yemeğinden dolayı eve geç geldiğim geceler sarhoşluğa verip karımın üzerine çullandığım da oldu. Direnen koluna bastırıp pantolonunu çıkarırken beklenmedik şekilde heyecanlanırdım. Şiddetle direnen karıma küfürler savurarak, üç denemeden birinde içine girmeyi başarıyordum. Böyle zamanlar karım sanki savaşta zorla kaçırılmış bir seks kölesi gibi donuk bir suratla karanlıkta uzanıp tavanı izlerdi.²⁸⁸

Bay Cheong, Yonghe'i hayat arkadaşından ziyade duygusuz bir nesne, ona ait bir mülk olarak görmektedir. Kadının duygularını ve düşüncelerini hiçe sayarak ona şiddet uygulamaya devam etmektedir. Kadının bedenini kendisine ait ve tabi bir uzantı olarak gördüğü için ona her şeyi yapabileceğini ve yaptırabileceğini düşünmektedir. Ataerkide erkeklik diye tanımlanan şey bu gücü olabildiğince genişletebilmekte yatar. Ataerkil sistem güçlü ve erkeksi erkeklerle ihtiyaç duyduğundan Bay Cheong'un erkekliğini ve geleneksel olarak doğası gereği erkeksi bir durum olan üstünlüğünü sürekli teyit etmesi gerekmektedir. Yonghe'nin özgürlüğü, toplumsal olarak inşa edilmiş erkeksi gücünü karşılamak zorunda olan kocası karşısında bir engel olarak sunulur.

Bay Cheong, karısının geleneksel kadın rolüne uymasını bekler, çünkü ona göre ataerkil bir toplumda yetişmiş bir birey olarak erkek çalışıp evine ekmek getirmeliyken kadın ise ev işlerinden ve çocuk bakımından sorumludur. Bu nedenle, Yonghe'nin diğer bütün kadınlar gibi olduğunu düşünerek ona o şekilde davranır ve karısının davranışlarında değişiklikler gözlemlediğinde ortada bir sorun olduğunu dahi reddeder. Kocas, Yonghe'nin durumunu hiçbir şekilde önemsememekte ve duygu ve düşüncelerini hiçe saymaktadır çünkü kadın onun için sadece bir nesnedir. Onun,

²⁹² Kang, s. 17.

eşinden ve ailesinden bağımsız olarak duyguları ya da düşünceleri olması kocasının hayal bile etmek istemediği bir şeydir. Tıpkı Descartes'in hayvanlar için söylediği gibi, ataerkil toplumlarda bir kadının makineden farkı yoktur, ruh akıl ve düşünce derinliği ancak erkeğin sahip olabileceği yeteneklerdir. Düşünme yetisinden daha değersiz olan duygular ise zaten önemli değildir. Eğer bu duygular kadının garip davranmasına neden oluyorsa kadın terbiye edilmeli, disiplin sıkılaştırılmalıdır.

Yonghe'nin yaşadığı kültürden uzaklaşması gördüğü rüyalar sonucu gerçekleşir. Bu rüyalardan önce görünüşte bir uyum sorunu yaşamamaktadır. Temizlik, yemek pişirme gibi “kadınlara ait” ev işlerinden sorumludur. Kocasını, onu, yemek hazırlayan, evi temizleyen bir kız kardeş ya da en azından temizlikçi gibi bir varlık²⁸⁹ olarak tasvir etmektedir. Yonghe, eşi tarafından kimliği bastırılmış ve “dünyadaki en sıradan kadın”²⁹⁰ olarak görülmektedir. Ancak rüyadan sonra her şey değişmiştir, onunla birlikte ev işleri rutininin sonunu da gelir: “Kravatı atkısı gibi boynuma atıp çorap giyerken, ajandamla cüzdanımı alırken bile karım mutfaktan çıkmadı. Beş yıllık evliliğimiz boyunca ilk kez karımın yardımı ve uğurlaması olmadan işe gitmek zorunda kalmıştım.”²⁹¹ Beş yıl boyunca Yonghe sadece evden değil, aynı zamanda Bay Cheong'a yardım etmekten de sorumluydu ama birdenbire Bay Cheong “hizmetçisini” kaybeder ve kadının özgürlüğünü benmerkezcilik olarak değerlendirir: “Tanrı aşkına nasıl bu kadar benmerkezcilik olabilir?”²⁹² Cheong'un düşünce yapısında kadının eşini merkezden çıkararak kendisini düşünmeye başlaması benmerkezcilik olarak adlandırılır. Kocasını, Yonghe'nin şu ana kadar yaşadığı hiçbir sıkıntının farkına varamamıştır çünkü Yonghe'nin duygularını, hatta bağımsız bir özne olarak varlığını hiç düşünmemiştir bile. Yonghe'nin kendisini ayrı bir varlık olarak ifade edebilmesi, et yemeyi bırakması ve evdeki hayvansal ürünlerin hepsini çöpe atmasıyla başlar ancak bu Cheong'unsaldırılarına neden olur. Fakat Yonghe, kocasının bu saldırılarına rağmen özerkliğini kazanmaya çalışmaktadır.

Yonghe, çoğu yiyecek türüne karşı bir içgüdüsel reaksiyon yaşar ve bu, tüketmekte olduğu sebzelerin bir bilinci olup olmadığını merak etmeye kadar gider. Yonghe, birilerinin “eti” olmayı reddetmenin ancak et olarak nitelenen diğer

²⁸⁹ Kang, s. 30.

²⁹⁰ Kang, s. 2.

²⁹¹ Kang, s. 14.

²⁹² Kang, s. 17.

bedenlerin bu tanımını reddetmekle mümkün olacağını kavrar. Ondan sürekli itaat bekleyen ve onu bulamadığında manevi ve fiziksel şiddet kullanmaktan kaçınmayan kocasının katı kadın düşmanlığının arkasında yeme alışkanlığının olduğunu fark eden Yonghe bu alışkanlığı önce kendisinde değiştirir.

Yonghe'nin et tüketimini daha sonra da her türlü yiyeceği bırakması doğal olarak onu ölüme götürecek yolu açar. Önce hayattan uzaklaşma, gittikçe kenara çekilme ve enerji düşüklüğüyle seyreden süreç kadının bütün hayatına yayılmıştır ve yavaş yavaş onu yok etmeye başlamıştır. Yonghe, yiyecek tüketimini günbegün azaltarak bırakmış ve kendi ölümüne doğru ilerlemiştir. Sonunda duyuları bile körelme noktasına gelen Yonghe, kışın soğukunda bile çıplak kalıp “Çünkü sıcak”²⁹³ diyerek yanıt vermiştir. Yonghe'deki bu değişimler, artık bedeninin başka bir şeye evrildiğini ve farklı bir beden duyumu içinde olduğunu göstermektedir. Belki de bu gibi durumlar bize, onun yavaş yavaş bitkiye dönüşmesinin işaretini vermektedir.

Yonghe'nin direnişi ataerkinin kadın bedeninin bir tüketim nesnesi haline getirmesinden bir kurtuluş yolu aramak olarak anlaşılabilir. Yonghe sadece kocasının tüketimine amade bir arzu nesnesi değildir. Roman boyunca, Yonghe'nin video sanatçısı olan kayınbiraderinin Yonghe'ye ve Bay Cheong'un ise Inhe'ye ilgisini gözlemleriz. Ancak, masa başı çalışan beyaz yakalı Bay Cheong'un aksine güzel sanatlar mezunu ve çok yönlü bir sanatçı olan eniştesi P'nin Yonghe'e karşı gizli bir tutkuya ve âşık olmaya varan bir ilgisi vardır ve öyle ki Yonghe'nin bedeninin kalçalarındaki doğum lekesi dâhil her parçasını bir “arzu nesnesi” olarak görür:

*Bu, haliyle bir arzu nesnesi olan güzel ve genç bir kadının bedenydi, yine de artık, ondan tüm arzular arınmıştı. Geniş bir pencereye doğru kum gibi sürekli dağılarak çarpan güneş ışığı ve gözle görülemese de yine kum tanecikleri gibi dağılan bedenin güzelliği... Tarifi imkânsız duygular eşzamanlı akın ediyor, bir yıl boyunca onu yoğun bir şekilde sıkıntıya sokan cinsel şehveti bile bastırıyordu.*²⁹⁴

P'nin Yonghe'ye olan ilgisini en bariz şekilde belli eden onun bedenini bitki ve çiçek desenleriyle süslemesi, yani onu bitkiye çevirmesidir. Ancak Yonghe'nin vücudunu çiçek ve yaprak resimleriyle kaplayarak onu etkili bir şekilde hayranlık duyulacak bir sanat eserine dönüştürürken onu aynı zamanda bir şehvet nesnesine

²⁹³ Kang, s. 31.

²⁹⁴ Kang, s. 74.

dönüştürmüştür. Yonghe ise ataerkil arzu ve şiddet dünyasından kaçmak istemektedir. Et yemeyi bırakarak tüketilen bir beden olmaktan kurtulmaya çalışmaktaydı ancak bitki olmaya doğru ilerlediğinde de romantize edilerek cinsel arzu nesnesine dönüştürülmektedir. Çiçeklerle boyanmış bir vücut P'yi ciddi bir şekilde tahrik eder. Böylelikle hayvan bedeni olarak tüketilmeyi reddetse de kadın, bir sanat eseri olarak ya da yüceleştirilerek tüketilmekte ve nesneleştirilmektedir.

Vücudu baştan aşağı çiçek ve dal motifleriyle kaplı Yonghe, P'nin arzu nesnesi haline gelmiştir. Kadının vücudundaki Moğol lekesine âşık olan adam, kadının vücudunu sanat eserlerinden birinde kullanmak için onun adeta bir bitki gibi tepkisizliğinden ve uysallığından yararlanır. P, Yonghe'yi eril bakışın estetik erotik nesnesi haline getirir. Yonghe'nin vücuduna aynı türden çiçek desenleri çizdiği bir erkek arkadaşıyla sevişmesini ister. Bunu, bir sanat sergisinde sergilemek üzere kameraya kaydetmeyi planlar. Vücutlarında aynı çiçek desenlerini taşıyan kadın ve erkek tutkulu bir şekilde sevişirler ve P, kadındaki alışılmadık canlılığı sorguladığında “Gerçekten yapmak istedim. Hiç bu kadar istek duymamıştım. Onun vücudunu kaplayan çiçekler... Onlar nedeniyle. Sadece bu”²⁹⁵ cevabını alır. P'nin Yonghe'nin vücudunu tuval gibi kullanarak yaptığı bu motifler kadının bir bitkiye dönüştüğünde bile bedenini pornografik bir nesne haline gelmekten kurtarmasının mümkün olmadığını göstermektedir. Yonghe'nin çıplak bedeni yeşil doğanın bir parçası haline geldiğinde bile, doğaya karşı yüz yıllarca kullanılmakta olan tecavüz metaforunun süslenerek ve estetize edilerek de olsa devam ettiğini görüyoruz.

Yonghe bitkilerin ve çiçeklerin bu şekilde pornografikleşmesini fark etmesiyle kendi bedeni üzerindeki ataerkil cinsel arzuları yok edemediğini görür. Yonghe'nin herbivor bir hayvana dönüştükten sonra bitkiye dönüşmesi bile onu üzerinde tahakküm kuran ataerkil cinsel şiddetten kurtarmayacaktır.

Eniştesinin arzularına boyun eğen Yonghe'den hiçbir tepki gelmemesi onun “bitkisel hayat”a girmesinin de göstergesidir. Eniştesiyle tereddüt etmeksizin sadece şehvet içeren bir içgüdü ile cinsel ilişki yaşaması ve sonrasında da hiçbir şekilde suçluluk hissetmemesi de buna bir örnektir. Kadın artık ensest, tabu veya sadakat gibi kavramları dikkate almamakla ataerkil şiddetten ve etin toplumsal düzeyde maskülenitenin inşası olduğuyla ilgili inanç sisteminden geri çekilir. Bu kaçışın nihai

²⁹⁵ Kang, s. 93.

amacı ise doğanın bir parçası haline gelmektir.²⁹⁶ Kadının vegan olma kararı bireysel bir tercihin sadece besin bazında değil, dış dünyaya bir tepki, tabuları yıkma isteği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ataerkil baskılardan ve toplumsal cinsiyet rollerinden kurtulmak için bir yola çıkmış ancak henüz o sona ulaşamamıştır.

Yavaş yavaş ama şiddetle kendini katmanlara ayırarak geride hiçbir şey bırakmayan Yonghe ataerkil normlara meydan okumak ister. Sadece kocasının ve ailesinin istediği gibi bir eş olamaması değil, aynı zamanda et yemeyi bırakıp kendi hayatının ve vücudunun kontrolünü ele geçirme kararının da geleneğe meydan okuyor olması diğer insanların kendilerini rahatsız hissetmelerine veya hatta onu tehlikeli bulmalarına neden olur.

Yonghe, kendisini mahkûm ettiği açıklıkla aslında kadın bedeninin cinsel arzu nesnesi olarak algılanmasında fetişleştirilen dolgun yuvarlak hatlarından kurtulmak istemektedir. Ataerki tarafından pornografik olarak algılanan kadın bedeni yerine çok kilo vererek androjen bir bedene doğru ilerlemekte, kadın olarak kendisine atfedilen nesne rolünden böyle kurtulmaya çalışmaktadır. Örneğin, göğüsleri iyice küçülmüştür, bu da bize Yonghe'nin cinselliğinden ve doğurganlığından hiçbir iz kalmadığını gösterir.

Kâbusları uykusuzluğa dönüşen, giderek daha da az yiyen ve vücudu iskelete benzemeye başlayan Yonghe'ye romanın sonunda şizofreni ve anoreksiya nervoza teşhisi konulur. Doktoru, hastalığının arkasındaki psikolojik faktörlerden birinin “otoriter bir anne ve güç mücadelesi” olabileceğini öne sürer. Doktor da diğer erkekler gibi suçu başka bir kadına atarak sözde bir açıklama yapmaktadır. Oysa roman, Yonghe'nin hastalığının kökenini erkek saldırganlıklarında ve özellikle Bay Cheong'un karısına gösterdiği şiddette aramamız gerektiğini anlatır. Aslında sorun süregelen erkek şiddetidir. Kocas, Yonghe çocukken onu kırbaçlayan ve eski bir asker olan babasının sert muamelesini tekrarlamaktadır. Bay Cheong'un kadına verdiği fiziksel ve psikolojik şiddet, cinsel şiddetle birleştiği için çok ağırdır ve kadın artık bunlara daha fazla dayanamayacağını herkesi şok eden davranışlarıyla göstermiştir.

Yonghe'nin vejetaryen olma kararıyla başlayan süreç, onun kendisi gibi şiddet gören bedenlerin farkına varmasıyla ilerler. Bay Cheong, bir yandan karısına bir

²⁹⁶ Cansu Özge Özmen, “Han Kang’ın Vejetaryen Romanında Anlam, Sembolik Ölümsüzlük ve Ödemonik İyi Oluş”, **III. Uluslararası Farkındalık Konferansı/Bildiriler**, 2019, ss. 854-856.

yandan da hayvanlara karşı şiddetin temsili haline gelir. Sorunları şiddetli kılan, kocanın ve ebeveynlerin sürekli gücüdür. Psikiyatri hastanesinde bile sürekli yemek yemeye mecbur olan kadın kahraman, insan bedeni taşıdığı sürece sadece ışık ve su gerektiren bir ağaç olmayı seçmesinden ötürü başarısız olur ve bu, onun tüm insan kimliğini yok etmesiyle mümkün olacaktır. Yonghe, ataerkinin şiddetini durduramaz fakat kendisinin başkalarına şiddet uygulamadığı bir pozisyon alabilir. Bizimki gibi bir şiddetli dünyada, kişi ancak ölümden masum olabilir.

Mikayla George, “Contemporary Visions of the New Woman in Korean Literature” makalesinde, Yonghe’yi “yeni kadın” (“new woman”) olarak adlandırır. Batıda 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkan “Yeni Kadın” kavramının izdüşümünü Kore’de 20. yüzyıl başlarında Japon sömürge döneminde gözlemlemek mümkündür. Bu arketip/model, modernleşme yoluyla faillik kazanan kadının marjinalleşmesini romantik bir kadınlık çerçevesinde tanımlar.²⁹⁷ Yonghe, geleneksel cinsiyet beklentilerini alt üst ederek ve toplumsal normların aşıldığı bir anda doruğa ulaşan bedensel özerklik mücadelesiyle Yeni Kadın’ı somutlaştırmıştır. Bu kadın tipinin en önemli özelliklerinden birisi kendi bedeni üzerinde başkalarının söz sahibi olmalarına başkaldırmasıdır. Yonghe’nin bedenine hangi besinleri alıp hangilerini almayacağına ilişkin tutumu Yeni Kadın imgesindeki özerklik arayışının çok özel bir dışavurumu olarak ele alınabilir. Ancak Yonghe’nin Yeni Kadın olarak geleneksel değerleri göz ardı etmesi yıkıcı sonuçlara yol açacaktır.

Yonghe’nin et yemeyi bırakma kararı, erkeklerin kadın bedeni beklentileriyle ilgili toplumsal cinsiyet normlarını da terk etmesiyle aynı anlama gelir. Et yemeyi bıraktığında gün geçtikçe zayıflaması, elmacık kemiklerinin fazlasıyla belirginleşmesi ve böylelikle hastanede yatan bir hastaya benzemesi, bu normların dışına çıkmasına örnek verilebilir. Yonghe’nin kendi bedenine odaklanması içinde yaşadığı toplumsal normlara ters düşer çünkü bu normlara göre bir kadının bedeni toplum tarafından inşa edilir ve belirlenir. Yonghe’nin isyanı, kendisine ait olan bir şeyi başkalarının egemenliğinden kurtararak yeniden inşa etmek olarak ele alınmalıdır.²⁹⁸ Toplumsal insanın en bariz temsilcilerinden olan kocası birlikte gittikleri şirket yemeğinde Yonghe’nin vejetaryen olduğunu saklamaya çalışarak ataerkin kadın normlarını ona

²⁹⁷ Mikayla George, “Contemporary Visions of the New Woman in Korean Literature”, <https://bit.ly/3tQb33w>, (paragraf 1).

²⁹⁸ George, para. 3. (paragraf 3)

empoze etmektedir. Yonghe ise kendisine farklı bir kimlik inşa etmek için bedeninin kontrolünü ele almak zorunda olduğunu bilir.

3.2.4. Yonghe'nin Bitkiye Dönüşmesi

Son bölüm “Alev Ağacı”nda Yonghe, şiddetli ve radikal bir sonuç olarak yemek yemeyi reddederek bir ağaç olma hedefine ulaşmıştır. Doğal dünyayı doğrudan deneyimlemek ve ağaçlarla bir bütün olduğunu iddia ettiği için bir psikiyatri kurumuna götürülür. Kadın sadece toplumun sıradanlığının dışında olduğu için algılanabilmekte sıkıntı çeker. Bu yüzden akıl hastanesi gibi bir mekân kullanılması başkahramanın bilgeliği ve bunun karşısındaki toplum algısının çatışmasını göstermek için iyi bir seçimdir. İçinde yaşadığı toplum Yonghe'yi akıl hastası olarak görmektedir çünkü onun bedeni hiç kimsenin yaşamadığı türleri aşan bir bütünleşmeyi deneyimlemektedir. Ablası onu ziyarete geldiğinde vücudunda yaprakların yeşerdiğini, ellerinin kök saldıgını ve durmaksızın toprağın altına doğru uzandığını, kasıklarında çiçekler açmaya çalıştığı için bacaklarını açtığını²⁹⁹ anlatır. Yonghe, bir kadın olarak, ağaç olmakla toplumsal baskı ve ataerkil bir toplumdan kurtulur. Pelin Kümbet'in *Eko-Eleştiri: Çevre ve Edebiyat* kitabının ekofeminizm bölümünde kadın ve doğa ilişkisini şu şekilde görmekteyiz: “Her kültür, kadınları onların değerini alçaltan veya değerini olduğundan daha düşük gösteren bir sembolle özdeşleştirmiştir. Bu tasvire uyan bir tek sembol vardır, o da genel anlamıyla doğadır (...) zira doğa ikincildir, tıpkı kadın gibi.”³⁰⁰ Kadın ve doğa, Batı'nın kurduğu ikili karşıtıklardan biridir. Kadın doğayla, erkek ise kültürle bağdaştırılır. Fakat doğa talanına da, erkek egemen kültüre de karşı olan ekofeministler bu ikiliklere karşı çıkar. Yonghe kendisi gibi aşağıda konumlandırılan doğayı seçerek batının ataerkil ikiliklerine bir karşı duruş sergiler ve onun değerler sistemini sorgular. Yazar Kang'a göre, et ile bağ kurulan patriarkal kültüre karşı doğa bir kurtuluştur. Bu nedenle Yonghe'i romanın sonunda bitkiye/ağaca dönüştürmeyi tercih etmiştir.

Yonghe'nin ağaç olma dürtüsü, bir yenilgi ve teslimiyet olarak değil, kapitalist ve ataerkil egemenliği ve kadın sömürüsünü aşmak için stratejik bir eylem olarak

²⁹⁹ Kang, s. 127.

³⁰⁰ Pelin Kümbet, “Ekofeminizm: Kadın, Kimlik ve Doğa”, *Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat*, Serpil Opperman (Ed.), Ankara: Phoenix, 2012, s. 177.

görülebilir. Kadının yeniden doğaya çekilmesi, kadın ve doğa arasında ataerki tarafından sürekli engellenerek zaman zaman koparılan bağların yeniden inşası anlamına gelir. Yonghe'nin bitkilerle bütünleşmesi, kadim zamanların şifacı kadınlarınıninkine benzer bir tür bitki bilinci ve bitkisel yaşamla kucaklaşması olarak da yorumlanabilir. Teorik olarak, kadın, ataerki kadın bedeni inşasını reddederek ve bedeni sorunsallaştırarak ataerki kontrolden kaçmaktadır.

Modernist şair Yi Sang'ın, "İnsanların bitki olması gerektiğine inanıyorum" sözü dünyada tanık olduğu şiddete karşı bir reaksiyondur ve bu, Kang'ın *Vejetaryen*'i yazmasında bir ilham olmuştur. Bitkiler geleneksel olarak pasif bir duruşun simgesi ve süs eşyaları olarak görülürken, son araştırmalar bir tür bitki bilinci veya farkındalığı olarak tanımlanan şeye dikkat çekmiştir. Örneğin; Wohlleben, ormanı, ağaçların iletişim kurma, besin paylaşma ve birbirini destekleme şekillerinde insan ailesine benzer bir sosyal ağ olarak görmektedir.³⁰¹ Benzer bir biçimde Gagliano da bitkilerin sergilediği karmaşık davranışların çoğunun bilişsel yeterlilikleri ortaya çıkardığına inanmaktadır, bizi bitkileri kendi bilinçleri ve sesleriyle insan olarak görmeye çağırmaktadır.³⁰² Nealon ise bitkinin, "baskın bir hümanist biyo-iktidar rejimi içinde hayvandan da çok unutulmuş ve yok edilmiş bir yaşam biçimi olarak işlev gördüğüne" dikkat çekmektedir.³⁰³

Ağaç ya da bitki olmak sözlerin ve insana özgü düşüncelerin olmadığı bir varlık düzlemine doğru hareket etmektir. Yonghe bütün bunlardan vazgeçmeye hazırdır. Romanın son bölümünde, görünüşe göre bitkiye dönüşen Yonghe'nin bedenini, ne pahasına olursa olsun, başkalarının kontrolünden kurtarmak istediği ablasıyla geçen şu diyaloglarından anlaşılmaktadır.

Yonghe: "Ben artık bir hayvan değilim, abla." "Yemek falan yemesem de olur. Yaşayabilirim. Sadece güneş ışığı yeterli."

Inhe: "Ne saçmalyorsun sen? Gerçekten ağaç olduğunu mu düşünüyorsun? Bitki nasıl olur da konuşur? Nasıl düşünür?"

Yonghe: "Abla, doğru söylüyorsun... Yakında sözler de düşünceler de, hepsi kaybolacak. Çok yakında." "Gerçekten çok yakında. Birazcık bekle, abla." ³⁰⁴

³⁰¹ Peter Wohlleben, **The Hidden Life of Trees**, London: William Collins, 2016.

³⁰² Monica Gagliano, "In a Green Frame of Mind: Perspectives on the Behavioral Ecology and Cognitive Nature of Plants", **AoB Plants**, 2014, ss. 5-6. <http://aobpla.oxfordjournals.org/content/7/plu075.full.pdf+html>

³⁰³ Jeffrey T. Nealon, **Plant Theory: Biopower and Vegetable Life**, Redwood City, California, Stanford University Press, 2015.

³⁰⁴ Kang, s. 132.

Yonghe, bağımsızlığını ve karar verme hakkını isterken isyan edip direnmekte ve mecazî anlamda bir ağaç olma anlamına gelen yeni bir kimlik yaratmaktadır. Öykünün sonunda, kadının kendisini bir ağaç olarak görmesine neden olan bu “delilik,” aslında onun kendisini özgürleştirme çabası olarak anlaşılmaktadır. Bu, aynı zamanda bir kadının kendi benliğine hükmetme ve tüm sosyal norm karmaşasından kurtulma özgürlüğünü de göstermektedir.³⁰⁵

Kitabın son kısmında, Yonghe akıl hastanesinde yatmaktadır. Bu kısımda kitap, Yonghe’nin ablası İnhe’nin düşüncelerine odaklanır. Artık dilden ve sözden uzaklaşan Yonghe’nin durumunu onu en iyi anlayabilecek olan İnhe dile getirir çünkü sözün olmadığı yerde değer yargısı da kalmaz. İnhe, Yonghe’nin kendi içinde bulduğu huzuru ve yeni bulduğu bilgeliği gözlemler. Ablası, kardeşine baktığında uzun bir aradan sonra aydınlık bir yüz görür.³⁰⁶ İnhe, Yonghe’nin dinginliğini, iç huzurunun ve bilgeliğinin yüzüne yansımış olduğunu fark eder. Yonghe, mistik arayışını tamamlamış ve artık ne olmak istediğinin bilincine varmıştır. Vücudunda yeşerdiği yaprakların olduğunu, ellerinin kök salıp toprağın altına uzandığını ve kasıklarında çiçekler açmaya çalıştığı için bacaklarını açtığını sık sık dile getiriyordu.³⁰⁷ Yonghe, artık insanın sıradan dünyada benimsediği vahşi tarafından vazgeçmiş, doğayı benimsemiş ve onunla barışmıştır. Artık onu kimse yemek yemediği takdirde öleceğini söyleyerek korkutamaz çünkü o, verdiği karar ile ölümle de barışmıştır ve onlara şu cevabı vermiştir: “Neden, ölüm kötü bir şey mi?”³⁰⁸

Vejetaryen romanının başkahramanı bitki haline dönüştüğüne inanarak, üç yılın sonunda artık bir vegan değil, anoreksiya hastası bir bireye benzemektedir. Tam olarak anoreksiya hastası değildir çünkü anoreksiya hastaları yemek yedikten sonra kendilerini kusturmaya çalışırlar. Yonghe’de böyle bir durum söz konusu değildir fakat hiçbir yiyeceğe ihtiyacı olmadığını iddia etmektedir. Yonghe’nin durumu ile anoreksiya hastası bir bireyin söyledikleri açılım sağlayabilir ve karşılaştırılabilir. Yonghe’nin geldiği noktanın nedenleri anoreksiya ile örtüşmektedir. Düzgün bir

³⁰⁵ Adelia Savitri, “Subjectivity of Women’s Body as a Resistance to the Domination of Patriarchy in Novel *Vegetarian* by Han Kang”, **International Journal of English and Literature (IJEL)**, Cilt:8, No:1, 2018, s. 8.

³⁰⁶ Kang, s. 127.

³⁰⁷ Kang, s. 127.

³⁰⁸ Kang, s. 135.

şekilde fotosentez yapabilmek için yağmurda çırılçıplak dolaşmaya çıkmaktadır. Susan Bordo, “Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture” adlı makalesinde bu ölümcül hastalığı incelemiştir. Bordo, yüzyıllar boyunca kadın bedeninin ataerkil kültürde tıptan moda kadar birçok alanda güç ilişkilerinin kurbanı olduğunu dile getirir. Kadının kendi bedenini özgür kılması ile sosyal baskılardan ayrı tutması zor bir durumdur. Anoreksik hastalarda karşılaşılan her türlü besini reddetme bireyin bedenine hükmetmesinin tek yolu olarak gözlemlenir.³⁰⁹ Haliyle bu durum, bireyin sosyal baskılara karşı durmasıdır. Yonghe’nin de tek kontrol edebileceği alan kendi bedeni olduğundan dolayı yaptığı yemek seçimi ile geri dönülmez bir karşı koyuş izleriz.

Sonlara doğru Yonghe, su dışında herhangi bir yiyecek tüketmediği için hızla kilo vermeye başlar ve kendini bir ağaç olarak görmesi sebebiyle büyümesi için gerekli tek şey olduğunu düşündüğü suyu içer. Bir gün hastaneden dışarı çıkar, kaybolur ve uzun bir arayıştan sonra hemşire onu ormanın derinliklerinde, bir tepenin eteklerine yakın ücra bir yerde, tıpkı yağmurdan ıslanmış ağaçlardan biri gibi kılını kıpırdatmadan durduğunu³¹⁰ söyler. Kadın, sonlara doğru, hem fiziksel hem de psikolojik olarak bir insan-sonrası duruma dönüşür. İnhe hastanede kız kardeşini ziyaret ettiğinde, onu elleri üzerinde dengede durarak kendini baş aşağı konumlandırmış bir şekilde, aynı bir ağaç gibi, bulmuştur. Uzun süreli açlık çeken ve hayati tehlike yaratacak şekilde kilo veren kadın, altı saatten fazla baş aşağı pozisyonda kalmayı başarmıştır. Yonghe’nin bedeni insan bedeninin sınırlarını ve gücünü aşmış ve bir bitki gibi insana hareketsiz gibi görünen çok yavaşlamış bir dünyanın ritmine ayak uydurmaya başlamıştır.

Özellikle ataerkil toplumlarda kadınların ve hayvanların benzer şekilde değersiz ve ikincil pozisyonlarından bahsedilir. Hem kadınlar hem de hayvanlar ataerkil kültürün egemenliğindedir ve bu nedenle baskılanmaya maruz kalmışlardır. Bu iki grup ataerkil bilinçaltında birlikte harmanlanır. Kadınları ve aynı zamanda hayvanları nesneleştiren baskın kültürde Yonghe ezilmiş, istismara ve tecavüze uğramış ve aynı zamanda insani nitelikleri sorgulanmış, bir nevi hayvan olarak

³⁰⁹ Susan Bordo, “Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture”, **Cooking, Eating, Thinking: Transformative Philosophies of Food**, Deane W. Curtin ve Lisa M. Heldke (Ed.), Bloomington: Indiana Up, 1992, ss. 31-38.

³¹⁰ Kang, s. 108.

tanımlanmıştır. En sonunda tek arzusu haline gelen ağaca dönüşmesi, Yonghe'nin yaşadığı zihinsel ve fiziksel şiddetten kaçma mücadelesi olarak analiz edilebilir. “Hayvandan ağaca” dönüşüm süreci bir kadın özgürlüğü ve bağımsızlığı sürecidir.

3.2.5. Sonuç

Vejetaryen, sıradan bir kadının muhafazakâr normlara karşı çıktığında birçok tuhaf olayı yaşamasının bir öyküsüdür. Roman, farklı olmanın neredeyse bir isyan olarak görüldüğü Güney Kore toplumuna karşı bir eleştiridir. Normal bir kadına dayatılan toplumsal ve ailevi beklentilerin kırılmasından, bunun evliliği nasıl parçaladığından ve aile hayatını çalkantılı bir yolculuğa mahkûm ettiğinden bahsetmektedir. Romanın karmaşıklığı ve uyumsuzluğu, kahramanın, bedenini yersizleştirerek kendisine dayatılan erkek gücünden kurtulma biçiminde yatmaktadır. Yonghe'nin hikâyesi, herkesin hayatının kendine ait olması gerektiğine, özellikle kadınların kendi yaşamlarını ve bedenlerini kendi kontrolleri altına almak için ne kadar güç ve cesarete ihtiyaç duyduklarına dikkat çekmektedir.

Yonghe'nin dönüşümü, en başından beri sadece eti reddetmekle değil, aynı zamanda bulunduğu çevreden farklı bir ortam yaratmasıyla başlamaktadır. Çok muhafazakâr bir geçmişi olan Yonghe gibi sıradan bir kadının sahip olduğu tek şey vücududur. Güney Kore gibi bir ülkede vegan olmak bir aile için sinir bozucu ve tartışmalı bir konudur. Burada kadın, toplumsal beklentilere ve normlara, kendisinin kadın olarak ikincil bir noktada konumlanmasına neden olan bedenini yok ederek isyan etmektedir. Dışarıdan her ne kadar sıradan bir kadın olarak görünmekte olsa da Yonghe daha sonra kendini başkalaşma yeteneğine sahip olağanüstü bir beden olarak biçimlendirir. Yonghe'nin dönüşümü gördüğü rüyaların sonucunda oluşur. Herkesin ona neden hayvansal ürünleri tüketmediği ile ilgili sorduğu sorulara, bir rüya gördüğünü³¹¹ söyleyerek yanıt verir. Ancak bu yanıt çevresini hiç de tatmin etmez çünkü rasyonel bir açıklama olarak görülmez. Vegan olma kararının arkasında tatmin edici bir açıklama bulunmaması nedeniyle ailesi çileden çıkar. Çevresindeki insanlar onun kısa bir süre sonra pek çok garip davranış sergilemeye başladığını ve

³¹¹ Kang, s. 12.

dengelesizleşerek kendisi için bir tehlike haline geldiğini düşünürler. İşte bu aşamada kadınlıkla delilik arasındaki bağ ortaya dökülecektir.

Yüzyıllarca ataerkinin baskısı altında yaşayan kadınlar, aynı insan-dışı doğa gibi akıldan yoksun olarak tasavvur edilir. Erkeğin akla sahip olduğu bu düzende kadın aynı hayvanlar ve doğanın diğer parçaları gibi, sadece içgüdüleriyle hareket edebilir. Bu haliyle erkeğin rasyonel dünyasında kendisine yer bulamayan pek çok kadın, zaten kırılğan olduğu düşünülen düşünme kapasitelerini kaybetme riskiyle her an karşı karşıya kalarak “deli” olarak tanımlanmıştır. Yonghe’nin isyanına ataerkinin ilk tepkisi de onu psikiyatri kliniğine kapatarak “iyileştirmeye,” yani ataerkil normlara uygun kadınlık haline döndürmeye zorlamaktır.

Kendisi de vegan olan Han Kang, vejetaryenliği/veganlığı feminist bir seçim, uyum ve ataerkiye karşı bir isyan olarak kabul edip romanda kadın kahramanın yemek seçimleri üzerinden yemeğin toplumsal cinsiyet rolleri ile olan ilişkisini sorgulamaktadır. Kang, romanda vejetaryenliği/veganlığı erkek egemen düzenin bir metaforu olarak ele almıştır. Kadın kahraman bilinçli bir seçim olarak vejetaryen/vegan olmayı seçerek ve hatta sonunda yemek yemeyi reddederek ataerkil düzenin kadını, hayvanlar ve bitkiler gibi, ikincil konuma itmesini eleştirmiştir.

Et ve kan imgeleri özellikle rüya sahnelerinde çokça görülür. Kang, roman boyunca et ve kan imgelerini özellikle kadına uygulanan fiziksel ve psikolojik şiddetin bir yansıması olarak kullanmıştır. Bu imgeler romanda özellikle rahatsız edici bir şekilde yer almaktadır. Han Kang bir röportajında konuyla ilgili şu sözleri dile getirmiştir:

Şiddet insan olmanın bir parçasıdır fakat ben bu insanlardan biri olduğumu nasıl kabul edebilirim? Bu tür acılar aklımdan hiç çıkmıyor. Evet, sanırım ilgi alanım, günlük yaşamda da yer alan şiddete kadar uzanıyor. Et yemek, et pişirmek, tüm bu günlük eylemler normalleşmiş bir şiddet biçimini içeriyor... Örneğin Vejetaryen’de insan şiddetini ve insanın mükemmellik potansiyelini sorguladım. Fakat hepimiz bitkiye dönüşemeyiz. Yaşamak zorundayız. O zaman, böyle şiddet dolu bir dünyada nasıl yaşayabiliriz.³¹²

Erkek egemen toplumu yansıtan bu şiddet, et simgesi ile birlikte yer alır. Her türlü şiddete bir tür başkaldırı olan vejetaryen/vegan olmayı seçmek, bu şiddetin bir

³¹² Krys Lee, “Violence and Being Human: A Conversation with Han Kang”, **WLT**, Cilt:90, Sayı:3-4, Mayıs-Ağustos 2016, s. 66.

parçası olmayı, et ve onu tüketen patriarkal toplumu reddetmek anlamına gelir. Genellikle, bir çeşit beslenme şekli olarak görülen vejetaryenlik/veganlık aslında toplumsal cinsiyet rollerine bir karşı koyuş ve ataerkil sistemi reddetmektir. Ele aldığımız *Vejetaryen* romanının sonunda, kadının hiçbir şey tüketmeyip bedenini yemeye tamamıyla kapatması, bir ağaç olmayı istemek yani toplumsal baskılardan bütünüyle arındırılmak anlamına gelmektedir.

Yonghe'nin bu değişimi, patriarkal Kore toplumuna ve aile yapısına bir isyan olarak yorumlanmaktadır. Çünkü geleneksel Kore toplumunda, kadın-erkek herkes et tüketir, et yemek kültürün bir parçasıdır. Yonghe'nin et yemeyi reddetmesi, onun kendisini insan-dışı hayvan olarak inşa etmesi anlamına gelir. Başkahramanın hayvanla karşılaştırıldığını şu şekilde görmekteyiz. Yazar da bu dönüşümün altını çizer. Babası, Yonghe'nin ağzına zorla et tıktırmaya çalıştığı sırada o, hayvansı bir çığlık atar: "Çekilin!"³¹³ Bu hayvani keder çığlığı, ataerkil şiddetin ve bağımsızlıktan yoksun olmasının bir sonucudur. Babası, otoriter gücünü göstermeye çalışır fakat Yonghe babasına artık boyun eğmeyip, karşısında sessiz sakın kalmaz ve ona çok ciddi bir şekilde karşı çıkar. Yonghe, ağzına et girer girmez, meyve bıçağını alır ve bileklerini keser. Bu esnada herkes şok olur çünkü kimse ondan bu şekilde bir tepki şu ana kadar görmemiştir, dolayısıyla kadının böyle davranacağını beklememişlerdir. Yıllardır erkek egemenliği altında yaşayan Yonghe babasına, kocasına ve ailesindeki herkese karşı tavrını et yemeyi bırakarak göstermiştir.

Yonghe'nin başkaldırısı son derece radikal bir hal alarak sadece insana değil, canlı bedenleri tüketen her bedensellenmeye bir karşı duruşa dönüşür. Romanın sonunda kendisini bir bitki, bir ağaç olarak gören Yonghe, sözlerden ve düşüncelerden de kurtularak var oluşun içinde onu ayıran her şeyi reddeder.

Yonghe, kendi vücudunu dönüştürerek, ona kendisi hükmederek erkek gücünden kurtulur. Kadının hikâyesi, hayatın kendimiz için seçildiği fikrine ve kendi hayatımızı ve bedenimizi kontrol altına almak için gerçekten ne kadar güç ve cesarete ihtiyaç duyduğumuza işaret etmektedir. Foucault'nun dediği gibi "Doğal beden yoktur, beden olarak taşıdığımız şey politik, kültürel ve tarihsel olarak değiştirilmiş bir varlıktır."³¹⁴ Yonghe, tuhaf davranışlarıyla şizofrenik, anoreksik ve sanrılı olarak

³¹³ Kang, s. 38.

³¹⁴ Michel Foucault, *History of Sexuality Volume I: The Will to Knowledge*, Penguin, 1998, s. 362.

bulunabilir, ancak kendini kaybetmek ve bedensel sınırların ötesine geçmek, organsız bir beden kazanmanın bir parçasıdır. Yonghe'nin vücudundan kurtulması, başkalarının neden olduğu tüm acılardan bir kaçıştır. Aydınlanma ve gerçeklik arasındaki çizgiyi fark eder, böylece var olmanın farklı bir alternatifini bulur.³¹⁵

Toplumdaki güç ilişkilerinden dolayı istediği yemeği seçme özgürlüğünden bile mahsur bırakılan Yonghe'nin et yemeyi reddetmesi uygulaması zor bir karardır. Yonghe'e göre madde olarak et, erkek egemen düzenin bir yansıması iken aynı zamanda çocukluğundan beri babasından ve evlendikten sonra ise kocası Bay Cheong'dan gördüğü şiddetin bir metaforu haline gelmiştir. Böylece, Yonghe'nin et yemeyi reddetmesi sağlık açısından verilen bir karar olmayıp, erkek egemen veya ataerkil sistemi reddetme olarak da anlaşılır. Kahramanımız, kendisini hem hayvanlarla hem bitkilerle özdeşleştirerek, kadınların bu varlıkların edilgen ve güçsüz hale getirilmelerine karşı durur. Romanın sonunda ise Yonghe'nin her türlü besini reddederek bedenini kapatması ve bir ağaca dönüşmek istemesi; bedenini toplumsal baskılardan, tanımlamalardan ve belirlemelerden tamamen özgürleştirmesi anlamına gelir. Kadının en özgür olması gereken kararları bile almasını engelleyen bu baskıcı sistemde kadına, kadın olmaktan çıkıp, ağaç olmaktan başka seçim hakkı bırakılmamıştır.

³¹⁵ Anupama K. Ve Dr. G. K. Chithra, "Becoming Tree or Becoming A Body of Pure Intensity: An Indicative Reading of Han Kang's *The Vegetarian*", *Journal of Critical Reviews*, Cilt:7, Sayı:5, 2020, s. 601.

SONUÇ

Ataerkil bakış açısı sadece kadının değil, dişi hayvanın da nesneleştirilmesinden sorumludur. Aslında, genel olarak cinsiyetçilik bu türkü bakış açısının sonuçlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı cinsiyet eşitliğinin, insan dışı hayvanları kapsayacak bir şekilde yapılmaya ihtiyacı vardır. Bu da dilde ve düşünce yapısında yeni bir yönelme kazanmayı ve etik alanı insan dışı hayvanlara açmakla mümkün olur.

Hayvanların araçsallaştırılması etik bir problemdir ve insanlar, hayvanları tarihten günümüze diledikleri her amaç için kullanmışlardır ve onları tüketebileceği bir “nesne” gibi görmüşlerdir. İnsanlar, hayvanları istedikleri gibi kullandıkça ve buna hakları olmadığına farkına varmadıkça hayvanlara davranışlarımızda da farklılığa gidilmez. Şu gerçeğin kabul edilmesi gerekir ki hayvanlar hissedebilen varlıklardır ve sadece bununla kalmayıp yaşamın öznesi olarak dünyaya gelmektedirler.

Erkek egemen toplumlarda görülen kadınların maruz kaldığı susturma, bastırma ve şiddetin her türlüyle nesne olarak görülen hayvanlar da karşılaşır çünkü ataerkil kültüre göre onlara da kadınlar gibi tahakküm edilmeli ve onlar da ikincilleştirilip yabancılaştırılmalıdır. Bu nedenle, şiddete maruz kalan hayvanlar ve ikincil konuma itilen kadınlar arasında ciddi bir ilişki bulunmaktadır.

Bu tez çalışmasında, ikincilleştirilen ve cinselleştirilen kadınlar ve hayvanlar arasında bu ilişkiyi problematize ederek derinlemesine inceledim. Bunu yaparken de iki farklı edebi eser aracılığıyla bu problemi ele aldım. Yukarıda tartıştığım üzere bu eserlerin ilki hayvan hakları ve hayvanlar ile ilgili sorunları dile getiren ve bunları akademik çevrede paylaşan *Elizabeth Costello*’dur. Costello, bir hayvan türü olarak insanın, diğer bütün türlere karşı mutlak bir üstünlük kurduğunu, bugün hayvanları sevmemizin nedenini onlara karşı elde ettiğimiz zaferin bir sonucu olduğunu ve artık onları tehlike olarak görmediğimizi söyler çünkü hayvanlar, hayvanat bahçelerinde sergilenir, eğitilir, beslenir, kısacası insanların çıkarları için her amaca hizmet ederler.

Bir diğer eser ise Han Kang’ın *Vejetaryen*’idir. Bu romanda ise, gördüğü bir rüya sonucu et yememeye karar veren, evdeki bütün hayvansal ürünleri poşetleyip çöpe atan başkahraman Yonghe’nin öyküsü anlatılır. Yonghe, aslında vejetaryen değil, önce vegan olur, sonra ise kendini her türlü yiyecekte uzaklaştırır ve hiçbir şey

yemez. Burada vejetaryenlik amaç değil, araçtır çünkü roman boyunca vejetaryenlik ve hayvan hakları hakkında neredeyse hiçbir bilgiye ulaşmayız. Yonghe'nin böyle bir yola girmesiyle – ki bu da yaşadığı toplumun hiç de onay verdiği bir yol değildir – başına gelenler anlatılır. Bu iki eser vejetaryen/vegan olan başkahramanların toplumda nasıl konumlandırıldıkları ve bu şekilde bir duruş sergiledikleri sürece nelerle karşılaşacakları hakkında bize birçok ipucu vermektedir. Eserler arasında kadın ve hayvan arasındaki sıkı ilişkiden ötürü birçok benzerlik bulunmasına rağmen, iki eser birbirinden farklılıklar da taşır. Vejetaryen bir kadın olan Costello, çiftlik ve deney hayvanlarına yapılan zulümden bahsederken ve insanlara bu farkındalığı kazandırmayı amaçlarken; Yonghe, toplumun kabul ettiğinin dışına çıkmanın sonuçları ile yüzleşir. Romanın sonunda ise bitkiye dönüşerek kendini her şeyden özgürleştirir ve kurtarır.

Elizabeth Costello, bir kıyım merkezi olan endüstriyel çiftliğin, hayvanların özgürce gezip dolaştığı bir çiftlik olmadığını, aksine, işkence altında geçirilen yaşamların yok olmasıyla son bulduğu bir fabrikanın gerçeklerini üniversitedeki dinleyicilerine aktarmaya çalışır. Peter Singer'ın dediği gibi, “Etin ve hayvanın gerçekte bir ve aynı varlık olduğu fark edilmedikçe, et yemenin hayvan cinayeti olduğu kavranamayacaktır.”³¹⁶ Kurumsallaşmış hayvan sömürsünün bir biçimi olarak et yemek, ölü hayvan tüketmek ve hayvanlarla kurulan sıkı ilişki arasında hiçbir bağ kurulamamasına yol açmaktadır. Bu nedenle Carol J. Adams'ın da inandığı gibi etik sorumlulukların anlaşılabilmesi için önce kurumsallaşmış hayvan sömürsünün insanlar tarafından farkındalığı gerekmektedir.³¹⁷ Costello da bu durumu dinleyicilerine aşılamaaya çalışmaktadır.

Ancak Costello, hayvan haklarıyla ilgili bu kadar kışkırtıcı ve canlı argümanlar sunmasına rağmen, tamamıyla bir vejetaryen olamadığını da kabul etmektedir. Deri ayakkabı ve çanta sahibi olmasıyla kendi ikiyüzlülüğüne dikkat çekmektedir. Yani, ölü hayvanların etini yemekten kaçınırken, hayvanların ölümüne katılmaya devam etmektedir, bu şekilde bir tutarsızlık yaşamaktadır. Yonghe ise, daha önce de tartışıldığı gibi, evdeki bütün hayvansal ürünleri çöpe atmış, vegan olarak beslenmeye başlamış ve hayvan tüketimini hiçbir alanda gerçekleştirmemiştir.

³¹⁶ Singer, s. 322.

³¹⁷ Adams, s. 155.

Costello, vejetaryenliğini maneviyat meseleleri ile ilişkilendirir. Ona göre, bedenın ölümüne rağmen ruh; inancın, dini riayetın ve kefaretin fiziksel ifadeleri ile ‘kurtarılabılır’. Bedenlenmiş bir ruh fikrine inanıyorsak, vejetaryenliğimizin ruhsal sağlığınıza doğrudan bir ilişkisi vardır.³¹⁸ Yonghe’nin hayvan etini “parçalanmış bedenler” (“butchered bodies”) olarak tanımlaması, Costello’nun “doğranmış et” (“hacked flesh”) imajını yansıtır. Rebacca Took’un belirttiğı üzere, Yonghe’nin hayvanların “yaşamları” ve “fiziksel kalıntıları” arasındaki ayrımı, Costello’nun bedenlenmiş ruh fikriyle tutarlıdır çünkü hayvan yaşamının geçiciliğı fiziksel olarak insan vücudunun bedenselliğı ile iç içedir.³¹⁹

İki kadın karakterin bu konu hakkında inandıkları benzer olsa da, kendilerini ifade etmeleri açısından aralarında büyük bir fark bulunur. Yonghe, ailesinin ve çevresindeki insanların gözünde bir hiç gibidir çünkü onlara göre, “sıradan” bir kadındır, onu çekici kılan hiçbir özelliğı yoktur, Bay Cheong tarafından tecavüze uğrar ve P onu cinsel olarak arzular. Yonghe, bu erkek karakterlere göre tam anlamıyla nesne konumuna indirgenmiştir. Bu gibi nedenlerle Yonghe’nin sesini roman boyunca çok az duyarız. Oysa Costello, Yonghe’nin aksine, yaşının ve sahip olduğı deneyimin ona verdiği bir güçle sesini gittikçe duyurmaya çalışır. Dinleyicilerine insan dışı hayvanlara gereksiz yere acı çektirilemeyeceğı gerçeğini göstermek için belli yollara başvurur. Bunu yaparken; çiftlik ve deney hayvanlarının acımasız yaşamlarına değinir, Holocaust sırasında insan empatisinin başarısızlığına atıfta bulunur, Platon ve Descartes gibi filozoflardan örnek verir ve Franz Kafka’nın önemli eseri *Akademiyeye Rapor’unu* tartışır. Costello, romanın başkahramanı olarak bunları daima kendi sesi ile anlatır, bunlar anlatılırken araya hiçbir kişi girmez. Ancak, Yonghe’nin asla Costello’nun yaptığı gibi sesini duyurmaya çalıştığına şahit olmayız. Roman boyunca, Yonghe’nin hikâyesi Bay Cheong, P ve Inhe tarafından dile getirilir. Yonghe’nin gücünü, en sonunda bitkiye dönüştüğünde ve kendini her şey ve herkesten soyutlayıp özgürleştğinde görürüz.

Sonuç olarak, bu iki eser birbirinden ne kadar farklı görünse de, her ikisi de onları birbirine yaklaştıran belirli özellikler paylaşır. Her iki anlatı da cinsiyete dayalı şiddet ve gıda uygulamalarındaki değişiklikler sebebiyle ele alınan kadın karakterlerin

³¹⁸ Rebecca Took, “Elizabeth Costello and Vegetarianism: On Asceticism, Empathy and Embodiment”, <https://www.rebeccatook.com/elizabethcostellovegetarianism> , (18.06.2022).

³¹⁹ Took, “Elizabeth Costello and Vegetarianism: On Asceticism, Empathy and Embodiment”.

toplumda çatışmasını bize sunar. Roman başkahramanlarının ikisi de kadındır, ikisi de toplumda bu tarz bir duruş sergilemeleri nedeniyle yaşamları bir hayli zorlaşmıştır. İki karakter de insanların onlar hakkındaki düşünceleri nedeniyle zor anlar yaşamaktadır ancak kahramanların isyanı ve ölümü, en azından Yonghe'nin kız kardeşi Inhe'nin ve Costello'nun ise oğlu John başta olmak üzere çevresindekilerin onları anlamasına hizmet eder ve kadın mücadelesine dair kolektif bir farkındalık yaratarak yeni bir umut getirir.

Görünen odur ki, insanlığın doğayı ve erkeklerin kadınları baskı altına alma süreci bir tüketim nesnesi haline gelerek insanlığın kendi kendisini zorbalığa itmesi ile sonuçlanmıştır. Zeynep Zafer Esenyele, “Kayıp Göndergeler ve Dişil Eşitsizlikler: Etin Cinsel Politikasını Düşünmek” adlı çalışmasında doğanın, hayvanın veya kadının araçsallaştırılmasının emeğe, yaşama, tüm insanlığa ve kendimize yabancılaşmamızdan başka bir şey olmadığından³²⁰ bahsetmektedir. Nihayetinde, bakış açımızı, algımızı, dilimizi ve düşünme biçimimizi değiştirmemizin zorunlu olduğu sonucuna varılır. Kadın-erkek ve diğer cinsiyetlerdeki eşitsizlikleri ortadan kaldırmak kadar hayvansal ürünlere ilişkin alışkanlıklarımızı değiştirmek de bir o kadar önem taşır. Bu nedenle, öncelikle dilimizdeki cinsiyet eşitsizliklerini destekleyen sözcükleri kaldırmalı, sonrasında ise et tüketimimizi sıfıra indirmemiz gereklidir. Böylelikle, vegan/vejetaryen olmak sadece bir beslenme şekli değil, aynı zamanda yaşam felsefesi ve yaşam tarzı olarak görülmelidir.

³²⁰ Zeynep Zafer Esenyele, “Kayıp Göndergeler ve Dişil Eşitsizlikler: Etin Cinsel Politikasını Düşünmek”, **Kaygı**, Cilt:19, Sayı:11, 2020, s. 721.

KAYNAKÇA

Abolisyonist Veganlık Nedir?, <https://bit.ly/3nbnp2k>, (07.12.2020).

Adams, Carol J. <https://caroljadams.com/cja-bio>, (09.04.2022).

Adams, Carol J. “Ecofeminism and The Eating of Animals”, **Hypatia**, Cilt:6, Sayı:1, İlkbahar 1991, ss.125-145.

Adams, Carol J. *Etin Cinsel Politikası* (Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory), (çev. G. Tezcan & M. E. Boyacıoğlu), İletişim Yayınları, 2010.

Adams, Carol J. “Patriarka, Kadınlar ve Vejetaryenlik”, çev. Elçin Gen, **Birikim Dergisi**, Temmuz 2015, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-195-temmuz-2005/2379/patriarka-kadinlar-ve-vejetaryenlik/5914>, (09.09.2021).

Adams, Carol J. ve Matthew Calarco, “Derrida and The Sexual Politics of Meat”, “Meat Culture”, **Brill**, 2017, ss.31-53.

Akçay, Yaşar ve Öznur Vatansever. “Kırmızı Et Tüketimi Üzerine Bir Araştırma: Kocaeli İli Kentsel Alan Örneği”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, 2013, Cilt:4, Sayı:1, ss.43-60.

Aktan, Sertaç. “İngiltere’de Veganların Sayısı 3.5 Milyona Yükseldi: Nüfusun Yüzde 7’si Artık Hayvansal Ürün Tüketmiyor”, 18.02.2019, <https://bit.ly/3HHLWWu>, (21.12.2020).

Alkan, Ayten. “Hayvan Kuramı – Eleştirel Bir Giriş”, 07.04.2019, <https://bit.ly/3nb-naUY>, (29.05.2021).

Altınal, Berk Efe. “Hayvan Hakları, Ekoloji ve Anti-Kapitalizm”, <https://bit.ly/3N9Uer6>, (09.12.2020).

Altınal, Berk Efe. “Yükselen Yeni Refahçılık”, 15.11.2014, <https://bit.ly/3xLeBW4>, (14.02.2021).

“An interview with Carol J. Adams an Animal Manifesto Gender, Identity, and Vegan-Feminism in the Twenty-First Century”. **Parallax**, Cilt:12, Sayı:1, 2006, ss.120-128.

Arıkan, Arda. “Edebi Metin Çözümlemesi ve Ekoeleştirir”, **Mediterranean Journal of Humanities**, Cilt:1, Sayı:1, 2011, ss.43-51.

Aristoteles.**Politics [Politika]**, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, 1993.

Aslantürk, Arzu Yılmaz. “Çevrenin Siyasallaşmasında Kadın ve Doğanın Dönüşümü: Ekofeminizm”, *SocialScience Development Journal*, Cilt:11, Sayı:3, 2018, ss.312-324.

Aşar, Haluk. “Hayvan Haklarına Yönelik Temel Görüşler ve Yanılgıları”, **Kaygı**, Sayı:30, 2018, ss.239-251.

Azertürk, Semine İmge ve Tuğçe Akman. “Konfüçyüs’ün Kadın Görüşü Üzerine”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:19, Sayı:1, Haziran 2018.

Batalla, Oriol Jimenez. “Accepted Crimes: An Analysis On The Notion and Representation of the Non-Human Animal and its Rights in J.M. Coetzee, *The Lives of Animals* through the character of Elizabeth Costello”, **Universitat Autònoma de Barcelona**, Haziran 2018.

Bekki, Selahaddin. “Türk Mitolojisi’nde Kurban”, **Akademik Araştırmalar**, Cilt:1, Sayı:3, İstanbul, 1996, ss.16-28.

Belk, Keith. “The Meat Behind Meatless Monday”, 06.04.2020, <https://bit.ly/3zTA01P>, (20.12.2020). bkz. <https://on.natgeo.com/3HJD2YE>

Bereketli, Elif. “Vejetaryen’i Yazarken Bir Ülkeye Değil, İnsanlığa Dair Bir Soru Sormak İstedim”, 30.03.2017, <https://bit.ly/3OhXSAQ>, (27.03.2022).

Berk, Fatih Mehmet. “Düalist bir Öğreti Olarak Orfizm”, **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:2010, Sayı:3, ss.107-118.

Berktaş, Fatmagül. **Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın, Hristiyanlıkta ve İslamiyet’te Kadının Statüsüne Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**, İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

Bordo, Susan. “Anorexia Nervosa: Psychopathology as the Crystallization of Culture”, **Cooking, Eating, Thinking: Transformative Philosophies of Food**, Deane W. Curtin ve Lisa M. Heldke (Ed.), Bloomington: Indiana Up, 1992.

Brainy Quote, <https://bit.ly/3N7TmTW>, (22.06.2022).

Burgan, Ezgi. “İlk Kültürel Gereç Çuval İse: Erkeklik ve Et Yemenin Kesişimselliğinde Bilimsel Anlatıların Kuruluşu”, **Fe Dergi**, Cilt:7, Sayı:2, 2015, ss.34-47.

Calarco, Matthew. **Zoographies: The Question of the Animal from Heidegger to Derrida**, New York: Colombia University Press, 2008.

Cassidy, Rebecca. **I Want to Know about the Dogs**, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2003.

Cho-Kang-sok, “Eyes That Pierce Into the Hinterland of Life Novelist Han Kang”, 19.10.2014, <https://bit.ly/3bdCVrY>, (22.01.2021).

Clark, Brett ve John Bellamy Foster, “Henry S. Salt, Socialist Animal Rights Activist”, **Organization&Environment**, Cilt:13, Sayı:4, Aralık 2000, ss.468-473.

Clarys, Peter, Tom Deliens, Inge Huybrechts, Peter Deriemaeker, Barbara Vanaelst, Willem De Keyzer, Marcel Hebbelinck ve Patrick Mullie. “Comparison of Nutritional Quality of the Vegan, Vegetarian, Semi-Vegetarian, Pesco Vegetarian and Omnivorous Diet”, **Nutrients**, Cilt:6, Sayı:3, 2014, s. 1318-1332.

Coetzee, John Maxwell. “J.M.Coetzee-Biography, Nobel Foundation”, 30.08.2004, <https://web.cocc.edu/cagatucci/classes/hum211/Coetzee/coetzee.htm>, (22.01.2021).

Coetzee, John Maxwell. **Romancının Romanı**, çev. E. Efe Çakmak, Can Yayınları, İstanbul, 2009.

Coetzee, John Maxwell. **The Lives of Animals**, Princeton University Press, 1999.

Cottraux, Genevieve. “Book Review Sister Species: Women, Animals and Social Justice,” 23.12.2017, <https://humaneherald.org/2017/12/23/book-review-sister-species-women-animals-and-social-justice/>, (22.03.2021).

Counihan, Carole M. “Food Rules in the United States: Individualism, Control and Hierarchy”, **Anthropological Quarterly**, Cilt:65, Sayı:2, 1992, ss.55-66.

Çapar, Mehmet Can. “Beslenme, Kimlik ve Erkeklik: Et Yememin Sosyolojisi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt:40, Sayı:1, ss.249-277.

Çetin, Oya. “Ekofeminizm: Kadın-Doğa İlişkisi ve Ataerkillik”, **Sosyoekonomi**, Cilt:1, Sayı:1, 2005, ss.61-76.

Danaher, William. “Embodiment and Sacrifice in J. M. Coetzee’s *Elizabeth Costello*”, **ATR**, Cilt:97, Sayı:3, 2021, ss.469-482.

Dawkins, Richard. "Peter Singer—The Genius of Darwin: The Uncut Interviews", 15.06.2009, <https://bit.ly/3nbnV0g>, (10.12.2020).

De Beauvoir, Simone. **Kadın İkinci Cins: Genç Kızlık Çağı**, çev. B.Onaran, İstanbul: Payel Yayınları, 1993.

Demir, Metin. "Ekofeminizm Çevre Olarak Konumlandırılmış Kadını ve Doğayı Birlikte Düşünmek," **Doğu Batı**, Sayı:63, ss.11-45.

Derrida, Jacques. "'Eating Well", or the Calculation of the Subject: An interview with Jacques Derrida, E. Cadava, P. Connor ve J-L Nancy (Ed.), **Who Comes After the Subject?** New York and London: Routledge, 1991.

Derrida, Jacques. "The Animal That Therefore I Am (More to Follow)", çev. David Willis, **Critical Inquiry**, The University of Chicago Press, Cilt:28, Sayı:2, Kış 2002, ss.369-418.

Donovan, Josephine. "Animal Rights and Feminist Theory", **Signs**, Cilt:15, Sayı: 2, 1990, ss.350-375.

Donnovan, Josephine. "Feminism and the Treatment of Animals: From Care to Dialogue", **Signs**, Cilt:31, Sayı:2, The University of Chicago Press, 2006, ss.305-329.

Duignan, Brian. "Speciesism", <https://bit.ly/3OxZeqB> (25.12.2020).

Dwyer, June. "A Non-companion Species Manifesto: Humans, Wild Animals and The Pain of Anthropomorphism", **South Atlantic Review**, Cilt:72, Sayı:3, 2007, ss.73-89.

Egerton, Frank N. "History of Ecological Sciences, Part:47 Ernst Haeckel's Ecology", **Bulletin of the Ecological Society of America**, Temmuz 2013, ss.222-244.

Engels, Friedrich, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, çev. K. Somer, Ankara: Sol Yayınları, 2010.

Esenyel, Zeynep Zafer. “Kayıp Göndergeler ve Dişil Eşitsizlikler: Etin Cinsel Politikasını Düşünmek”, **Kaygı**, Cilt:19, Sayı:11, 2020, ss.697-723.

Even Interview with Tom Regan, 05.05.2018, https://eugeneveg.org/pdf/Interviews/-Interview-Tom_Regan.pdf, (10.09.2022).

Ferry, Luc. **Ekolojik Yeni Düzen**, çev. Turhan Ilgaz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Filgate, Michele. “The Vegetarian Asks Painful Questions about the Way We Live”, **The Barnes&Noble Review**, 11.03.2016, <https://www.csmonitor.com/Books/Book-Reviews/2016/0311/The-Vegetarian-asks-painful-questions-about-the-way-we-live>, (05.04.2021).

Fischler, Claude. “Food, Self and Identity”, **Social Science Information**, Sayı:27, 1988, ss.275-292.

Fisher, Irving. “The Influence of Flesh Eating on Endurance”, **Yale Medical Journal** 3, Sayı:5, Mart 1907, ss.205-221.

Flinn, Angel. “Feminist Olmak Vegan Olmak Demektir”, 16.12.2012, <https://bit.ly/3A4u0TU>, (04.05.2022).

Foucault, Michel. **History of Sexuality Volume I: The Will to Knowledge**, Penguin, 1998.

Foer, Jonathan Safran, **Hayvan Yemek**, çev. GaroKargıcı, Siren Yayınları, 2009.

Foley, Jonathan. “Beş Adımda Dünyayı Doyurma Planı”, **National Geographic Türkiye**, Sayı:157, Mayıs 2015.

Francione, Gary L. **Animals as Persons: Essays on the Abolition of Animal Exploitation**, New York: Columbia University Press, 2008.

Francione, Gary L. “One Right For All”, New Scientist, 2005.

Francione, Gary L. ve Anna Charlton, **İnsan Neden Vegan Olur?**, çev. Cansen Mavituna, Metropolis Yayıncılık, 2016.

Fuentes, Agustin. “The Humanity of Animals and The Animality of Humans: A View from Biological Anthropology Inspired by J. M. Coetzee’s *Elizabeth Costello*”, **American Anthropologist**, Cilt:108, Sayı:1, ss.124-132.

Gagliano, Monica. “In a Green Frame of Mind: Perspectives on the Behavioral Ecology and Cognitive Nature of Plants”, **AoB Plants**, 2014, <http://aobpla.oxfordjournals.org/content/7/plu075.full.pdf+html>.

Gandhi, Mahatma K. **An Autobiography or The Story of My Experiments with Truth**, Navajivan Publishing House, 1983.

Garner, David M. ve P.E. Garfinkel, “Body Image in Anorexia Nervosa: Measurement, Theory and Clinical Implications”, **The International Journal of Psychiatry in Medicine**, Cilt:11, Sayı:3, 1982.

George, Mikayla. “Contemporary Visions of the New Woman in Korean Literature”, <https://bit.ly/3zTxNDK>, (paragraf 1).

Gorvett, Zaria. “The Mystery of Why There are More Women Vegans”, 18.02.2020, <https://bbc.in/3HHnAfh> (01.05.2021).

Gökalp Alica, Süheyla Suzan. “Kadın ve Çevre”, **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, 2017, ss.151-172.

Handlarski, Denise. “Pro-Creation – Haraway’s “Regeneration” and the Postcolonial Cyborg Body”, **Women’s Studies**, Cilt:39, Sayı:2, 2010. ss.73-99.

Haraway, Donna. *The Companion Species Manifesto: Dogs, People and Significant Otherness*, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2004.

Hidayet, Sadık. **Vejetaryenliğin Yararları**, Yapı Kredi Yayınları, 1997.

History, The Vegan Society, 22.01.2016, <https://www.vegansociety.com/about-us/history>, (18.12.2020).

Hurwitz, David, “*Leonardo da Vinci’s Ethical Vegetarianism*”, 19.07.2020, <http://www.ivu.org/history/davinci/hurwitz.html>, (22.12.2020).

In Defense of Animals, “17 Women Making History for Animals, Past and Present”, <https://www.idausa.org/about/famous-female-animal-rights-activists/>, (15.06.2022).

Irni, Kuura. “Queering Multispecies Bonding: Reading Donna Haraway’s Dogs Stories as Queer Feminism”, **Humanimalia**, Cilt:12, Sayı:1, Sonbahar 2020, <https://www.depauw.edu/humanimalia/issue%2023/irni.html>, (22.03.2021).

İlhan, Nihan ve Serpil Aygün Cengiz. **Reklama Düş Olarak Bakmak, Psikanalitik Bir Okuma**, Ankara, Ütopya Yayınevi, 2015.

Jamadar, Nasreen Banu M. “Revolt, Resilience and Remarkable Ardour in the novel *The Vegetarian*”, **Global English-Oriented Research Journal (G E O R J)**, Cilt:2, Sayı:3, 2016, ss.159-182.

Jones, Ward E. “Elizabeth Costello and the Biography of Moral Philosopher”, **The Journal of Aesthetics and Art Criticism**, Cilt:69, Sayı:2, 2011, ss.209-220.

Joy, Melanie. “Neokarnizmi Anlamak”, 13.04.2013, <https://bit.ly/3n4eXlt>, (04.05.2022).

Kaçar Bozkurt, Gamze. **Vegan Diyeti**, Urzeni Yayıncılık, 2019.

Kang, Han. **Vejetaryen**, çev. Göksel Türközü, İstanbul: April Yayıncılık, 2017.

Kant, Immanuel. **Etik Üzerine Dersler**, çev. Oğuz Özügül, Pencere Yayınları, 2003.

K., Anupama ve Dr. G. K. Chithra. “Becoming Tree or Becoming A Body of Pure Intensity: An Indicative Reading of Han Kang’s *The Vegetarian*”, **Journal of Critical Reviews**, Cilt:7, Sayı:5, 2020, ss.598-602.

Kemmerer, Lisa. “Biography”, <https://www.routledge.com/authors/i11820-lisa-kemmerer>, (09.04.2021).

Kemmerer, Lisa ve Carol J. Adams. **SisterSpecies: Women, Animals and Social Justice**, University of Illinois Press, 2011.

Kim, Soon Hee, Myung Sunny Kim, Myoung Sook Lee, Yong Soon Park, Hae Jeong Lee, Soon-ah Kang, Hyun Sook Lee, Kyung-Eun Lee, Hye Jeong Yang, Min Jung Kim, Young-Eun Lee ve Dae Young Kwon. “Korean Diet: Characteristics and Historical Background”, **Journal of Ethnic Food**, Sayı:3, 2016, ss.26-31.

Kim, Won-Chung. “Eating and Suffering in Han Kang’s *The Vegetarian*”, **CLCWeb: Comparative Literature and Culture**, Cilt:21, Sayı:5, 2019.

Köybaşı, Serkan. “Yeni Bir Anayasal Hak Öznesi Olarak Hayvan—II”, **Anayasa Hukuku Dergisi**, Cilt:7, Sayı:14, 2018, ss.357-422.

Kümbet, Pelin. “Ekofeminizm: Kadın, Kimlik ve Doğa”, **Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat**, Serpil Opperman (Ed.), Ankara: Phoenix, 2012, ss.171-206.

Latimer, Joanna. “Review: Donna J. Haraway, Manifestly Haraway: The Cyborg Manifesto, The Companion Species Manifesto, Companions in Conversation (with Cary Wolfe)”, **Theory, Culture&Society**, Cilt:34, Sayı:7-8, 2017, ss.245-252.

Lee, Krys. “Violence and Being Human: A Conversation with Han Kang”, **WLT**, Cilt:90, Sayı:3-4, Mayıs-Ağustos 2016, ss.61-67.

Leiss, William. “Ütopya ve Teknoloji: İnsanın doğaya egemen olması konusunda düşünceler”, **Yerleşim ve Çevre Bilim Sorunları: Kuram ve Uygulama Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisinden Seçmeler**, Sayı:2, 1984, ss.31-46.

Leitzmann, Claus. “Vegetarian Nutrition: Past, Present, Future”, **American Society for Nutrition**, Cilt:100, Sayı:1, 2014, ss.496-502.

Lisa Leghorn ve Mary Roodkowsky, **Who Really Starves? Women and World Hunger**, New York: Friendship Press, 1977.

Locke, John. **Two Treatises of Government**, Londra, 1823.

Mambrol, Nasrullah. “Derrida’s Notion of the Centre”, 22.03.2016, Derrida’s Notion of the Centre – Literary Theory and Criticism (literariness.org), (02.04.2022).

McCarthy, Lindsey ve Lisa Kemmerer (Ed.) “Sister Species: Women, Animals, and Social Justice”, University of Illinois Press, **Journal for Critical Animal Studies**, Cilt:10, Sayı:1, 2012.

Mies, Maria ve Vandana Shiva. **Ecofeminism**, Zed Books, 2014.

Millett, Kate, **Cinsel Politika**, 2. Baskı, çev. Seçkin Selvi, İstanbul: Payel Yayınları, 1987.

Mintel. “More Than Half of All Meat-Free New Product Launches In The UK Carried A Vegan Claim in 2017”, 02.11.2018, <https://bit.ly/30qQREg>, (13.12.2020).

Montgomery, Charles. “Sunday Meeting with Han Kang, Author of Vegetarian”, 11.06.2013, (22.01.2021).

Mutlu, Barış. “John M. Coetzee’nin Gözüyle Filozoflar ve Hayvanlar”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1, 2018, ss.725-743.

Nash, Roderick Frazier. **The Rights of Nature: A History of Environmental Ethics**, The University of Wisconsin Press, 1989.

Nealon, Jeffrey T. **Plant Theory: Biopower and Vegetable Life**, Redwood City, California, Stanford University Press, 2015.

Northover, Richard Alan. “Positioning Elizabeth Costello in the animal rights debate: J.M. Coetzee’s (non-)use of the philosophers and poets in *The Lives of Animals*” J.M. Coetzee and Animal Rights: Elizabeth Costello’s Challenge to Philosophy. Pretoria: University of Pretoria, 2009.

O’Hear, Anthony. **Philosophical Traditions (Royal Institute of Philosophical Supplements)**, Cambridge University Press, 2014.

Özcan, Tülay ve Serap Baysal. “Vejetaryen Beslenme ve Sağlık Üzerine Etkileri”, **U.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt:30, Sayı:2, 2016, ss.101-116.

Özdemir, Hacı ve Duygu Aydemir. “Ekolojik Yaklaşımlı Feminizm/Ekofeminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihi Süreci ve Türleri”, **Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2019, ss.261-278.

Özdemir, Omca. “Tecavüzü, Hegemonik Erkeklik Zemininden Kavramak...”, **Fe Dergi**, Cilt:2, Sayı 2, 2010, ss.75-90.

Özmen, Cansu Özge. “Han Kang’ın Vejetaryen Romanında Anlam, Sembolik Ölümsüzlük ve Ödemonik İyi Oluş”, **III. Uluslararası Farkındalık Konferansı/Bildiriler**, 2019, ss.847-860.

Patrick, Bethanna. “Han Kang on Violence, Beauty and the (Im)possibility of Innocence”, Bethanna Patrick in conversation with the author of *The Vegetarian*, 12.02.2016, <https://lithub.com/han-kang-on-violence-beauty-and-the-impossibility-of-innocence/> , (08.04.2022).

Patterson, Charles. **Eternal Treblinka: Our Treatment of Animals and the Holocaust**, New York: Lantern Books, 2002.

Patwa, Priyadarshini. “An Investigation on the Trends, Rise and Evolution of Veganism”, 17.03.2020, <https://www.entrepreneur.com/article/347687>, (12.12.2020).

Plumwood, Val, **Feminizm ve Doğaya Hükmetmek**, çev. B. Ertür, İstanbul: Metis Yayınları, 2020.

Polat, Hivda. “Et Yemezsen Aklın Çalışır”, 28.06.2019, <https://bit.ly/3tTrcp3>, (21.12.2020).

Powdermaker, Hortense. **An Anthropological Approach to the Problem of Obesity, Food and Culture: A Reader**, Routledge, London, 1997.

Putnam Tong, Rosemarie. **Feminist Düşünce**, çev. Z. Cirhinoğlu, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2006.

Reed, Kristofer Jon. “Efficacious Uncertainty in Two Animal Texts: *The Lives of Animals* by J. M. Coetzee and “*The Animal That Therefore I Am (More To Follow)* By Jacques Derrida”, University of South Carolina, 2016.

Regan, Tom. **Animal Rights, Human Wrongs**, Oxford: Rowman&Littlefield Publishers Inc, 2003.

Regan, Tom, **Kafesler Boşalsın: Hayvan Haklarıyla Yüzleşmek**, çev. Serpil Çağlayan, İletişim Yayıncılık, 2007.

Regan, Tom ve Gary L. Francione. “A Movement’s Means Create Its Ends”, **The Animals’ Agenda**, Cilt:12, Sayı:1, ss.40-43.

Rozin, Paul, Julia M. Hormes, Myles s. Faith, ve BrianWansink, "Is Meat Male? A Quantitative Multi-Method Framework to Establish Metaphoric Relationships", **Journal of Consumer Research**, Ekim 2012.

Ruekert, William. **Literature and Ecology**, Cheryll Glotfelty ve H. Fromm (Ed.), *The Ecocriticism Reader*, London: University of Georgia Press, 1996.

Sabaté, Joan ve Sam Soret. “Sustainability of Plant-Based Diets: Back to the Future”, **The American Journal of Clinical Nutrition**, Sayı:100, Haziran 2014, s. 476-482.

Salt, Henry S. <https://www.henrysalt.co.uk/life/biography/>, (10.12.2020).

Salt, Henry S. “Henry Salt and Gandhi: A Notable Occasion”, <https://www.henrysalt.co.uk/library/essay/henry-salt-gandhi-notable-occasion/>, (10.12.2020).

Savitri, Adelia. “Subjectivity of Women’s Body as a Resistance to the Domination of Patriarchy in Novel Vegetarian by Han Kang”, **International Journal of English and Literature (IJEL)**, Cilt:8, No:1, 2018, ss.1-10.

Simoons, Frederick J. **EatNot This Flesh: Food Avoidances In The Old World**, Madison: University of Wisconsin, 1976.

Singer, Peter. <https://petersinger.info/about-me-cv>, (15.12.2020).

Singer, Peter, **Hayvan Özgürleşmesi**, çev. Hayrullah Doğan, Ayrıntı Yayınları, 2005.

Spini, Lucilla. “J.M. Coetzee and Elizabeth Costello: Landscapes and Animals”, **Humanities**, Cilt:9, Sayı:3, 2020, ss.74.

Stanford Encyclopedia of Philosophy. Jeremy Bentham, 17.03.2015, <https://plato.stanford.edu/entries/bentham/>, (12.12.2020).

Stanford Encyclopedia of Philosophy, “Animal Consciousness”, 23.12.1995, <https://plato.stanford.edu/entries/consciousness-animal/>, (06.12.2020).

Stanford Encyclopedia of Philosophy, “John Locke”, 02.09.2001, <https://plato.stanford.edu/entries/locke/>, (12.12.2020).

Staufenbiel, I., K. Weinspach, G. Förster, W. Geurtsen ve H. Günay. “Periodontal Conditions in Vegetarians: A Clinical Study”, **European Journal of Clinical Nutrition**, Sayı:67, 2013, ss.836-840.

Tamkoç, Günseli. “Ekofeminizmin Amaçları”, **Kadın Araştırmaları Dergisi**, Sayı:4, 2012, ss.77-84.

Taylor, Nicola ve Tania D. Signal. “Empathy and Attitudes Toward Animals”, **Anthrozoös**, Cilt:18, Sayı:1, ss.18-27.

Tekin, Nuray. “Akademide Aktivizm: Eleştirel Hayvan Çalışmaları”, Middle East Technical University, Kasım 2017.

Terekli, Emre. “Etin Cinsel Politikası”, 19.07.2014, <https://kaosgl.org/haber/lsq-uoetin-cinsel-politikasirsquo>, (01.02.2021).

The University of Maine, “Josephine Donovan” <https://english.umaine.edu/people-/josephine-donovan/>, (09.04.2022).

Took, Rebecca. “Elizabeth CostelloandVegetarianism: On Asceticism, EmpathyandEmbodiment”, <https://www.rebeccatook.com/elizabethcostellovegetarianism> , (18.06.2022).

Tunçay, Güzin Yasemin. “Sağlık Yönüyle Vegan/Vejetaryenlik”, **Eurasian Journal of Health Science**, Cilt:1, Sayı:1, 2018, ss.25-29.

Tunçay Son, Güzin Yasemin. **Biyotik Çerçevesinde Vegan ve Vejetaryenlik**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016.

Tunçay Son, Güzin Yasemin ve Meryem Bulut. “Yaşam Tarzı Olarak Vegan ve Vejetaryenlik”, **International Journal of Human Sciences**, Cilt:13, No:1, 2016, ss.830-843.

Umut Erdem, “Veganlık, İnsan Harici Hayvanların Hakkını Savunmaktır”, 02.05.2018, <https://kaosgl.org/haber/veganlik-insan-harici-hayvanlari-hakkini-savunmaktır> , (04.05.2022).

Üreme Özerkliği: Tür Sınırlarını Aşmak. 19.09.2012, <http://hayvanozgurlugu-cevirileri.com/2012/09/19/ureme-ozerkligi-tur-sinirlarini-asmak/> , (03.05.2022).

Vejetaryenlik Nedir?. **Vejetaryen Kulübü**, 25.04.2015, <http://www.vejetaryenkulubu.com/hizmetdetay.asp?ustmg=283&ustsubg=756&varLang=T> (Encyclopedia Britannica), (05.12.2020).

Yaratılış Kitabı. 1:29, 1:30, 9:1.

Yazıcıoğlu, Özlem Öğüt. “Yaralanabilme Yetimizi Yeniden Kazanmalıyız”, 11.02.2020, <https://haberler.boun.edu.tr/tr/haber/yaralanabilme-yetimizi-yeniden-kazanmalıyız>, (07.05.2020).

Yılmaz, Zehra. “Baba Zulmünden Piyasa Zulmüne Erkeklik Halleri”, **Fe Dergi: Feminist Eleştiri**, Cilt:2, Sayı:1, 2010, ss.63-68.

Zerri, Elida. “Peki, İnsan, Etçil mi?”, 05.11.2020, <https://vegangazete.com/peki-insan-etcil-mi/>, (01.05.2021).

Walton, Heather. “Staging John Coetzee/Elizabeth Costello”, **Literature&Theology**, Cilt:22, Sayı:3, Eylül 2008, ss.280-294.

Ward, Emily. “Christianity and The Environment: The Lynn White Controversy”, **Ex Post Facto**, Cilt:20, 2021, ss. 45-62.

Weil, Kari. **Thinking Animal. Why Animal Studies Now?**, Colombia University Press, New York, 2012.

White, Lynn. “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, **Science**, Cilt:155, Sayı:3767, 1967, ss.1203-1207.

Wohlleben, Peter. **The Hidden Life of Trees**, London: William Collins, 2016.